

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 27

Київ – 2013

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У 455

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (*протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.; див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5; перереєстровано: протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.*)

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
протокол №6 від 14.02.2013 р.*

Редакційна колегія:

Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук, професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
Могильний Л.П., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2013. – Вип. 27. – 163 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2013

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	7
<i>Вікторія Сергієнко</i> СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКОВНИМИ БРАТСТВАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1864–1917 РР.).....	7
<i>Наталія Соколова</i> ФАХОВА ПІДГОТОВКА ІСТОРИКІВ В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1865–1920 РР.)	12
<i>Фатіма Хададова</i> ДО ПИТАННЯ ВИБОРІВ У МІСЬКІ МАГІСТРАТИ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – І ПОЛ. ХІХ СТ.).....	16
<i>Леонід Могильний</i> ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ С. ЄФРЕМОВА.....	21
<i>Валентина Молоткіна</i> СПЕЦИФІКА ДІЛЬНОСТІ ВИДАВНИЦТВА «РУХ» У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920–1930-І РР.).....	25
<i>Жанна Кулик</i> ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ В КИЄВІ ЯК ЧЛЕНА «ПОХІДНОЇ» ГРУПИ ОУН (М) (1941–1942 РР.).....	31
<i>Богдан Скопненко</i> СТВОРЕННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ, БРОНЕТАНКОВИХ ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ЧАСТИН ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ В СРСР (КВІТЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1944 Р.)	37
<i>Юлія Ворона</i> КУЛЬТУРНЕ ТА СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ РЕМІСНИЧИХ, ЗАЛІЗНИЧНИХ УЧИЛИЩ ТА ШКІЛ ФЗН У КИЄВІ В РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1943–1950 РР.)	42
<i>Анна Поліщук</i> РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ОСВІТНИХ УСТАНОВ НА ВІННИЧЧИНІ У СЕРЕДИНІ 60–80-Х РР. ХХ СТ.	46
<i>Олексій Черниш</i> РОЛЬ В. ЧОРНОВОЛА В ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1991 РОКУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ	50
<i>Микола Зеркаль</i> ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ЕТНОСІВ УКРАЇНИ (1991–2012)	55
<i>Владислав Тищенко</i> РОЛЬ НУО В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (1990-ТІ – 2000-НІ РР.)	61
<i>Любов Шпаковська</i> РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	67
З ІСТОРІЇ МІСТ І МІСТЕЧОК УКРАЇНИ	75
<i>Анатолій Коцур</i> РОМНИ	75
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	77
<i>Аліса Лукашенко</i> ПОВСЯКДЕННІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СІМ'Ї: ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ДУАЛІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ	77
<i>Юлія Івашко</i> ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ ТА БІЛОРУСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РАДЯНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1919–1922 РР.)	80

<i>Олеся Склярєнко</i> ОСНОВНІ ЕТАПИ ПОЛІТИКИ США ЩОДО КУБИ (1959–1991 РР.)	86
<i>Олена Колос</i> ГЕОПОЛІТИЧНА МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ПОЛЬЩІ В НАТО ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ...	92
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ.....	96
<i>Галина Коцур</i> ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ КОШОВОГО П. КАЛНИШЕВСЬКОГО ТА «УМОВИ УТРИМАННЯ, ЯКІ НЕМОЖЛИВО ЗДОРОВІЙ НА РОЗУМ ЛЮДИНІ УЯВИТИ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ М.А. КОЛЧИНА).....	96
<i>Андрій Кузьменко</i> ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗНАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХVІІІ СТ.	100
<i>Михайло Куницький</i> ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРИАТУ «УКРАЇНА» У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 40–70-Х РР. ХХ СТ.	104
<i>Ольга Гарбар</i> НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.С. РУБІНА (1921–1985 РР.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	108
<i>Віта Коцур</i> БЛАГОДІЙНІСТЬ В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ (1991–2012 РР.).....	113
<i>Вікторія Дмитрушко</i> ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ (1991–2013 РР.) ..	118
<i>Катерина Левицька</i> НАУКОВЦІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРО СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ (1991–2012 РР.)	122
<i>Тетяна Антонюк</i> МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (1991–2012 рр.): ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	127
<i>Ірина Кизименко</i> ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	135
<i>Роман Ганцян</i> ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ У ВИСВІТЛЕННІ БРИТАНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНО-ІДЕАЛІСТИЧНИХ ІСТОРИКІВ	139
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	145
<i>Людмила Страйгородська</i> НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.О. ПОГГЕНПОЛЯ (1877–1927).....	145
<i>Ольга Діденко</i> РОЗВИТОК МЕТОДІВ ЧАСТКОВОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО	149
<i>Сергій Чернецький</i> ПРОФЕСОР І.М. ЄРЕМЕЄВ У СПОГАДАХ КОЛИШНЬОГО ДИРЕКТОРА МИРОНІВСЬКОЇ СЕЛЕКЦІЙНОЇ СТАНЦІЇ І.К. БОБИРА	153
РЕЦЕНЗІЇ	157
<i>Лілія Іваницька</i> В.М. ГЛУШКОВ І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ	157
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	159

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH	7
HISTORY OF UKRAINE	7
<i>Victoriya Sergienko</i> SYSTEM OF ADMINISTRATION OF THE ORTHODOX CHURCH BROTHERHOODS OF LEFT-BANK UKRAINE FROM THE SECOND HALF OF THE XIX-TH TO THE BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY	7
<i>Nataliya Sokolova</i> PROFESSIONAL PREPARATION OF HISTORIANS IN EMPEROR'S NOVOROSSIIYSK OF UNIVERSITY	12
<i>Fatima Hadadova</i> ON THE QUESTION OF ELECTIONS IN THE CITY MAGISTRATES VOLHYNIA (END OF XVIII- FIRST HALF OF XIX CENTURY)	16
<i>Leonid Mogylny</i> HISTORICAL VIEW S. YEFREMOV	21
<i>Valentina Molotkina</i> SPECIAL FEATURES OF ACTIVITY OF THE PUBLISHING HOUSE «RUH» IN THE SOVIET UKRAINE (1920–1930 th)	25
<i>Zhanna Kulyk</i> OLENA TELIHA'S SOCIAL AND CULTURAL ACTIVITY IN KYIV AS A MEMBER OF THE «FIELD» GROUPS OF OUN (M) (1941–1942)	31
<i>Bogdan Skopnenko</i> CREATING ARTILLERY, ARMOR AND OTHER SPECIAL PARTS CZECHOSLOVACK ARMY CORPS (APRIL –AUGUST 1944)	37
<i>Yulia Vorona</i> LIFE OF KYIV'S SPECIALIST AND RAILWAY SCHOOLS AND INDUSTRIAL SCHOOLS IN CULTURE AND SPORT IN YEARS OF POST-WAR RENEWAL (1943–1950)	42
<i>Anna Polishchuk</i> THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN VINNYTSYA REGION IN THE MID 60–80-IES OF THE XX-TH CENTURY	46
<i>Oleksiy Chernysh</i> V. CHORNOVIL'S ROLE IN ELECTIONS OF PRESIDENT IN 1991: HISTORICAL-POLITICAL ANALYSIS	50
<i>Mykola Zerkal</i> ISSUES OF INFORMATION SECURITY OF THE EDUCATIONAL SPACE UKRAINIAN ETHNOS (1991–2012)	55
<i>Vladyslav Tyshchenko</i> ROLE OF NGO'S IN NATIONAL YOUTH POLICY OF UKRAINE (1990–2000)	61
<i>Liubov Shpakovskyi</i> THE ROLE OF RELIGIOUS FACTOR IN POLITICAL LIFE OF INDEPENDENT UKRAINE	67
THE HISTORY OF UKRAINE CITIES AND TOWNS	75
<i>Anatoliy Kotsur</i> ROMNY	75
WORLD HISTORY	77
<i>Alice Lukashenko</i> SACRAMENT OF MARRIAGE AND THE FAMILY HIERARCHY: VALUE ORIENTATIONS IN THE DUAL SYSTEM OF COORDINATES	77
<i>Julia Ivashko</i> FORMATION OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN GERMANY AND BELARUSIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1919–1922)	80

<i>Olesia Skliarenko</i> PRINCIPAL STAGES OF UNITED STATES POLICY TOWARDS CUBA (1959–1991).....	86
<i>Olena Kolos</i> GEOPOLITICAL MOTIVATION FOR POLAND’S ENTRY INTO NATO AND THE EUROPEAN UNION	92
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE	96
<i>Galyna Kotsur</i> ABOUT IMPRISONMENT OF KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKYY AND «CONDITIONS OF DETENTION THAT ARE IMPOSSIBLE TO IMAGINE BY A PERSON HEALTHY ON MIND» (ON MATERIALS OF RESEARCHES OF M. A. KOLCHYN)	96
<i>Andrey Kuz’menko</i> TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE OF THE UKRAINIAN HISTORY IN THE LAST DECADES THE XVIII ART	100
<i>Michail Kunizkiy</i> THE PROBLEMS OF RECONSTRUCTION OF THE LEGAL STATUS LOCAL POPULATION REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» IN THE WRITING OF SOVIET HISTORIANS 40–70 TH XX CENTURY.....	104
<i>Olha Harbar</i> SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL WORK AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR S.S RUBIN (1921–1985): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM.....	108
<i>Vita Kotsur</i> CHARITY IN THE LAST PERIOD OF HETMANATE: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2012 YEARS)	113
<i>Victoria Dmytrushko</i> PETRO KALNYSHEVSKY IN THE WRITINGS OF UKRAINIAN RESEARCHERS (1991–2013).....	118
<i>Katerina Levyts’ka</i> SCIENTISTS OF THE RUSSIAN FEDERATION ABOUT CURRENT UKRAINIAN PARLIAMENTARY SYSTEM (1991–2012 YEARS).....	122
<i>Tetyana Antonyuk</i> INTERNATIONAL COMMUNICATION of UKRAINIAN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS (1991–2012): HISTORIOGRAPHY	127
<i>Irina Kyzymenko</i> HISTORIOGRAPICAL COMPREHENSION OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN INDEPENDENT UKRAINE.....	135
<i>Roman Hantsyan</i> THE PROBLEMS OF HISTORICAL PROCESS FROM THE VIEW OF BRITISH LIBERAL IDEALISTIC HISTORIANS	139
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES	145
<i>Ludmila Straigorodska</i> SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR V. POHHENPOL (1877–1927)	145
<i>Olga Didenko</i> DEVELOPMENT OF THE METHODS FOR PARTIAL OBSERVATIONS IN A SCIENTIFIC HERITAGE R.M. ORZHENTSKI	149
<i>Sergiy Chernetsky</i> PROFESSOR I. M. YEREMEYEV IN THE MEMOIRS OF THE FORMER DIRECTOR OF I. K. BOBYR MYRONIVSKA BREEDING STATION	153
REVUES	157
<i>Liliy Ivanytska</i> W.M. GLUSHKOV AND OF KYIV UNIVERSITY	157
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	161

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.5):2–78«1864/1917»

© Вікторія Сергієнко
(Київ)

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКОВНИМИ БРАТСТВАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1864–1917 РР.)

У статті характеризується структура та повноваження органів керівництва православними церковними братствами Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Лівобережна Україна, православне церковне братство, Російська православна церква.

Актуальність даної статті зумовлена зміною системи моральних цінностей та ідеологічних орієнтирів пострадянської доби, коли затребуваними стали дослідження практичної діяльності православної церкви у питаннях релігійно-морального просвітництва суспільства, а також її ролі у збереженні православ'я, як панівної офіційної релігії Російської імперії.

Узагальнюючої роботи, яка б розглядала духовно-просвітницьку діяльність даних братств, на жаль, не існує. Однак варто відзначити дослідження С. Жилюк [2], Г. Надтоки [3], Н. Шип [12], які у контексті національно-церковного та громадського відродження частково висвітлюють проблеми братської організації кінця XIX – початку XX ст.

Метою даної статті є дослідження структури та повноважень органів управління православними церковними братствами Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Епархіальні братства Лівобережної України знаходилися під безпосереднім керівництвом та управлінням місцевого епархіального архієрея. Відповідно до займаної посади, він також уважався почесним членом та покровителем епархіального братства, його відділень та парафіяльних братств. На розгляд та затвердження епархіальному архієреєві надавалися постанови органів управління епархіальних братств, зокрема він затверджував обрання голови Ради епархіального братства, а також призначав частину чи повний її склад. Часто саме правлячий архієрей ініціював нововведення в діяльність братств, які були обов'язковими для виконання. Він також представляв інтереси братства у зносинах із вищими церковними ієрархами, органами державної влади та управління, деякими іншими фізичними та юридичними особами. Крім того, він володів

великим фактичним обсягом влади, який не був прописаний юридично.

Органами управління епархіальних братств були загальні зібрання та рада.

Вищим органом управління були загальні зібрання. Вони поділялися на два види: звичайні (чергові) та екстрені (позачергові). На відміну від традиції, підтримуваної ренесансними та ранньомодерними братствами, православні церковні братства Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. проводили чергові зібрання лише раз на рік.

Як правило, для цього обирався день, коли відзначалася річниця заснування братської організації або вшановувалася пам'ять святого, який був патроном даного братства.

Екстрені зібрання проводилися не регулярно, а відповідно до настійливих потреб, викликаних певними обставинами діяльності братства. Вони могли скликатися як епархіальним архієреєм, так і Радою братства.

Головував на Загальних зібраннях епархіальний архієрей, а в разі його відсутності – голова Ради епархіального братства. Статут Полтавського епархіального братства від 1913 р. також передбачав, що, у разі відсутності обох вищеназваних осіб, головою Загальних зібрань міг бути найстарший із присутніх священнослужителів, який мав право голосу [7, с. 2109]. Статут Харківського епархіального братства від 28.03.1916 р. вирішував аналогічну ситуацію шляхом уповноваження Загальних зібрань на обрання їх голови з числа членів Ревізійної комісії або Ради епархіального Братства [11, с. 9–10].

Брати участь у Загальних зібраннях мали право братчики, а також інші зацікавлені особи. Окремо запрошувалися представники місцевої адміністрації. Однак право голосу мали лише почесні, пожиттєві та дійсні члени.

До компетенції загальних зібрань належало:

- обрання почесних членів братства;
- обрання частини членів ради, а також кандидатів у члени ради;
- обрання членів ревізійної комісії;
- розгляд та затвердження річних фінансових та звітів про діяльність братства;
- розгляд та затвердження річного кошторису видатків братства;
- розгляд пропозицій ради братства про доповнення чи зміну статуту;
- розгляд інших питань, які виносилися на обговорення радою братства.

На відміну від ренесансних та ранньомодерних братств, проведення даних зібрань носило виключно формальний характер. Опосередкованим підтвердженням цього припущення слугує той факт, що загальні зібрання завжди схвалювали щорічні звіти братств, не висловлюючи при цьому жодних критичних відгуків чи зауважень.

Крім того, у повному складі єпархіальні братства ніколи не збиралися, що легітимізували їх статути. Так, у § 26 Статуту Чернігівського єпархіального братства від 11.08.1888 р. зазначалося, що Загальні зібрання вважаються дійсними, якщо на них були присутніми не менше 10% дійсних членів Братства [9, с. 587]. Статут цього Братства від 1911 р. у § 22 вказував, що «для законності постанов загальних зібрань членів Братства необхідна присутність, крім членів Ради, 12 членів Братства, що проживають в м. Чернігові» [8, с. 626]. Встановлений мінімум створював можливість прийняття рішень меншістю голосів, адже загальна кількість братчиків, наприклад, у 1909/1910 братському році складала 223 члени. Відповідно дане нормативне положення сприяло недемократичності вирішення питань Загальними зібраннями.

Фактична влада у Братстві належала невеликій за кількістю членів раді, що була виконавчим органом, який функціонував у період між скликанням загальних зборів. Вона відала поточними справами братства та виконувала основний обсяг роботи. До головних функцій рад єпархіальних братств слід віднести:

- реалізація покладених на братство цілей та завдань, відповідно до способів, які визначені у статуті братства;
- зносини з відділеннями, парафіяльними братствами та іншими фізичними та юридичними особами щодо поточних справ братства;
- завідування та контроль над коштами та майном братства;
- ведення видатків згідно кошторису чи особливих постанов;

- розробка заходів по залученню коштів;
- укладання річного кошторису видатків;
- укладання річного звіту про діяльність та фінансовий стан братства;
- надання на обговорення загального зібрання братства кандидатур для обрання в почесні члени та члени ради братства;
- ведення архіву братства;
- виконання інших функцій, передбачених статутом братства.

Термін здійснення повноважень новообраними радами єпархіальних братств складав три роки. Щоправда Статут Харківського єпархіального братства передбачав щорічне переобрання двох членів Ради [4, с. 2]. Варто також відзначити, що установчі документи братств не передбачали обмежень стосовно кількості термінів, на які може бути повторно обрано члена ради. Даним правом користувалася значна частина братчиків, тому склад рад був доволі постійним.

Переважна більшість статутів єпархіальних братств Лівобережної України передбачала проведення засідань ради не рідше, ніж один раз на місяць, а іноді навіть кожну декаду. Проте на практиці вони відбувалися в середньому раз на один–два місяці. Рішення виносилися простою більшістю голосів. У разі рівності голосів, думка голови ради вважалася вирішальною. Обговорення радою на засіданнях питань функціонування братства та прийняті з цього приводу рішення вносилися до журналу ради, який підписували всі присутні на засіданні члени. Братчики, які були не згодні з рішенням більшості, могли занести до журналу свої зауваження та заперечення. Далі журнал надавався на розгляд та затвердження єпархіального архієрея.

Велика відповідальність покладалася на голову ради, який координував всю діяльність братства. Зокрема, до його обов'язків належало:

- запрошення членів на засідання ради;
- внесення пропозицій щодо предметів обговорення;
- підписання вихідної та прийом вхідної документації;
- надання єпархіальному архієреєві на розгляд журналів засідань ради та винесення розпорядження про виконання затверджених ним постанов;
- нагляд за виконанням постанов загальних зібрань.

Голова ради затверджувався єпархіальним архієреєм із представників вищого духовенства єпархії. Обов'язки голови, в разі його відсутності, виконував товариш голови Ради братства, який також був його помічником.

Так, згідно § 17 Статуту Лубенського єпархіального братства від 24.10.1889 р. Головою Ради вважався соборний протоієрей м. Лубен. Цю посаду тривалий час обіймав Олександр Дамаскін. Голова Ради Полтавського єпархіального братства обирався Загальним зібранням і затверджувався Полтавським єпархіальним архієреєм. Перші кілька місяців після відкриття Братства Головою був ректор Полтавської духовної семінарії, протоієрей Михайло Гаврилков, який невдовзі помер. Наступним був новий ректор семінарії – Іоан Пічета, який обіймав цю посаду впродовж 1890–1903 рр. Після переходу І. Пічета на роботу до м. Харкова, його, починаючи із 13.06.1903 р., змінив наглядач Полтавського духовного училища та голова Ради Іоано-Предтеченського парафіяльного братства, що знаходилося при ньому, протоієрей Григорій Лісовський. Він залишався головою Ради Братства аж до його відмови від посади в середині 1911 р. За заслуги перед братством у 1912 р. Г. Лісовського обрано почесним його членом. Черговим головою Ради, починаючи із 19.06.1911 р., став єпископ Прилуцький Сильвестр (Іустин Ольшевський) [5, с. 2019]. Останній залишався на чолі Ради до листопада 1914 р., коли його замінив наступний єпископ Прилуцький Неофіт (Микола Следніков) [6, с. 1466].

Головами Ради Чернігівського єпархіального братства, відповідно до займаної посади, були єпископи Новгород-Сіверські, вікарії Чернігівської єпархії. Характерною особливістю було те, що на дану єпископську кафедру часто призначали нових очільників. Тому велике навантаження щодо виконання обов'язків Голови Ради лягало на його Товариша, яким тривалий час був протоієрей Федір Васютинський.

Головами Ради Харківського єпархіального братства призначалися Сумські єпископи, вікарії Харківської єпархії. Товаришем Голови тривалий час був вищезгаданий І. Пічета, який був удостоєний звання почесного члена Братства. Новий Статут Братства від 28.03.1916 р. закріплював посаду голови за Харківським єпархіальним архієреєм, а одного із двох товаришів – за вікарієм Харківської єпархії.

Члени ради могли обиратися як загальними зібранням, так і призначатися місцевим єпархіальним архієреєм. Їх кількість коливалася від десяти до двох дюжин осіб.

Так, відповідно до Статуту від 07.02.1890 р. Рада Полтавського єпархіального братства складалася з Голови та 12 членів, які обиралися Загальним зібранням [10, с. 129]. Упродовж 1891–1896 рр., коли на Братство були покладені функції Полтавської єпархіальної училищної

ради, до складу Ради Братства також входили її колишні члени.

Відповідно до Статуту від 11.08.1888 р. члени Ради Чернігівського єпархіального братства, сумарним числом 8 осіб, обиралися Загальним зібранням із дійсних членів, які проживали у м. Чернігові. За новим Статутом від 1894 р. десятьох членів Ради, включно з Головою та його Товаришем мав обирати єпархіальний архієрей (§ 25). Після реорганізації братства у 1911 р. замість єдиної Ради при братстві було утворено Раду єпархіального братства та Єпархіальну місіонерську раду. Голову першої, його Товариша та 4 членів призначав єпархіальний архієрей, а інші чотири члени обиралися Загальним зібранням (§ 31). Крім того, обов'язковими членами значилися ректор Чернігівської духовної семінарії, голова Чернігівської єпархіальної училищної ради, спостерігач церковнопарафіяльних шкіл єпархії та один член духовної консисторії (примітка до § 31). Єпархіальна місіонерська рада знаходилася під головуванням єпархіального архієрея або особи, яку він призначав. Вісім членів останньої також призначалися покровителем братства. Крім того, обов'язковими членами були вищеперераховані особи, а також викладачі Чернігівської духовної семінарії з вивчення неправославних релігійних організацій, єпархіальні та окружні місіонери (примітка 1 та 2 до § 24 Статуту від 1911 р.) [8, с. 626].

За подібним принципом відбулася реорганізація Полтавського єпархіального братства у 1913 р. Рада братства також була розподілена на два окремі відділи: Місіонерський та Просвітницько-благодійний. Місіонерський відділ виконував обов'язки, покладені Святійшим Синодом на Полтавську єпархіальну місіонерську раду. Засідання Ради відбувалися за участі представників обох відділів. До Просвітницько-благодійного відділу Ради входив Голова, його Товариш та 12 членів, які обиралися Загальним зібранням, а до Місіонерського відділу другий Товариш голови та члени, які призначалися єпархіальним архієреєм.

Рада Лубенського єпархіального братства складалася з усіх старших братчиків.

Відповідно до Статуту Харківського єпархіального братства від 1904 р. Рада Братства складалася з Голови та 12 членів, із яких 2/3 обиралися загальним зібранням, а 1/3 призначалися єпархіальним архієреєм (§ 15). Новий статут Харківського єпархіального братства від 28.03.1916 р. визначав, що до складу Ради входить Голова, два Товариші Голови та 20 членів (§ 20). Члени, окрім Голови та одного Товариша, мали обиратися Загальним зібранням (§ 21).

Крім того, на засіданнях ради єпархіальних братств мали право бути присутніми почесні та інші члени, які не були обраними до її складу. Перші мали право голосу нарівні з членами ради (за статутами деяких братств вони мали право вирішального голосу), а другі – право дорадчого голосу.

За соціальним складом переважно більшість у радах єпархіальних братств становило біле духовенство, причому його відсоток упродовж діяльності братств поступово зростав. Часто серед членів рад зустрічалися представники інтелігенції – працівники середніх релігійних та світських навчальних закладів (багато з яких також мали священницький сан), рідше – місцеве чиновництво.

Лише протягом перших шести років після відкриття Чернігівського єпархіального братства діяв Статут, який встановлював квоту в 50% для осіб, які не мали духовного сану.

Всі члени Ради виконували свої обов'язки у вільний від основної роботи час на безоплатній основі, окрім скарбничого та діловода, яким Рада братства виплачувала заробітну плату. Обрання останніх двох, а також їх помічників чи інших посадових осіб ради належало до компетенції її членів.

Щодо повноважень скарбничого, то останній завідував фінансово-господарською частиною роботи ради, а саме:

- приймав грошові та матеріальні пожертви на користь братства;

- вів прибутково-видаткову книгу братства та укладав попередні звіти про обіг сум братства.

До обов'язків діловода належало завідування канцелярськими справами, зокрема веденням реєстрів вхідної-вихідної документації, братського архіву, складанням списків членів братства, журналів засідань ради та загальних зібрань, а також річних звітів про діяльність та фінансовий стан братства.

Фінансовий контроль здійснювався ревізійною комісією, яка складалася із трьох осіб, які були членами ради братства.

Чернігівське єпархіальне братство сформувало трьохрівневу структуру своєї братської організації:

- єпархіальне братство
- повітове відділення
- парафіяльне братство

Інші три єпархіальних братства Лівобережної України сформували двохрівневу структуру. Зокрема Полтавське та Лубенське відкривали свої відділення в парафіях, а Харківське єпархіальне братство в повітах.

На чолі ієрархії знаходилося єпархіальне братство, що відкривало свої повітові відділення в єпархії. Останні перебували в безпосередній залежності від Ради єпархіального (центрального) братства, яка полягала в тому, що вони діяли за її розпорядженнями, віддавали свої рішення та звіти про діяльність на затвердження Раді [9, с. 595].

Нижньою ланкою були церковнопарафіяльні братства. Єпархіальні братства Лівобережної України видавали типові правила, якими мали керуватися парафіяльні братства, складаючи власні статuti. Згідно даних правил управління справами парафіяльних братств також належало загальним зібранням та раді, зі складу якої обирались скарбничі та діловоди, крім того призначалася ревізійна комісія. Повноваження вищеперерахованих органів та посадових осіб парафіяльних братств у цілому були подібними до єпархіальних. Різнилися строки повноважень рад парафіяльних братств, які в середньому складали від одного до двох років. Чисельність рад була меншою та зазвичай складала від 3 до 6 осіб. Крім того, персональний склад рад парафіяльних братств був більш усталеним. Дані ради також були більш різноманітними у плані соціального походження їх членів. Так, окрім духовенства, до них входили представники від купецтва, козацтва, селянства, міщанства тощо.

Головував на загальних зібраннях та в раді парафіяльних братств у містах соборний протоієрей, а в сільській місцевості – парафіяльний священник, який водночас був настоятелем церкви. Останні часто служили при одному храмі до кінця життя. Тому закономірно, що голови рад парафіяльних братств змінювалися набагато рідше, ніж єпархіальних.

Варто відзначити, що вплив у справи парафіяльних братств з боку центральної духовної та світської влади був значно меншим, ніж на єпархіальні. Адже фактично всі поточні питання вирішувалися самим парафіяльним братством. Втручання єпархіального братства обмежувалося переважно етапом відкриття братства та затвердження його статуту, а також щорічним звітом перед радою єпархіального братства, який, однак, парафіяльні братства не завжди надавали.

Органом, який був покликаний координувати діяльність церковних братств в єпархії були щорічні з'їзди представників братств. Наявні дані про їх проведення Полтавським єпархіальним братством протягом 1911–1912 років. На з'їздах підіймалися питання про організацію народно-місіонерських курсів, ви-

роблення нового статуту Братства, про залучення молоді до братств, створення пересувних бібліотек, відкриття сестрицтв в усіх парафіях, про скликання протоіереями повітових братських з'їздів тощо [1].

Із огляду на зазначене можна зробити висновок, що система управління епархіальними братствами та їх відділеннями в повітах чи парафіях була в цілому подібною. Так, кожне братство мало свої органи самоуправління, які склалися з загальних зібрань та ради братства. Основна роль

у прийнятті рішень епархіальними братствами Лівобережної України другої половини XIX – на початку XX ст. належала радам братств, в той час як загальні зібрання більшою мірою мали формальний характер. Великими повноваженнями (як формальними, так і неформальними) володів епархіальний архієрей, який спрямовував діяльність братських організацій в епархії. Перспективним нововведенням на початку XX ст. було скликання братських з'їздів, що виконували координаційну функцію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братчикъ. Съѣздъ представите лей братствъ Полтавской епархіи // Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. – 1912. – № 19. – С. 1229–1232.
2. Жилюк С. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.) / С.І. Жилюк, Б.Є. Бойко. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 228 с.
3. Надтока Г. Православна церква і процеси українського національного відродження 1900–1917 рр. / Г. Надтока. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1996. – 110 с.
4. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго Епархіальнаго релігійно-просвѣтительнаго Братства во имя Озерянскои Божіей Матери съ 1.10.1905–1.10.1906 года // Вѣра и Разумъ. – 1906. – № 20. – С. 1–17.
5. Отчетъ о состояніи идѣятельности Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства за 1912 г. // ПЕВ. – 1913. – Часть офіційальная. – № 29. – С. 2018–2050.
6. Отчетъ о состояніи и дѣятельности Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства за 1914 г. // ПЕВ. – 1915. – Часть офіційальная. – № 19. – С. 1465–1475.
7. Проектъ Устава Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства // ПЕВ. – 1913. – Часть офіційальная. – № 30. – С. 2106–2116.
8. Уставъ Братства святого Михаила, князя Черниговскаго // Черниговскія Епархіальныя Известія. – 1911. – Часть офіційальная. – № 22. – С. 620–633.
9. Уставъ Братства святого Михаила, князя Черниговскаго, для противодействія расколу въ пределах Черниговскои епархіи... // ЧЕИ. – 1888. – Часть офіційальная. – № 17. – С. 579–596.
10. Уставъ Свято-Макарьевскаго Полтавскаго Епархіальнаго братства // ПЕВ. – 1890. – Часть офіційальная. – № 4. – С. 119–133.
11. Уставъ Харьковскаго Епархіальнаго Братства Озерянскои Божіей Матери // Державний архів Харківської області. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 804. – 52 с.
12. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Н. Шип. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 66 с.

© *Викторія Сергиенко*
(Київ)

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ПРАВОСЛАВНЫМИ ЦЕРКОВНЫМИ БРАТСТВАМИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (1864–1917 ГГ.)

В статье характеризуются структура и полномочия органов управления православными церковными братствами Левобережной Украины во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Левобережная Украина, православное церковное братство, Русская православная церковь.

© *Victoriya Sergienko*
(Kyiv)

SYSTEM OF ADMINISTRATION OF THE ORTHODOX CHURCH BROTHERHOODS OF LEFT-BANK UKRAINE FROM THE SECOND HALF OF THE XIX-TH TO THE BEGINNING OF THE XX-TH CENTURY

The article characterizes the structure and powers of the governing authorities of the Orthodox Church brotherhoods of Left-Bank Ukraine in the second half of the XIX-th – to the beginning of the XX-th century.

Keywords: Left-Bank Ukraine, the Orthodox church brotherhoods, the Russian Orthodox Church.

До редакції надійшла 24.01. 2013.

**ФАХОВА ПІДГОТОВКА ІСТОРИКІВ В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ
НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1865–1920 РР.)**

В статті вивчено особливості фахової підготовки студентів історико-філологічного факультету імператорського Новоросійського університету. Головну увагу приділено становленню професіоналів під керівництвом І. Линниченка, Ф. Успенського, М. Ланге та ін.

Ключові слова: фахова підготовка, історико-філологічний факультет, лекції, семінарські заняття, медальні роботи.

19 травня 2005 р. Україна приєдналася до Болонського процесу, тим самим взяла на себе зобов'язання внести зміни до національної системи освіти. Проте введення в університетах кредитно-модульної системи й отримання диплому «європейського» зразка не гарантує надання українськими вишами якісної освіти. Недаремно серед науковців точаться дискусії з приводу доцільності впровадження болонського процесу в Україні. Одні дослідники наголошують на необхідності повернення до радянських методів викладання, які начебто забезпечували високий професійний рівень випускників, інші – на збереженні старої національної системи освіти з поєднанням інноваційних прогресивних підходів до організації вищої освіти. Але всі вони сходяться в одному – необхідності врахування історичного досвіду в становленні нової національної системи вищої освіти. Адже впродовж XVIII–XIX ст. в Російській імперії починають функціонувати університети – Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Дерптський (Юр'ївський), Харківський, Київський, Новоросійський, де поступово формувалася власна система підготовки висококваліфікованих спеціалістів, певні елементи якої були б корисні і в наш час.

Історія Новоросійського, нині Одеського національного університету імені І.І. Мечникова неодноразово ставала об'єктом дослідження науковців.

На даний момент ведеться робота з дослідження біографій відомих викладачів і випускників університету – І. Линниченка, О. Маркевича, А. Ніковського, М. Гордієвського, Ю. Липи та ін. Серед наукових розвідок даного характеру слід виділити статті О. Музичко та Н. Шалашної. Проблемі викладання русистики в Новоросійському університеті присвячена розвідка І. Гребцової, де авторка в хронологічній послідовності виклала матеріали про наукову й педагогічну діяльність викладачів кафедри російської історії. Окремі аспекти фахової

підготовки студентів в університетах Російської імперії, в тому числі й Новоросійському, висвітлюються на сторінках робіт Л. Курилко та Н. Левицької. Проте, поза увагою вітчизняних науковців залишилися проблеми становлення системи професійної підготовки гуманітаріїв у Новоросійському університеті.

1 травня 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею за наказом імператора Олександра II відкрито Новоросійський університет, який мав перетворитися на науковий центр Південної частини Російської імперії. Університет відкрито у складі трьох факультетів: історико-філологічного, юридичного й фізико-математичного. Згідно з університетським статутом 1863 р. на історико-філологічному факультеті діяло 11 кафедр. В 1868 р. факультет розділено на три відділення: слов'яно-руської філології, класичної філології й історичних наук. У вересні 1889 р. Рада університету запропонувала відкрити четверте відділення – романо-германської філології, але клопотання було відхилено [5, с. 175].

У перші десятиліття існування університету майбутні студенти від самого початку визначалися з відділенням, де вони бажали навчатися. Підготовка студентів здійснювалася відповідно до навчальних програм відділень. Впродовж чотирьох курсів студент мав засвоїти цілу низку обов'язкових й допоміжних предметів. Так, майбутні спеціалісти відділення історичних наук повинні скласти іспити з таких головних дисциплін як загальна історія, російська історія, історія російської літератури, історія філософії, церковна історія. До допоміжних предметів відносились класичні мови, слов'янські наріччя, слов'янські старожитності та історія всесвітньої літератури. Крім того, у студентів була можливість додатково відвідувати заняття з історії російського права, міжнародного права й політекономії [3, с. 2].

Проте, розподіл предметів на головні й допоміжні викликав незадоволення у викладацького складу, який постійно наголошував на

необхідності внесення кардинальних змін до навчальних програм. На думку викладачів університету, такий поділ призводить до того, що студенти легковажно відносяться до другорядних дисциплін. Прислухавшись до цих порад, Рада університету 12 листопада 1881 р. приймає рішення про новий розподіл студентів за відділеннями вже на 3-му курсі навчання. Впродовж двох перших років студенти історико-філологічного факультету вивчали ряд обов'язкових предметів – богослов'я, логіку, психологію, грецьку та латинську мови, слов'янські наріччя, порівняльне мовознавство, загальний курс з історії російської мови й літератури, загальний курс російської і всесвітньої історії, теорію мистецтва та загальний огляд історії мистецтв давнього, середнього й нового, французьку або німецьку мову. Лише після складання всіх необхідних іспитів студент мав право обрати для подальшого навчання одне з трьох відділень: класичне, слов'яно-руське чи історичне [3, с. 235–236].

Основний акцент в навчальному процесі студентів у Новоросійському університеті ставився на лекційні курси. Міністерство народної освіти жорстко контролювало процес відвідування студентами лекційних занять. Систематичні прогули каралися не допусками до складання курсових й підсумкових іспитів.

Кількість слухачів на заняттях залежала від науково-теоретичного рівня лекцій, фахової підготовки викладача та його ставлення до предмету. Студенти складали рейтинги науково-педагогічних кадрів, виділяючи серед них видатних, посередніх й незадовільних лекторів. Так, в колах університетської молоді повагою користувався викладач цілої низки курсів з історії філософії Р. Обринський. Його лекції з психології відвідувала така кількість студентів, що найбільша університетська аудиторія не могла вмістити усіх бажаючих. Студенти змушені були стояти вздовж стін, сидіти на сходинах кафедри біля ніг викладача або на колінах колег [5, с. 308]. Така популярність професора пояснювалась не лише вмінням лаконічно й правильною літературною мовою викладати матеріал, а й вимогливістю викладача під час іспиту [5, с. 306]. Повні аудиторії слухачів збирав колега Р. Обринського професор М. Ланге – засновник першої в Російській імперії лабораторії з вивчення експериментальної психології.

Успіхом серед студентської молоді користувався викладач курсів зі слов'янської філології В. Григорович завдяки колосальній обізнаності й неординарним підходом до студентів. На лекціях

Віктор Іванович зосереджував увагу слухачів на найактуальніших проблемах зі слов'янознавства, користуючись при цьому новою науковою літературою, недоступною студентам. На кожного зі своїх учнів він покладав такі надії, незалежно від здібностей студента, що той задітий за живе, робив все, щоб виправдати надії професора [5, с. 237].

Захоплених відгуків студентів удостоїлись лекційні заняття з історії Греції, Риму та середніх віків доцента, а згодом професора Ф. Успенського, який найскладніший матеріал міг викласти зрозуміло й цікаво, ніколи не вдаючись в деталі й майстерно виділяючи головну думку [1, с. 115]. Федір Іванович один з перших викладачів, який відійшов від загальноприйнятої традиції читання лекцій перед безмовною аудиторією. Він постійно намагався активізувати слухачів, задаючи дискусійні питання [1, с. 120].

Славою ерудита користувався викладач з загальної історії Ф. Брун. Нецікаві й малозмістовні лекції, які викладач читав з сильним німецьким акцентом, компенсувались енциклопедичними знаннями Філіпа Карловича з будь-якої історичної проблеми. По закінченню заняття його оточували студенти з різноманітними запитаннями. Після 2–3 секундної паузи професор Брун завжди давав відповідь або рекомендував літературу, де можна було знайти необхідний матеріал [5, с. 191].

Ораторським талантом були наділені викладач руської історії М. Смирнов та викладач загальної історії О. Брікнер. Але при цьому їх лекції не вважалися прикладом для наслідування серед професорського складу, оскільки науковий й методичний рівень викладання лекційного матеріалу був низьким. Лекції ординарного професора М. Смирнова представляли собою переказ праць декількох відомих істориків, тому і не викликали захоплення у студентів [5, с. 177–178]. На відміну від свого колеги, Олександр Густавович Брікнер набагато ретельніше готувався до лекції, під час якої намагався ознайомити слухачів з найновішою історіографією проблеми. Проте, робив він це настільки не систематично, що студенти не могли повністю засвоїти матеріал [5, с. 198].

«Грозою» студентів вважався викладач римської філології доцент Л. Воеводський, який полюблив насичувати лекції величезною кількістю імен і дат, знання яких вимагав від студентів [5, с. 290].

Рейтинг незадовільних лекторів очолював Федір Аристович Струве, викладач з грецької

філології. Значну частину навчального часу він присвячував розповідям про свої відрядження за кордон та хлібосольний прийом з боку іноземних колег. Як згадували згодом студенти, грецької мови він їх так і не навчив [5, с. 282].

Поглибленню знань студентів мала сприяти така організаційна форма навчальної роботи як семінарське заняття, яке було введено в навчальні програми Новоросійського університету з моменту його відкриття. При цьому слід зазначити, що кількість семінарів в 70-х рр. XIX ст. обмежувалась. На історико-філологічному факультеті практичні заняття велися з чотирьох дисциплін – слов'янської філології, латинської мови, загальної історії та історії мистецтв [2, с. 8]. Лише університетська Рада мала право збільшувати їх кількість, адже для цього необхідно було змінювати розклад, виділяти необхідне приміщення для проведення семінарів й закуповувати додаткові підручники та довідники [9, с. 272–273].

За короткий термін в університеті виробилась єдина форма проведення семінарських занять. Викладач визначав тему семінару, студенти в свою чергу, знайомилися з джерельною базою і вже на парі обговорювали прочитаний матеріал. Часто семінарські заняття переростали в справжню дискусію. Взагалі практичні заняття викликали інтерес у студентів й вони з радістю брали в них активну участь. Наприклад, семінарські заняття професора В. Григоровича, де студенти аналізували джерела слов'янської літератури, затягувалися далеко за північ і ніхто з присутніх не мав бажання раніше залишити кабінет за викладача [5, с. 241]. Згодом в університеті запроваджується традиція прочитання на семінарах рефератів [7, с. 16–18]. Через невелику кількість учасників на цих заняттях, студентам нічого не залишалось як щотижня готувати по декілька рефератів. Слухачам професора Ф. Успенського взагалі доводилось на один семінар писати по 2–3 роботи. При цьому вимоги до реферату були високими й задавалися вони на складні теми [1, с. 121].

Оцінюючи значення семінарських занять для фахової підготовки студентів, можна погодитись з думкою Л. Курилко, що поступово на їх базі формуються наукові школи того чи іншого вченого, під керівництвом якого відбувалося дослідження певної проблеми [4, с. 217]. Так, наприклад, в Університеті св. Володимира семінарські заняття стали основою для формування «київської документальної школи» В. Антоновича, ядро якої склали М. Дашкевич, П. Голубовський, Д. Багалій, М. Грушевський

та ін.; історико-етнографічного гуртка під проводом М. Довнар-Запольського, який став науковою школою для відомих учених-істориків Є. Сташевського, П. Смирнова, Б. Курца, В. Романовського.

В Новоросійському університеті зародились відомі школи патологів В. Підвисоцького та В. Вороніна, представниками яких були науковці зі світовими іменами О. Богомолець, Д. Заболотний, В. Філатов та ін. Слава фізико-математичного й медичного факультетів затьмарила діяльність історико-філологічного факультету. На перший погляд здається, що на факультеті не сформувалося жодної наукової школи. Але це твердження є помилковим, адже в університеті працювали видатні історики І. Линниченко, який фактично заклав основи історіографічних досліджень в Новоросійському виші; О. Маркевич, котрий першим в науковій практиці прочитав курс з історії Південної Росії, Ф. Успенський – видатний дослідник-візантіст, майбутній академік АН СРСР. Під керівництвом цих викладачів студенти знайомилися з новітніми історіографічними поглядами на різноманітні проблеми російської та зарубіжної історії, вчилися аналізувати джерела та писали наукові роботи, удостоєні медалей. Недаремно випускниками історико-філологічного факультету були видатний український історик і правник, економіст, творець української політології й державницького напрямку в національній історіографії, академік ВУАН М. Слабченко, літературознавець і журналіст А. Ніковський, видатний педагог, дослідник стародавньої історії та громадсько-політичний діяч М. Гордієвський.

Крім того, 1915 р. в Новоросійському університеті відкрився історичний гурток з метою об'єднати студентів, які цікавляться історією. За 1 крб. членського внеску за рік, молоді дослідники мали змогу збиратися разом для обговорення наукових доповідей, кращі з яких друкувалися в університетському періодичному виданні, організовувати науково-навчальні екскурсії та складати колекції [10, с. 171–172]. Аналогічний гурток об'єднував студентів-філософів. Під керівництвом знаних фахівців студенти мали змогу займатися науковою діяльністю й проявити свої здібності. Краща студентська молодь після вдалого складання іспитів могла залишитися в університеті для отримання наукового ступеня.

Перевірка рівня підготовки студентів велася за допомогою написання курсових напівкурсівих робіт з окремих предметів, а інакше кажучи, складання іспитів після

закінчення семестру чи повного вивчення дисципліни. 1907 р. згідно постанови Міністерства народної освіти студенти всіх імператорських університетів Російської імперії повинні здавати іспити лише після закінчення вивчення предмету [11, с. 242–243]. Також в Новоросійському університеті практикувалася традиція написання студентами праць для звільнення від оплати за навчання. Кожний студент мав право дослідити окрему наукову проблему й отримати можливість безкоштовно відвідувати заняття з обраного предмету. Слід зауважити, що студенти всіх вишів країни були позбавлені права самостійно обирати теми для своїх курсових та дипломних (кандидатських) робіт, це право залишалося за науковими керівниками.

Добрим доповненням у системі підготовки майбутніх фахівців стала традиція відзначати найкращі студентські твори нагородами і преміями, започаткована ще в 1837 р. Згідно «Правил о назначении и рассмотрении задач и присуждения установленных за их решения медалей» й університетських статутів 1863, 1884 рр. щорічно на урочистому університетському засіданні пропонувалися теми для досліджень від кожного факультету. Студенти всіх курсів навчання повинні були впродовж встановленого терміну написати роботу й передати її університетському чиновнику. Після чого дослідження без вказівки автора передавалося на розгляд професору, який і виносив вирок, чи заслуговує робота нагороди. Остаточна доля медалей вирішувалася на засіданні факультету, після чого рішення Ради повідомлялось ректору. На урочистих зборах оголошувались імена переможців, котрі отримували спеціальні посвідчення, а їх праці належало опублікувати в університетському періодичному виданні. Статут 1863 р. дозволив переможцям отримувати кандидатський ступінь без подання дисертації [6, с. 25]. Тоді як статут 1884 р. збільшив кількість нагород на факультеті до 4 (2 золоті й 2 срібні). Всього за роки існування імператорського Новоросійського університету студенти історико-філологічного факультету отримали 52 нагороди, з них 31 золота медаль й 21 – срібна. Цікаво, що при визначенні теми конкурсних робіт Рада факультету перевагу надавала джерелознавчій проблематиці (40%). Перед студентами ставилися завдання не лише дослідити історію створення й зміст пам'ятки, а й зробити якісний переклад.

Також, слід наголосити, що викладачі факультету основний акцент робили на вивченні російської історії. Під керівництвом Г. Перетят-

ковича, І. Линниченка, Е. Трифільєва, В. Істріна студентами була написана низка робіт з російської історії й пам'яткознавства XVI–XVIII ст.

Питому вагу в навчальному процесі університету становили філософські дисципліни. Логіка й історія філософії в навчальних програмах визначались як обов'язкові предмети, а кафедра філософії вважалась однією з провідних. Під час викладацької роботи на кафедрі професора М. Ланге з періодичністю у декілька років студенти писали наукові роботи, присвячені аналізу поглядів Локка, Лейбніца, Канта, Вундта й інших, за які отримували нагороди найвищого ґатунку.

Аналіз медальних робіт, написаних студентами історико-філологічного факультету Новоросійського університету дає змогу стверджувати, що попри значну кількість праць, відзначених нагородами, жодна з них не стала визначною в вітчизняній історіографії (відсутній індекс посилань на дані розвідки) на відміну від досліджень студентів Університету св. Володимира. Адже й досі неперевершеними вважаються наукові твори М. Дашкевича, П. Голубовського, В. Данилевича, О. Грушевського написані під керівництвом В. Антоновича й присвячені історії окремих князівств Київської Русі. Тобто медальні роботи студентів Новоросійського університету поступаються за своїм рівнем аналогічним працям їх київських колег.

Революційні події 1917–1921 рр. призвели до реорганізації Новоросійського університету, на його основі утворився Інститут народної освіти. В навчальному закладі мали змогу навчатися представники пролетаріату й селянства, при фаховій підготовці яких повністю відкидалися дореволюційні методи. Наприклад, традиція нагороджувати студентів медалями відійшла в минуле.

Отже, аналіз джерел і літератури виявив, що з моменту створення університету домінувала як лекційна так й практична форма подачі матеріалу, які забезпечували студентів необхідними базовими знаннями. Особливою популярністю серед молоді користувалися семінари, де велися жваві дискусії і студенти отримували змогу висловлювати власні думки. Найкращі студенти мали можливість відточити свій професіоналізм в гуртках та під час написання конкурсних наукових робіт, які не рідко відзначались медалями. Проте, рівень підготовки майбутніх спеціалістів на історико-філологічному факультеті поступався аналогічним факультетам Київського й Харківського університетів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель / А. Г. Готалов-Готлиб // Византийский временник. – 1947. – Т. 1 (26). – С. 114–126.
2. Краткий отчет императорского Новороссийского университета в 1871/72 акад. году // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1873. – Т. 9.
3. Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета в 1877/8 акад. году // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1879. – Т. 27.
4. Курилко Л. Ф. Еволюція педагогічного процесу в системі університетської освіти України (XIX – початку XX ст.) / Л. Ф. Курилко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – 2011. – Вип. 4. – С. 208–225.
5. Маркевич А. В. Двадцятипятилетие Императорского Новороссийского университета (Историческая записка) // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1890. – Т. 53. – 733 с.
6. Общий устав императорских российских университетов (18.06.1863). – К., 1863.
7. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского Университета за 1901 год // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1903. – Т. 90.
8. Протокол заседаний сонета и нов. Ун. // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1882. – Т. 34.
9. Протоколы заседаний совета и нов. Ун. // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1883. – Т. 36.
10. Устав Студенческого исторического кружка при Императорском Новороссийском университете // Записки императорского Новороссийского Университета. – 1916. – Вып. VIII.
11. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д.И. Багалея, И.П. Осипова. – Х., 1911. – 280 с.

© *Наталія Соколова*
(Киев)

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ИСТОРИКОВ В ИМПЕРАТОРСКОМ НОВОРОССИЙСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1865 – 1920 ГГ.)

В статье изучены особенности профессиональной подготовки студентов историко-филологического факультета императорского Новороссийского университета. Основное внимание уделяется становлению профессионалов под руководством И. Линниченко, Ф. Успенского, М. Ланге и др.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, историко-филологический факультет, лекции, семинарские занятия, медальные работы.

© *Nataliya Sokolova*
(Kyiv)

PROFESSIONAL PREPARATION OF HISTORIANS IN EMPEROR'S NOVOROSSIYSK OF UNIVERSITY

In the article features are studied professional preparation students of historico-philological faculty of emperor's Novorossiysk of university. Basic attention is spared becoming professionals under guidance of I. Linnichenko, F. Uspensky, M. Lange et al.

Key words: professional preparation, historico-philological faculty, lectures, seminar employments, medal works.

До редакції надійшла 8.02. 2013.

УДК 94(477.42) «18/19»

© *Фатіма Хададова*
(Житомир)

ДО ПИТАННЯ ВИБОРІВ У МІСЬКІ МАГІСТРАТИ ВОЛИНИ (КІНЕЦЬ XVIII – І ПОЛ. XIX СТ.)

У статті здійснено огляд законодавчих норм на основі яких здійснювалися вибори до магістратів міст Волині, окреслено коло виборців урядовців магістрату, а також осіб, які претендували на магістратські посади, описано власне процедуру виборів.

Ключові слова: магістрат, виборні посади, ратмани, бургомістри.

Однією з ключових проблем розвитку системи державного управління України є формування органів місцевого самоврядування, а саме система виборів посадових осіб. Глибоке вивчення історичного аспекту цього питання дає можливість побачити шляхи реформування основ сучасного самоврядування міст.

Час переходу міст Правобережної України загалом і Волині зокрема під владу Російської імперії саме у відношенні процедури виборів до місцевих органів влади є недостатньо дослідженим. Зумовлено це складнощами існування міських «городових» магістратів Волині цього періоду на межі польського та російського законодавств та недостатньої врегульованості цих питань урядом Російської імперії.

Питання виборів до магістратів міст Волині розглядалося у історіографії як правило у ключі загальних робіт, присвячених функціонуванню місцевих адміністрацій на Правобережжі у період приєднання до Російської імперії або ж у рамках більш раннього хронологічного періоду. Окремі, епізодичні висвітлення даного питання можна також знайти у дослідженнях пореформених (після 1870 р.) міст Правобережної України.

Частково проблеми і наслідки недосконалої системи виборів посадових осіб на Південно-Західних землях Російської імперії зачіпає Т.О. Щерба, аналізуючи причини, що викликали необхідність реформування міського громадського управління, у своїй праці «Міське самоуправління на Правобережній Україні у II половині XIX ст.» та ряді статей. Вона, зокрема, зазначає, що виконавчі функції міського громадського управління до реформи 1870 р. в основному знаходились у руках чиновників канцелярії, так як особи, що обирались, часто були елементарно неосвіченими [1].

О.П. Прищепа аналізуючи органи управління міст Волині у II половині XIX ст., зазначає, що хоча важливим чинником у розвитку волинських міст виступали інституції міського громадського управління, до 70-х р. XIX ст. їх діяльність та виборність продовжувала унормовуватись «Жалованой грамотой на права и выгоды городам Российской империи». Аналізуючи законодавчі основи виборчої системи у містах Волині, зміни цієї системи під час інкорпорації Волині до Російської імперії, дослідниця зазначає, що на практиці поширити Жалувану грамоту на міста Волині одразу було неможливо [2, 3].

Грунтовно досліджує процедуру формування магістратів повітових міст Волині у I половині XIX ст. О.М. Карліна, підкреслюючи, що у волинській губернії склалася відмінна

від загальноросійської система формування органів самоврядування, обумовлена особливостями політико-економічної ситуації в краї та конфліктом двох законодавчих систем на межі яких фактично опинились органи самоврядування Волинської губернії [4, 5].

Питання документування виборів до місцевих органів управління та частково процедуру обрання посадових осіб розглянула В.С. Шандра. Зокрема, у статті «Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні XIX – поч. XX ст.» розглянуто коло наділених правом обирати та бути обраними осіб, особливості укладання передвиборчих списків [6].

Основними завданнями даного дослідження є огляд законодавчих норм на основі яких здійснювалися вибори до магістратів міст Волині, окреслення кола виборців урядовців магістрату, а також осіб, які претендували на магістратські посади, опис процедури виборів та особливості їх протікання саме на землях Волинської губернії.

Після включення земель Правобережної України до складу Російської імперії тут було встановлено притаманну для російських земель територіально-адміністративну систему, вже адаптовану до того часу в Лівобережній Україні. Реалізація масштабних завдань інкорпораційної політики в Правобережній Україні вимагала створення дієвого адміністративно-територіального механізму. Більше того, прикордонна специфіка регіону зумовлювала необхідність невідкладного забезпечення контролю за політичною, адміністративною, економічною за соціальною сферами суспільного життя, оперативного вирішення у зв'язку з цим управлінських питань.

Проте тут планам царського уряду не судилося збутися. На перебіг реформування системи місцевого управління територіями наклали відбиток і різкі коливання внутрішньополітичного курсу, викликані політичними намірами та принципами, якими керувалися імператори, що управляли Росією один за одним [7, с. 212]. Так, початок реформування системи виборності органів управління на основі російського законодавства, початий Катериною II, був перерваний Павлом I. Він, зокрема, визначив пріоритетне становище Литовського статуту як законодавства губерній, організованих «на особливих по правах і привілеях їхніх основах». Таким чином, залишилося частково чинним місцеве законодавство в поєднанні із загальнодержавними юридичними нормами. Крім того, імператор відновив деякі місцеві адміністративні посади, «підігнавши» їх під російські [8, с. 8]. Лише 25 червня 1840 р. дія Литовського статуту і всіх на основі цього ста-

туту або у доповнення до нього виданих сеймових конституцій та інших постанов припинити, замінивши їх загальними російськими узаконеннями, та, притримуючись їх як у вирішенні справ, так і в облаштуванні органів місцевого самоврядування [9, с. 443].

Одразу по приєднанні Правобережжя, система виборів до органів місцевої влади почала реформуватися за зразком російського законодавства, в першу чергу у відповідності до «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи». Згідно з цим указом, право розпоряджатись міськими справами та господарством було надано представникам міського стану, до якого зараховувалися шість категорій міського населення. Участь у міських виборах унормовувалася приналежністю до одного з них, а саме до почесних громадян (особистих і рядових), гільдійського купецтва (місцевого та іногороднього), міщан (або посадських), ремісників (цехових) тощо. В подальшому до складу міських громад були включені представники і інших станів, що володіли в межах міста нерухомістю і виконували на користь міста повинності [2, с. 26].

Втім, зміна системи виборності в українських землях не була різкою, а відбувалась поступово. На початку 1798 р. О.А. Беклешов надіслав до губернського правління документ, у якому визначав порядок виборів до магістрату з урахуванням існуючих практики й законів. Насамперед, він підтверджував, що «магістраты по здешним правам и особо данным привилегиям должны быть оставлены в городах Житомире, Овруче, Луцке, Владимире, Кременце, Ковле и местечке Дубно, кои все имеют привилегии на учреждение магистратов по магдебургскому праву» [5, с. 281].

Право обирати мали ті, хто досяг 25-річного віку і мав у місті капітал, відсотки з якого склали не менше п'ятнадцяти рублів сріблом. Проте ця умова не завжди виконувалась, і в самих законах зазначалось, що в містах, де таких капіталів немає, участь у виборах могли брати і власники менших достатків. Не могли брати участь у виборах «проторговавшие купцы и банкроты, опороченные судом» і, звичайно, особи, що перебували під судом або слідством за інші проступки, якщо тільки міське товариство не допускало їх своїм рішенням [10, с. 570]. Не надавався голос священнослужителям, котрі втратили сан [11, с. 580]. За законом, ті самі особи, що мали право голосу, могли бути і обраними, за деякими виключеннями. Наприклад, не можна було обирати на посади магістрату в

один і той же час батька з сином, тестя з зятем, рідних братів [12, с. 76].

Специфікою Волині стала наявність двох незвичних для великоросійських губерній елементів місцевого населення: поляків, що не мали визначеного соціального статусу, та євреїв, які склали тут велику, порівняно з іншими територіями імперії частку населення. До польського повстання 1830–1831 рр. уряд не займався проблемою визначення правового статусу шляхетства, або тих, хто вважав себе до такого. Проте, після повстання, один за одним виходять укази, що регулюють становище та права польського населення. Так, 19 жовтня 1831 р. вийшов наказ «О разборе шляхты в Западных губерниях, и об устройстве сего рода людей». За цим законом ті, хто довів своє шляхетство, переходили до дворянського стану, інші ж розділялися на сільських та міських обивателів і повинні були приписатися до одного з міських розрядів, а, отже отримали право обирати та бути обраними. Ті представники польського населення, які «обращаются в каких либо ученых занятиях» отримували звання почесних громадян [13, с. 134–136]. Варто зазначити, що звання почесного громадянина надавало право обиратися на міські посади [14, с. 193].

Що ж до єврейського населення, то міські стани могли брати участь у виборах до міських магістратів, якщо вони вміли читати й писати російською мовою, на тих же підставах, що й особи інших віросповідань. Такі міри були прийняті, оскільки численне єврейське населення міст і містечок потрапляло під юрисдикцію магістратів, то ж відповідно мусило мати вплив і право голосу в них. Проте, за наказом 1836 р., євреї повинні були складати не більше третьої частини членів магістрату [15, с. 608]. У 40-х рр. за штатом магістратів передбачено було по два бургомістри і по чотири ратмани, або по одному бургомістру і по два ратмани, то ж бургомістри в будь-якому випадку повинні були обиратися із християн, а ратмани у рівному числі.

Усі вибори, за приписом Волинського губернського правління, повинні були відбуватися на початку року, щоб обрані посадовці вчасно почали виконання своїх обов'язків [16, арк. 347]. Ці вибори повинні були відбуватись в той же термін, що й у губернському місті Житомирі, як правило у січні. Підготовкою виборів займалися члени магістрату, повноваження яких закінчувались. Вони мали скласти «именные списки имеющих право участвовать в городских выборах», на них покладался обов'язок підготовки відомостей про підсудність дея-

ких з них та визначення термінів виборів. Для участі в виборах мали з'явитись також ті купці та міщани (християни та євреї), які мешкали в містечках повіту. Повідомити їх про вибори було обов'язком повітового стряпчого [4, с. 364].

Міські вибори на Волині відбувались за такою схемою: у місцеві поліції та у Нижній земський суд надсилалася вимога сповістити всіх підвідомчих магістрату купців та міщан «обоєго закона», щоб вони для вибору на майбутні три роки з-поміж себе членів магістрату з'явилися на визначену магістратом дату. 1840 р. було прийнято закон, згідно з яким, причин відсутності на загальноміських виборах могло бути лише декілька, а саме хвороба, невідкладні судові справи в інших місцях, які потребували негайного вирішення і особистої присутності, важливі торгові справи, смерть або важка хвороба когонебудь з близьких родичів [17, с. 292].

Місцева поліція для дотримання тиші й спокою споряджувала зі свого боку чиновника, також присутнім на виборах зобов'язаний був повітовий стряпчий [16, арк. 607]. Запрошувався також представник губернського правління, який за твердженням документів, не завжди прибував вчасно, що декілька разів ставало причиною зриву виборів до магістрату, зокрема, в Житомирі [16, арк. 23]. Потім рахувалися виборчі та невиборчі голоси, від кожного товариства окремо [16, арк. 35]. Президент, бургомістри та ратмани обиралися за балами [18, с. 259]. З 1837 р. посада президента у магістратах Волині була знищена, замість неї призначалися бургомістри та ратмани на загальних засадах [19, с. 973]. З цього часу діяв закон, згідно якого у магістраті, президентом вважався старший бургомістр, і в разі, коли голоси у вирішенні справ магістрату розділялися, перевагу отримувала та думка, яку підтримував старший бургомістр [20, с. 375].

Очевидно, що перехід від польського до російського законодавства для магістратів Волині характеризувався слабким знанням законів Російської імперії чиновниками місцевих магістратів. Яскравим прикладом цього може бути указ волинського губернського правління. Присланий у магістрат 1820 р., де вказувалося, що у виборчих списках значилися представники і євреїв, і християн від обох товариств, тоді, як

такі могли висуватись лише окремо – християни з християнського товариства, євреї – з єврейського. Окрім того, 1820 р. членами магістрату були обрані особи, що перебували під судом, а також неграмотні, що також суперечило законам. У зв'язку з цим, Волинське губернське правління змушене було нагадати Житомирському магістрату укази сенату та наказати провести нове обрання членів магістрату, а списки претендентів подати на затвердження правління [16, арк. 607].

Виходячи з формулярних списків ратманів та бургомістрів Волині можна зазначити, що здебільшого магістрати цього періоду складались переважно з заможних купців та міщан. Ймовірно саме зайнятістю у розвитку власної прибуткової справи можна пояснити той факт, що не завжди виборні магістратські посади були бажаними. Свідченням цього може бути, наприклад, закон «О неуклонении дворянства и купечества от выборов», а також ряд законів, що забороняли відмову від займання виборних посад [21, с. 228]. Наприклад, купці першої гільдії могли відмовитися від будь-якої магістратської посади, а от купці другої були зобов'язані прийняти посади бургомістрів та ратманів [22, с. 457]. Зрештою, 1845 р. був прийнятий закон, за яким особа, яка безпричинно відмовлялася від виборної посади, штрафувалася на 5–10 рублів і змушена була прийняти цю посаду [23, с. 935].

Отже, питання виборів до міських магістратів Волині кінця XVIII – першої половини XIX ст. розглядаються як правило, в рамках проблематики більш ранніх хронологічних періодів або в ключі загальних досліджень історії Правобережжя. Реформи царського уряду щодо зміни системи місцевого самоврядування міст Волині, за зразком російського права, часто були непослідовними і впроваджувались поетапно, внаслідок чого виникала плутанина у процедурі проведення виборів та визначенні кола осіб, які обиралися і могли бути обраними. Часто внаслідок правової неосвіченості чиновників магістрату вибори визнавалися нелегітимними. Склад магістратських урядовців суворо контролювався Волинським губернським правлінням, яке спостерігало і за проведенням виборів за визначеною законом схемою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.О. Щерба. – Донецьк, 2001. – 14 с.
2. Прищепя О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Прищепя. – Чернівці, 2003. – 16 с.

3. Прищеп О.П. Міське самоврядування Дубно в умовах інкорпорації Волині до складу царської Росії: реорганізація функцій / О.П. Прищеп, Л.А. Леонова // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: м-ли міжн. наук.-теор. конф. – Житомир. – 2007. – С. 26–29.
4. Карліна О.М. Функціонування канцелярій магистратів Волинської губернії в першій половині XIX ст.: джерелознавчий аспект / О.М. Карліна // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – №13. – С. 362–367.
5. Карліна О.М. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / О.М. Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – № 7. – С. 280–289.
6. Шандра В.С. Документування виборів та виборної служби у Правобережній Україні XIX – початку XX ст. / В.С. Шандра // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених і аспірантів. – 2009. – № 17. – С. 195–211.
7. Філінюк А.Г. Політико-адміністративні перетворення в Правобережній Україні наприкінці XVIII століття / А.Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2008. – №1. – С. 211–220.
8. Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Ю.К. Рудакова // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 101–110.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 15: 1830. – №13591.
10. ПСЗ. Собрание первое. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 35: 1818. – 1830. – №27538.
11. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.8: 1833. – 1834. – №6289.
12. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.5: 1830. – 1831. – №3958.
13. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.6: 1831. – 1832. – №4869.
14. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.7: 1832. – 1833. – №5284.
15. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.2: 1836. – 1837. – №9226.
16. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 15: 1840. – 1841. – №13399.
17. ПСЗ. Собрание первое. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20: 1775–1780. – 1830. – №14392.
18. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 12: 1837. – 1838. – №10574.
19. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4: 1829. – 1830. – №2899.
20. ПСЗ. Собрание первое. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27: 1802–1803. – 1830. – №20381.
21. ПСЗ. Собрание первое. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40: 1825. – 1830. – №30478.
22. ПСЗ. Собрание второе. – Спб.: Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20: 1845. – 1830. – №19283.

© *Фатима Хададова*
(Житомир)

К ВОПРОСУ О ВЫБОРАХ В ГОРОДСКИЕ МАГИСТРАТЫ ВОЛЫНИ (КОНЕЦ XVIII – I ПОЛ. XIX ВВ.)

В статье проведен анализ законодательства, на основе которого производились выборы в магистраты Волыни, определен круг лиц, принимавших участие в выборах членов магистрата, в также лиц, которые претендовали на должности в магистрате, описана сама процедура выборов.

Ключевые слова: магистрат, выборные должности, ратманы, бургомистры.

© *Fatima Hadadova*
(Zitomir)

ON THE QUESTION OF ELECTIONS IN THE CITY MAGISTRATES VOLHYNIA (END OF XVIII- FIRST HALF OF XIX CENTURY)

The article presents an overview of legislative norms on which conducted elections of magistrates Volyn cities, the circle of voters council officials and those who claimed the Magistrates office, describes how elections.

Keywords: council, elected officials, Rathmann, mayors.

До редакції надійшла 4.02.2013.

УДК 929 (477) Єфремов С.

© *Леонід Могильний*
(Київ)

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ С. ЄФРЕМОВА

У статті аналізуються історичні погляди відомого українського суспільно-політичного діяча С. Єфремова (1876–1939), що проявилися у його наукових та літературознавчих працях, написаних протягом першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: «Історія українського письменства», історія України, Єфремов Сергій.

У сучасній історичній науці все більш послідовно порушується питання щодо висвітлення діяльності різних за ідейними переконаннями суспільно-політичних діячів. Серед них важливе місце займає постать С. Єфремова – відомого представника національного ліберального руху. Аналізуючи біографію Сергія Олександровича багато дослідників оминають одну з важливих складових його світогляду – історичні переконання і погляди, а саме бачення як минулого, так і сьогодення українського народу. Серед праць, на які варто звернути увагу при розгляді даного питання, доречно згадати «Історію українського письменства» [8], статті по історії громадських рухів та літератури («З громадського життя на Україні» [5], «Масонство на Україні» [6], «Дорогою синтезу» [4] та ін.).

Як учасник національного руху, С. Єфремов склав свій власний літопис, «діаріуш» літературного процесу у контексті історичних епох. При прочитанні оглядів Сергія Олександровича може скластися враження, що дослідник виявляє певний консерватизм своїх поглядів, а також надмірну критичність в оцінюванні своїх сучасників. Правда й те, що роздуми С. Єфремова не завжди безпомилкові: його стосунки з українськими літераторами склалися непросто, еволюційно. Але яскрава особистість завжди цікава, приваблива навіть у своїх помилках (а зважаючи, що С. Єфремов умів їх визнавати, то на цю частину його характеру варто звернути увагу). За словами Е. Соловей, за всім тим ми виразно чуємо, бачимо і його самого: його унікальний громадянський темперамент, вболівання за долю краю, неабезсторонність та прагнення об'єктивності [10, с. 7].

На працю С. Єфремова «Історія українського письменства» було чимало відгуків тоді і згодом, та прикро усвідомлювати, що остаточна думка про роботу склалася під впливом негативних статей 1930-х рр. Однак, на сучасному етапі спадщина С. Єфремова була не просто переглянута, а й реабілітована. Багато його думок залишилися актуальними і до сьогодні.

Народницька концепція історії та літератури сповідувана С. Єфремовим, послідовно і неухильно проявлялася у його поглядах. З інших причин і передумов С. Єфремов, вочевидь, ідеологізував провідні ідеї як в історії, так і в літературному процесі.

Приклад і досвід С. Єфремова яскраво доводять історичну детермінованість і, зрештою, неминучість того, що українська історична думка формувалася протягом всього свого розвитку як соціально, політично заангажована: йшлося про те, аби допомогти народові відстояти своє природне право на існування. Якщо часом С. Єфремов був схильний спрощувати природу творчого процесу, був підвладний симбіозові неонародницького «романтизму» із запозиченням позитивістських ідей, із сцієнтизмом початку ХХ ст., – в цьому активно виявляв себе інтелектуальний та методологічний «клімат» доби, своєрідно, індивідуально зрозумілий і витлумачений. Але, прагнучи підсумкового висновку, не забуваймо про те, що С. Єфремов – в кінцевому рахунку – яскравий представник культурно-історичного методу – з усіма плюсами і мінусами цієї європейської школи [10, с. 12].

Розглядаючи історико-літературні школи ХІХ – початку ХХ ст., один з вихованців відомого філологічного семінару в Київському

університеті професора В. Перетца Л. Білецький називав науковий метод С. Єфремова ідеологічним, а серед попередників його були професор того ж навчального закладу М. Дашкевич та російські вчені О. Пипін і О. Веселовський. Інший сучасник С. Єфремова В. Дорошенко пов'язував його метод із революційно-народницькою, суб'єктивно-соціологічною школою російського критика М. Михайловського. В обох випадках є певна частка правди, але коріння ідеологічної чи соціологічної школи сягають усе ж значно глибше, ніж XIX ст. Їх родовід іде від історичної школи в літературознавстві, від «батька історії літератури» німецького вченого Гатнера, який зазначав: «Історія літератури не історія книг; це історія ідей та їх наукових та художніх форм» [2, с. 21]. Ця думка Гатнера, мабуть дуже імпонувала С. Єфремову, і він її повторював майже без змін. Уточнюючи позицію представників психологічно-реальної школи, які наголошували, що в мистецтві на першому плані стоїть не «що», а «як» (тобто не ідея, а художня форма), С. Єфремов писав: «І «що», і «як» однакову в мистецтві мають ціну, бо коли без «як» немає мистецького утвору, то без «що» ніякого взагалі твору бути не може» [2, с. 61].

Дуже дорогими йому були ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «Сталося те, що сталося. Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право і освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше – нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний – то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє – як вираз його духовної істоти, як символ його опричності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися – недалекі вже часи» [8, с. 20].

С. Єфремов ніколи не намагався пристрасним словом затулити брак наукової думки, саме наукового розуміння найрізноманітніших ситуацій, що склалися в ту чи іншу історичну епоху. Важливо, що він володів дивовижним даром давати винятково точні наукові характеристики не лише тим явищам, що давно належали історії, а й тим, що тільки народжувалися [9, с. 12].

Поняття синтезу з'явилося у працях С. Єфремова на початку його публіцистичної та наукової діяльності і з часом стало дедалі змістовнішим, а часто й визначальним у роботі. У науковій праці синтез розумівся як своєрідний перехід від нагромадження фактів, від емпіричної частини досліджень до висновків, узагальнень. Відбувається поступальна зміна точки огляду, що дає можливість побачити весь досліджуваний масив у його справжніх масштабах і особливостях. С. Єфремов знав ціну сумлінній і копіткій праці над збиранням та систематизацією матеріалу, проникливо застерігав дослідників від емпіричної описовості. До певної міри це застереження можна побачити у його оцінці власного внеску в історіографічному огляді «Дорогою синтезу» [4, с. 134–151]. І справа тут не лише і не просто в його скромності, а більше в тому, що він дбав не лише про складові дослідження, а й про всю працю в цілому.

«І нам цікаво, – наголошує вчений, – знайти ту силу відпорну, що виявила себе дужчою од згаданого складу життя». А також дослідника цікавить і протилежне явище – «невідпорність», податливість, «дводушність». До честі С. Єфремова потрібно зауважити, що він всіяко, часом аж надто прямолінійно, намагається бути об'єктивним: ретельно фіксує всі життєві обставини, що сприяли розвитку українського народу, його національної свідомості, акцентує драматизм похідних від його суперечностей. Але напевно він свідомий і того, що досягти тієї об'єктивності є понад його можливості: власна позиція і оцінка беруть гору. Науковий досвід С. Єфремова дає змогу впевнитися, що синтез як такий включає в себе і елемент прогнозу. У спадщині вченого є один особливо виразний приклад. У 1927 р. С. Єфремов написав аналітичну розвідку «Без хліба (Проблема голоду в українському письменстві)» [3, с. 53–73]. Він простежив цю проблематику від літописних часів до початку 1920-х рр. Зі статей та передмов С. Єфремова добре видно, що ідеалом його праць щодо справи національного відродження був «інтелігентний свідомий українець» [7, с. 172–185] – демократичний у справжньому значенні слова, здатний неухильно дотримуватися своїх високих принципів у власному житті, виразно втілювати їх у творчій та громадській діяльності. Він покладав надію на людей, які вмінуть відстоювати заявлені ідеали.

На думку С. Єфремова, мало якому народові в світі доводилось переживати трагічнішу, нещаснішу долю, як та, якої зазнав за своє історичне життя і зазнає й досі український

народ. Вийшовши на історичну арену із свіжими молодими силами, він витворив був оригінальний політичний лад, заклав початки власної культури [8, с. 19].

Серед причин С. Єфремов називає географічне розташування України на тому роздоріжжі, що ним здавна одбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до Європи. Український народ був східним форпостом Європи, і даремно пробував «Змієвими валами» захистити свою сторону від степовиків. Ніякі вали не допомагали, і народ змушений був приймати перші й найважчі удари від нападників. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, повсякчас приймаючи їх на себе, український народ утратив багато цінних зусиль. Втратив він, насамперед, свою відпорну силу з інших боків своєї території, і от саме в той час, коли за його спиною та дужим захистом сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав був за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів зробитись об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів, мусів стати основою, на якій вони свої здобутки культивували й викохували [8, с. 19–20].

За словами С. Єфремова: «Стоячи нині на порозі справжнього воскресіння національного, коли творяться нові форми життя й кується доля народів, повинні ми щонайперше вдарити чолом рідному письменству, що єдине донесло і наше «згублене ім'я», і наші негасимі ідеали, і наші бажання одвічні до того часу, коли вже готові живу прибрати плоть і кров на себе. Нова ера почнеться, певно, й для письменства. Воно, наш вартовий невисипущий і вірний, аж тепер зможе розгорнутись на всю широчінь і виявити всеняке багатство духу, яким володіє український народ. Справді – «в пекельних муках», дорогою досвіду, але невпинно снується той процес народного воскресіння, і письменству в ньому – перше належить місце...» [8, с. 23].

Факт, наприклад, відомий, що релігійні вірші в старовину давали, та й тепер ще для багатьох людей дають не тільки релігійне, а й естетичне задоволення; деякі твори часом дуже невисокої літературної вартості робили, проте, на сучасників величезне враження якими-небудь іншими рисами, попадаючи, скажу так, у такт життю. З естетичного погляду виходячи, такі твори ми повинні були б обминати. Але що б то за історія була, коли б вона викинула з свого обсягу мало не все старе, бо воно теперішніх наших естетичних смаків не задовольняє? Адже колись задовольняло, і це

безперечний факт, цікавий навіть з естетичного погляду, як показник еволюції літературних течій і напрямів. Історія повинна брати факти серед їхніх історичних обставин, тобто повинна стежити, як розвивалося письменство усіма сторонами, як еволюціонували в ньому літературні особливості і щодо змісту й щодо форми, як письменство одбивало в собі життя і як само реагувало на нього та чим задовольняло сучасників. Історія письменства – це насамперед історія в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютними вона прикривалась. На думку С. Єфремова, історія повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість [8, с. 25].

Найперше громадське завдання, що червоною ниткою проходить крізь усю історію народів – це визволення людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського існування. У змаганні з тими формами, в боротьбі за свою індивідуальність особа людська кличе собі на допомогу всі засоби свого розуму і, на думку С. Єфремова, перше місце серед тих засобів відіграє література. Отже, визвольна ідея, знову таки в найширшому розумінні цього слова, повинна стати основою історії народу [8, с. 28].

З давніх часів наш народ утратив був політичну самостійність і разом з нею спромогу безперешкод розвивати свою національну державу. Через це, власне, елемент боротьби з тими чи іншими формами громадського ладу, а значить і визвольна ідея – раз-у-раз були домінантою в українському житті. Виявлялася вона і в тій безупинній боротьбі з «поганими», що знайшла відгук у літературі дотатарської доби, в полемічних творах XVI – XVII ст., в козацьких думах та літописах, в зародках драматичної літератури, в аболіціоністських творах нового письменства, коли вперше виразно піднятий був прапор рівності всіх людей, і в теперішній літературній продукції, що раз у раз пильно додивляється до громадської боротьби на рідній землі та чуйно прислухається до всіх тих покликів, що лунають на арені боротьби, поспішаючи з словом підпомоги й заохоти до всіх окривджених і зневажених. «Елемент свободи» для людини, невпинна визвольна течія – це перша, ідея, яку можна простежити в історії [8, с. 29].

Визвольна не тільки щодо людини, особи людської в межах громадського єднання, а й щодо громадських одиниць у межах єднання межигромадського. На думку С. Єфремова, українська нація, як підлегла, в особах кращих і свідомих своїх представників повинна була відчувати всі форми національного утиску

і гостро на них реагувати. В старі часи, коли релігія відігравала важливу роль у житті народу, наші предки боролись разом з тим і за права своєї національності. Новітні часи сформулювали докладніше і виразніше природу власних національних постулатів [8, с. 29].

С. Єфремов вважав, що поділ на історичні періоди, як і всякі такі поділи, має тільки умовне значення. Звичайно, в кожній справі, що росте й розвивається органічно, дуже важко відшукати ті межі, що прірвою одмежують сучасне від минулого. Таких прірв і не буває ніколи, бо сучасне раз у раз коріниться в минулому й само, стає підвалиною, вихідним пунктом для майбутнього, і ніколи ми не можемо напевне визначити подію, що б ставила виразну межу між сусідніми періодами. Важливість такого поділу полягає у його практичній зручності, в тому, що він допомагає виразніше означити основні риси кожної доби й тим самим дати їй більш рельєфну характеристику [8, с. 31].

Доба національно-державної самостійності до з'єднання з Литвою і Польщею (кінець XIV ст.), характерна в політичному житті спробами витворити громадськодержавні форми й оборонити їх від безупинних наскоків кочовиків, а в письменстві – візантійським впливом, безпосереднім чи то через південних слов'ян, і першою появою оригінального письменства з рідних основ. Розпадається та доба на дві частини: дотатарська – доба розвитку, доба засвоювання й перетворювання чужих форм письменства, і потатарська – доба занепаду і виродження тих форм у схоластичну доктрину. Монгольське завоювання у середині XIII ст., що спустошило і частково зруйнувало культуру, а з нею й письменство в Україні, розмежувало ті дві частини першої доби.

Доба національно-державної залежності, але з повсякчасними спробами вернути втрачену волю, охоплює наступних чотири століття – від кінця XIV до кінця XVIII ст., коли політичне життя в Україні вже цілком завмирає. Характеризують цю добу таким чином, в політичному житті боротьба за соціальне, національне й релігійне визволення українського народу від чужинців, а в письменстві – вплив від Заходу, найбільше – через Польщу, та шукання нових форм для літературної творчості, що була теж одним із засобів згаданої боротьби. І ця доба теж поділяється на дві частини: перша – доба інтенсивного розвитку під час національної боротьби з Польщею, друга – доба щораз більшого занепаду й дезорганізації в політично-громадському житті під нівеляційною московською зверхністю, але водночас і наростання нових літературних форм, що віщували національне відродження.

Великий народний рух у першій половині XVII ст. та Переяславська умова розмежують дві частини другої доби [8, с. 31–32].

Доба національного відродження, що виявилася в широконародному, за формою і змістом, письменстві – від кінця XVIII ст. й першого виступу І. Котляревського до наших часів. Переходячи етапи загальноєвропейського розвитку та чергування літературних форм, українське письменство позначене найбільше боротьбою за національну індивідуальність українського народу проти державної централізаційно-обрусительної політики. Віхами на шляху письменства від І. Котляревського до наших днів можна вважати такі події: І. Котляревський і полтавсько-харківська (лівобічна) школа в залежності від першого в Україні університету в Харкові 1805 р.; українство на Правобережжі, університет у Києві (1834 р.) й Кирило-Мефодіївське братство та його діячі, особливо Т. Шевченко, й перші репресії серед українського письменства; Петербурзький період і «Основа», нові репресії й початок тісніших зв'язків України з Галичиною після її національного відродження; Київський період, українофільство і «південно-західний відділ» Географічного товариства з його інтенсивною науковою роботою; заборони 1876 р. і перенесення літературного центру за кордон, львівський період; 1905 р. і початок української преси в Росії; світова війна з 1914 р. і погром, заподіяний українству російським націоналізмом, банкрутство та значне піднесення українського руху після революції 1917 р. [8, с. 32–33].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що, можливо, у майбутньому на порядок денний знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє діюча влада. Тим паче, що напрацювання можуть стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя українців та становленні України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [1, арк. 38].

Таким чином, С. Єфремов при розгляді подій історії України виділив три основних періоди – дотатарський період Київської Русі; добу національно-державної залежності від Польщі, Литви, Росії, Австрії; добу національного від-

родження від «Енеїди» І. Котляревського до 1917 р.; сучасний етап, який мав призвести до створення незалежної української держави.

Опрацювання доробку С. Єфремова, уважне і неупереджене детальне прочитання його спадщини ще попереду, як і дослідження його історичних поглядів. Подальшого вивчення та-

кож потребує властиве вченому врахування специфіки певної епохи, його доповнення і розширення трактувань історичних подій та явищ. Адже С. Єфремов виявляє протягом усього творчого життя здатність засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, врахувати об'єктивні думки опонентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів СБУ, спр. 67098 ФП (215471) «СВУ» (Ніковський А.В.), т. 59, ч. 1, 267 арк., ч. 2, арк. 268–496, ч. 3, 497–731.
2. Грушевський М. Історія української літератури: У 5 т. / М. Грушевський. – К.-Львів, 1923. – Т. 1. – 360 с.
3. Єфремов С. Без хліба: Проблема голоду в українському письменстві / С. Єфремов // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 294–313.
4. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 134–151.
5. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 77 с.
6. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 689–703.
7. Єфремов С. Іван Тобілевич / С. Єфремов // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 172–185.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с.
9. Наєнко М.К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція / М.К. Наєнко // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 3–15.
10. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 5–16.

© Леонід Могильний
(Київ)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ С. ЕФРЕМОВА

В статье анализируются исторические взгляды известного украинского общественно-политического деятеля С. Ефремова (1876–1939), проявившиеся в его научных и литературоведческих трудах, написанных в течении первой четверти XX в.

Ключевые слова: «История украинской литературы», история Украины, Ефремов Сергей.

© Leonid Mogylny
(Kyiv)

HISTORICAL VIEW S. YEFREMOV

The article analyzes the historical views of the famous Ukrainian social and political activist S. Yefremov (1876–1939) in his scientific and literary works written during the first quarter of the twentieth century.

Keywords: “The history of Ukrainian literature” history of Ukraine, Yefremov Serhiy.

До редакції надійшла 24.01. 2013.

УДК 655. 41 (477) «1920/1930»

© Валентина Молоткіна
(Переяслав-Хмельницький)

СПЕЦИФІКА ДІЛЬНОСТІ ВИДАВНИЦТВА «РУХ» У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920–1930-І РР.)

Показано особливості організаційного становлення та функціонування видавництва «Рух» в контексті соціальних змін і політичного розвитку радянської України в 20–30-і рр. XX ст.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література.

У відповідь на соціальні, культурні, ідеологічні трансформації, що відбулись у світі та в Україні, на сучасному етапі розвитку української

історичної науки, яка характеризується активізацією та розширенням дослідницької проблематики, природним є інтерес до видавничої

діяльності 1920 – початку 1930-х рр. Зокрема, зростає інтерес до приватно-кооперативних видавництв, які сформувавши свою читацьку аудиторію, були основною перешкодою влади у вирішенні однієї із стратегічних задач – взяти під контроль національно-культурне життя та стимулювати читацький інтерес з метою посилення впливу комуністичної ідеології на свідомість громадян.

Радянські історики хоч і досліджували розвиток видавничої справи [8; 9; 13; 14] та їх орієнтація на ідеологічно упереджені схеми призвела до ігнорування діяльності приватно-кооперативних видавництв. Крім того, аналіз наявної літератури засвідчує, що діяльність приватно-кооперативного видавництва «Рух» ще залишається поза увагою сучасних дослідників.

У статті автор ставить за мету проаналізувати особливості організаційного становлення та функціонування видавництва «Рух» в контексті соціальних змін і політичного розвитку радянської України в 20–30-і рр. ХХ ст.

Видавництво «Рух», засноване в 1917 р. у місті Вовча, а 1921 р. переведене до Харкова [10, с. 136], у звітах ЦУДУ, Головліту, ДНМК, Української книжкової палати, Наркомосу називали приватним або приватно-кооперативним видавництвом [21, арк. 31]. Статут видавництва було затверджено Колегією Відділу Управління Харківського Губвиконкому 24.12.1921 р. [35, арк. 57] та внесено в реєстр приватних і громадських об'єднань Харківської губернії за №1. Свою роботу видавництво розпочало в березні 1922 р. [4, с. 1], зібравши 138 паїв на суму 345 крб. і вступних внесків на 34.50 крб. (станом на 30.09.1922 р.) та заклавши книгарню. Станом на 1.01.1923 р. сума паїв становила 717.50 крб., а капітал видавництва – 6605.27 крб. [4, с. 4–5]. На початку 1924 р. на балансі «Руху» було 19047.58 крб., а в кінці року – 40497.02 крб. [4, с. 4–5]. З серпня 1924 р. почав працювати відділ канцелярського приладдя [4, с. 1]. Видавництво «Рух» також мало й свою друкарню, що знаходилась у Харкові [28, арк. 78].

Згідно з архівними документами, «Рух» неодноразово звертався до Головнокооперкому з проханням зареєструвати його як кооперативну організацію (зокрема, одна із заяв про перереєстрацію статуту як кооперативного видавництва була зареєстрована 29.09.1922 р.), але постійно отримувало на свою адресу відмову («бо раніше була ухвала не визнавати видавництво за кооперативне») [34, арк. 6; 19, с. 58]. Це було пов'язано з тим, що у видавництві

працювали колишні есери. Лише після того, як голова ЦУДУ І. Кулик відзначив, що «на час звітності у видавництві «Рух» вже працювало два комуністи, але вплив їхній там був непомітний, та велика кількість паїв видавництва знаходилась в руках установ і організацій, що керувалися комуністами – Українбанк, Кустарспілка, Сільський господар і тому завоювати апарат видавництва буде не так важко» [21, арк. 31], на підставі постанови Головного Кооперативного Комітету при Раднаркомі УСРР від 15.10.1923 р. статут видавництва «Рух» було внесено до реєстру кооперативних об'єднань [28, арк. 78; 35, арк. 113], а 14.01.1925 р. ЦУД дав видавництву посвідчення про те, що воно «зареєстровано в ЦУД» [35, арк. 50].

Спочатку діяльність видавництва зосереджувалася в основному в Харківській губернії, а з 1925 р. почало працювати й Київське представництво [4, с. 1]. Поставивши за мету поширювати українську книжку серед широкого загалу населення України [34, арк.20], «Рух» видавав україномовну літературу, в основному художні твори «старих» письменників [6, с. 42]. У видавництві виходили такі серії: «Театральна бібліотека», «Красне письменство», «Наукова література», «Педагогічна література» [35, арк. 57], «Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень», «Франківська бібліотека» та «Ілюстрована бібліотека для дітей». Також видавництво друкувало зібрання творів І. Карпенка-Карого, І. Кропивницького, В. Винниченка, І. Франка та ін. [35, арк. 155; 16, с. 453]. І, якщо 1922 р. видавництво видало 3 назви книг у кількості 9000 примірників, 1923 р. відповідно – 19 назв, 645000 прим., то 1924/1925 р. – 36 назв у кількості 213 тис. прим. [4, с. 6].

Звітуючи перед членами Колегії Наркомосу, І. Кулик зауважив, що: «...такі видавництва, як «Рух», «Друкар», «Слово» – це три кити на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавком, що, безперечно, створює велику загрозу завоювання ними масового читача» [21, арк. 31].

На відміну від державних видавництв, які мали значний штат працівників, управлінський склад, розширену книготорговельну мережу, за своєю структурною будовою видавництво «Рух» мало нескладний системний апарат, у якому кожен співробітник чітко виконував свою функцію, а саме видавництво діяло як один єдиний механізм, який у разі необхідності міг легко трансформуватись і швидко реагувати на будь-які зміни в суспільстві з ринко-

вою економікою. Так, на початку роботи видавництва постійно працювали лише 1 член правління, завідувач книгарні та продавець, в кінці 1923 р. з'явився рахівник, на початку 1924 р. почав постійно працювати другий член правління, а з жовтня 1924 р. – постійний бухгалтер (О.К. Чумак) [4, с. 1]. Членами правління були Е.О. Макаревич, І.М. Лизанівський, Я.Ю. Стороженко, Г.Д. Бередов, який став членом видавництва з 31.01.1925 р., завідував магазином [35, арк. 53]. Твори редагували: О. Зеров, І. Лизанівський, І. Могилянський. Поважним членом видавництва був відомий український кооператор М.В. Левитський [5, арк. 14]. Та, як зазначалось у звіті Головліту за 1926 р., хоча видавництво «Рух» й гуртує навколо себе українську інтелігенцію м. Харкова, але «знаходиться під нашим впливом. В минулому році навколо виборів правління розігралась боротьба правих групіровок української інтелігенції з радянськими. Праві зазнали невдач» [29, арк. 70; 30, арк.29]. 11.07.1927 р. «Рух» повідомив Відділ преси ЦК про такий склад правління: голова правління О.А. Макаревич – службовець, білорус, член КП(б)У, завідувач фінансовим відділом; члени правління: І.М. Лизанівський – службовець, українець, безпартійний; О.В. Совз-Правда – службовець, українець, безпартійний, завідувач редакційно-видавничого відділу [37, арк. 90]. Всього у видавництві станом на 1.09.1927 р. працювало: 1 голова, 2 члени правління і 15 співробітників (3 рахівники, 2 комірники, 2 книгарі, 6 чол. у канцвідділі, 2 чол. у київському представництві) [4, с. 1]. А в 1928–1929 рр. список співробітників видавництва «Рух» нараховував 14 чоловік, а саме: І.М. Лизанівський, О.В. Совз-Правда (члени правління), Г.Д. Бедеров (завідувач канцвідділу), О.К. Чумак (бухгалтер), П.В. Плюндрас (книгар), І.М. Лукашів (рахівник), І.І. Козар (завідувач складу), О.І. Колінько (продавець), Г.С. Драговська (продавець), Ф.О. Скрадій (експедитор), К.Ф. Бикова (продавець), В.С. Холявіна (касир), К.О. Шурий (молодший продавець) та В.Я. Федоренко (кур'єр) [38, арк. 38].

Видавництво «Рух» неухильно дотримувалося своєї основної спеціалізації: художня література українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [6, с. 31]. При цьому темпи зростання продукції видавництва були досить швидкими для всіх показників. Якщо продукція видавництва за 1925/1926 р. становила 70 назв накладом 469 тис. примірників, то за 1926/1927 р. – 93 назви накладом 497,5 тис. примірників, 2883,5 тис. відбитків

[27, арк. 6; 4, с. 6–7]. Причому, 97% від усієї кількості виданої друкованої продукції припадало на «Червоне письменство» [5, арк. 14]. Причому, у планах видавництва на першому місці були видання класиків, які виходили повним зібранням – В. Винниченка, І. Франка, Б. Грінченка. Значне місце відводилося й п'єсам Л. Старицької-Черняхівської та І. Карпенка-Карого [23, арк. 44]. Всього за 1926/27 р. «Рух» видав класиків 28 назв, 231 друк. арк., накладом 173 тис., 1497 тис. відбитків [27, арк. 6]. У 1927/28 р. у видавництві вийшли з друку твори Т.Г. Шевченка, закінчилося видання 9 томів І. Франка, 4 – О. Кобилянської, 6 – Б. Грінченка [17, с. 8].

Тож, видаючи художню літературу («чи то класиків, чи то перекладну літературу, легкого змісту, з «буржуазного життя», розраховану переважно на «інтелігента-читача») й не ганяючись «за новими авторами» [6, с. 44], у своїй продукції видавництво прагнуло відповідати на запити сьогодення, використовуючи попит на доступну книжку. Як наслідок, на відміну від державних видавництв, які були збитковими й існували лише за рахунок державних дотацій, у видавництва «Рух» спостерігалася динаміка росту капіталів. Так, загальні обороти видавництва за 1926/27 операційний рік склали 3470244 крб. Станом на 1.10.1926 р. на балансі видавництва було 248329 крб., а станом на 1.10.1927 р. – 3018997 крб. Якщо у 1925/26 р. сума від збуту власної продукції становила 48938 крб., то в 1926/27 р. – 94060 крб. Витрати видавництва «Рух» у 1925/26 р. становили 77.469.37 крб., а в 1926/27 р. – 126.632.19 крб. Капітали видавництва з 6605.27 крб. (на 1.01.1923 р.) зросли до 59549.23 крб. (на 1.10.1927 р.) [4, с. 2–5].

Та, хоча «Рух» на авторські гонорари у 1925/26 р. й витратив 1879235 крб., а в 1926/27 р. – 3603775 крб. [4, с. 5], але заборгував письменникам, що перебували за кордоном. Зокрема, в 1926 р. борг В. Винниченку складав 12885 крб., І. Франку – 8758 крб., О. Кобилянській – 3200 крб. Щоб виплатити авторські гонорари, «Рух» звернувся до Комітету у справах друку з проханням видати дозвіл на переказ за кордон зазначених сум. Але в листі від 10.09.1927 р. В. Винниченко просив «Рух» вислати гроші (1000 доларів) за серпень-вересень, при цьому наголосивши, «якщо гонорар негайно не виплатять, то ніяких більше своїх праць вашому видавництву не дам» [36, арк. 105–106]. Станом на 25.04.1929 р. видавництво заборгувало українським письменникам, які перебували за межами УСРР 24306 крб. 77 коп. З них:

І. Франку – 7701 крб. 82 коп., В. Винниченку – 12086 крб. 70 коп., О. Кобилянській – 2858 крб. 55 коп., А. Крушельницькому – 693 крб. 15 коп., В. Стефанику – 419 крб. 72 коп. та ін. Щоб виплатити авторські гонорари, ДВУ звернулось до Агітпропу ЦК з проханням видати дозвіл на переказ за кордон зазначених сум [32, арк. 29, 31, 32].

Якщо до 1926 р. У звітах відділу друку ЦК та Головліту видавництво «Рух» значилось як приватно-кооперативне [29, арк. 70; 30, арк. 29], то у 1928 р. воно було виключено із сектора приватних видавництв і приєднано до суспільних видавництв (до сектора інших видавництв) [31, арк. 162].

У своєму плані, що включав красне письменство, театральну бібліотеку, ілюстровану дитячу бібліотеку українознавства та бібліотеку історичних повістей та романів [15, с. 53], на 1928/29 р. видавництво «Рух» мало 76 назв на 621 аркуш, 359 тис. прим., 3276 тис. відбитків [38, арк. 6]. На 1929/30 р. видавництвом було заплановано видати: із серії художньої літератури – 32 назви, 412 друк. арк., загальним накладом 151000 прим.; із серії масової літератури з красного письменства, театральної бібліотеки, ілюстрованої дитячої та робітничо-селянської бібліотеки – 40 назв, 321 друк. арк., загальним накладом 50000 прим. та з бібліотеки українознавства – 10 назв, 220 друк. арк., накладом 44000 прим. [18, с. 24]. На 30.01.1929 р. «Рух» уже видав 25 томів творів І. Франка та 4 томи О. Кобилянської [24, арк. 1], у наступному році видає твори В. Винниченка (9 томів), І. Франка (том 39, «Вугляр», «Муляр», «Микитичів дуб»), Лесі Українки (вибрані оповідання), а також твори О. Кобилянської, О. Пчілки, П. Куліша, Т. Шевченка [28, арк. 1]. Найбільш ходовими з українських класиків у 1929 р. «Рух» вважав: Винниченка (до 3000 компл.), Франка (2000) і Гринченка (понад 1000) [18, с. 24].

Але на книжковому ринку над всіма видами літератури переважало «Красне російськомовне письменство». Тож, й у видавничих планах «Руху» за 1929/30 р. було передбачено 18 назв класиків російської літератури накладом 180 примірників [25, арк. 27].

Крім класиків української та російської літератури видавництво практикувало й видання перекладених творів класиків французької, англійської, німецької, американської та інших іноземних літератур. Зокрема, у 1929/30 р. «Рух» запланував видати роман С. Бехера (переклад з німецької мови, С. Жиромського) «Вірна ріка» [28, арк. 7 зв.].

У 1920-і рр. поширеною серед видавництв була й серія «Театральна література», першість у якій займало видавництво «Рух». Так, у 1923 р. ним було видано такі п'єси: І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром», «Наймичка» та «Батькова казка», М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук», В. Винниченка «Молода кров». Та, 18.10.1924 р. НК РСІ УСРР зазначив, що: «майже всі видані «Рухом» українські п'єси старі, де не де підфарбовані й виправлені ЦУДом, і зовсім немає революційних п'єс» [22, арк. 732]. Серед п'єс, видрукуваних «Рухом» у 1925 р., великою популярністю користувалися твори Л. Старицької-Черняхівської. «Книгоспілка» в цьому році видала п'єсу В. Чередниченка «Артистка без ролі» [3, с. 25]. У 1926/27 р. видавництво видало 10 назв п'єс обсягом 19 друк. арк. накладом 56 тис. примірників та 114 тис. відбитків [27, арк. 6].

При цьому треба зазначити, що у другій половині 1920-х рр. Укрголовліт повністю контролював видавничі плани видавництв, указував, яку і в якому обсязі літературу їм друкувати. Зокрема, отримавши дозвіл на друк «Сонячної машини» В. Винниченка та повне видання його творів, видавництво «Рух» просило дати дозвіл на друк його оповідань «Таємна пригода», «Кузь та Грицунь», «Тайна» без попереднього перегляду, тому, що «вже є дозвіл на томи в які входили ці відбитки» [36, арк. 90–92]. 13.04.1929 р. Укрголовліт заборонив видавництву «Рух» друкувати роман В. Винниченка «Поклади золота» [24, арк. 5–6].

У кінці 1920-х рр. з боку державних органів розпочався тотальний наступ на діяльність українських приватних видавництв, які, через випуск «книг і брошур націоналістичного спрямування» [13, с. 43–44], влада вважала «ворожими». А наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований [11, с. 144]. Кооперативні продовжували ще існувати, хоча влада гостро критикувала їхню діяльність, ставлячи в докір прорахунки всієї видавничої галузі [7, с. 424].

Як зазначав А. Назаров, хоч приватні видавництва в кінці 1920-х рр. й були ліквідовані, та на книжковий ринок потрапляло багато ідеологічно шкідливих видань, в роботі видавництв спостерігався «нездоровий» паралелізм та інші «суттєві недоліки» [9, с. 158]. Крім того, на початку 1930-х рр. в Україні ще продовжували існувати численні дрібні видавництва, що «не відповідали новим вимогам часу» [8, с. 75]. Тому уряд вимагав подальшої концентрації видавництв, укрупнення видавничих підприємств, централізації

ідеологічного та господарського керівництва ними [9, с. 159]. Як зазначав голова КСД М. Агуф, «при реорганізації видавничої справи застосування двох принципів – децентралізації редакційної роботи та централізації господарчої діяльності – може бути здійснене при умові утворення всеукраїнського об'єднання (концерну) книжкових видавництв з залишенням сітки спеціалізованих видавництв з точно визначеним колом видавничих функцій, що існуватимуть на госпрозрахунку з окремим балансом» [1, с. 3].

Тож, виходячи з необхідності реорганізації видавничої справи «на основі цілковитої спеціалізації та децентралізації редакційно-технічно-видавничих функцій окремих видавництв при максимальній концентрації планування фінансової, господарської й торговельної діяльності та виробничої бази видавництв», постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 21.09.1930 р. при НКО УСРР на базі ДВУ було створено на рівні управління Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ) [12, с. 144–148; 20, с. 34], яке підпорядковує всі головні видавництва.

Видавництво «Рух» не було віднесене до системи ДВОУ і діяло до 1932 р. [2, с. 34], хоча тематичний план видавництва на 1933 р. й передбачав 186 назв, 1560 друк. арк. накладом 773250 примірників [33, арк.99]. При цьому план «Руху» складався з 2-х частин: спеціалізовані видання в кількості 70 назв і сучасна література – 110 назв. Зокрема, у групі спеціалізованих видань повинні були вийти: 14 мистецьких видань, монографії капітального типу, літературні

пам'ятки української старовини в художньому оформленні кращих радянських художників, а також, серія літературних творів двома мовами (українською та англійською або німецькою). Всі ці видання повинні були вийти на спеціальному папері, значна їх частина багато ілюстрована одно та багатокольоровими малюнками, всі у відповідному художньому оформленні та в оправах. Крім того, в цій групі видавництво планувало видати серію перекладів кращих зразків світового письменства [33, арк. 96]. Але, за постановою бюро преси Держплану УСРР «Рух» було ліквідовано, про що 19.05.1933 р. ліквідком видавництва прозвітувався перед Головлітом [26, арк. 4], а замість нього «для задоволення широких кіл трудящих України в художній літературі» при Спілці радянських письменників України засновується видавництво «Радянська література» [2, с. 34; 14, с. 81].

Отже, хоча видавництво «Рух» юридично й мало всі необхідні умови для розгортання своєї діяльності, були суспільно доцільним (орієнтація на місцеві потреби, українська мова викладу тощо), давало безсумнівний економічний ефект (бездотаційність, самоокупність) і носило національний характер незалежно від мови друку (інформаційне обслуговування процесів національного відродження у питомих культурних формах), але, відчувши «загрозу», через випуск «книг і брошур націоналістичного спрямування» та «сумнівний» кадровий склад, радянська влада спочатку посилює контроль за його діяльністю, а згодом ліквідує.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агуф М. До реорганізації видавничої справи на Україні / М. Агуф // Радянський книгар. – 1930. – №12 (17). – С. 1–4.
2. Агуф М. Книгу в маси / М. Агуф, М. Коваль. – Харків: Книжкова палата УРСР, 1965. – 230 с.
3. Видання 1924 року // Літопис українського друку. – 1924. – № 2. – С. 4–18.
4. Звіт кооперативного видавництва «Рух» за 1926–1927 рік. – Х., 1927. – 8 с.
5. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 290, спр. 124, 18 арк.
6. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923–1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24–45.
7. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і рад. уряду 1917–1959 рр.: зб. документів: в 2 т. – Т. 1: 1917 – червень 1941 / [упоряд. З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко та ін.] – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 883 с.
8. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
9. Назаров А.И. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР / А.И. Назаров. – М., 1952. – 343 с.
10. Нестеренко П.В. Видавничий і друкарський знак / П.В. Нестеренко // Наукові записки – Т. 22. – Ч. 1. – С. 133–138. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/.../30_nesterenko_pv.p
11. Нечаєв М. Проблема готування книгарських кадрів / М. Нечаєв // Радянський книгар. – 1930. – № 5. – С. 3–5.
12. Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 144–148.

13. Рудь М.П. З історії політичної і соціально-економічної літератури / М.П. Рудь // З історії книги на Україні [відп. ред. С.К. Гутянський]. – К., 1978. – С. 39–51.
14. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні [зб. наук. праць]. – К., 1983. – С. 66–82.
15. Українські видавництва в 1928/29 році // Червона преса. – 1929. – С. 51–53.
16. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963. – Т. 12. – 576 с.
17. Хроніка // Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). – 1927. – 24 вересня – С. 8.
18. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – №2. – С.20–26.
19. Хроніка. Книжкова справа // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 3. – С. 58.
20. Хроніка. Постанова Ради народних комісарів УСРР 21 серпня 1930 року про Державне видавниче об'єднання УСРР // Радянський книгар. – 1930. – №17–18. – С. 34–35.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф. 166, оп. 2, спр. 922, 79 арк.
22. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 4, спр. 964, 624 арк.
23. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 724, 125 арк.
24. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 8538, 17 арк.
25. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 9, спр. 486, 42 арк.
26. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 10, спр. 1409, 155 арк.
27. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 14, 127 арк.
28. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 62, 103 арк.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2260, 133 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2261, 54 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2698, 181 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2926, 58 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6218, 176 арк.
34. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 577, оп. 1, спр. 1, 135 арк.
35. ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 11, 288 арк.
36. ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 30, 115 арк.
37. ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 31, 103 арк.
38. ЦДАМЛМ України, ф. 577, оп. 1, спр. 55, 152 арк.

© *Валентина Молоткіна*
(*Переяслав-Хмельницький*)

СПЕЦИФИКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЗДАТЕЛЬСТВА «РУХ» В СОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ (1920–1930-Е ГГ.)

Показано особенности организационного становления и функционирования издательства «Рух» в контексте социальных изменений и политического развития советской Украины в 20–30-е гг. XX в.

Ключевые слова: издательство, печатная продукция, идеология, книга, книгораспространение, литература.

© *Valentina Molotkina*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

SPECIAL FEATURES OF ACTIVITY OF THE PUBLISHING HOUSE «RUH» IN THE SOVIET UKRAINE (1920–1930TH)

The article deals with special features of organizational establishment and functioning of the publishing house «Ruh» in the context of social changes and political development of the Soviet Ukraine in 20–30th of XX century.

Keywords: publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature.

До редакції надійшла 29.01.2013.

**ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ В КИЄВІ
ЯК ЧЛЕНА «ПОХІДНОЇ» ГРУПИ ОУН (М) (1941–1942 РР.)**

Аналізується діяльність «похідних» груп Організації Українських Націоналістів (мельниківців) в окупованому Києві крізь призму громадсько-культурної діяльності Олени Теліги. Розглядається роль націоналістів у житті Києва в період з жовтня 1941 р. по лютий 1942 р. Дискусії з концептуальних проблем ОУН тривають, що і є підтвердженням актуальності даної теми.

Ключові слова: Олена Теліга, Друга світова війна, ОУН (м), «похідні» групи ОУН, Спілка українських письменників.

З ім'ям Олени Теліги пов'язана одна з найгероїчніших і в той же час найтрагічніших сторінок у житті нашого народу. Це і Друга світова війна, і масові розстріли в Бабиному Яру, і в той же час – невпинна боротьба українців проти окупантів, яку б назву не носила їхня влада – «совети» чи нацисти. Українські націоналісти одні з тих, хто заклали той фундамент, на котрому зараз вибудувана наша незалежна держава. Вони своїм життям і часто смертю виборювали для нас наше мирне, вільне сьогодення. Однією з великих борчинь доби Другої світової війни була Олена Теліга.

Олена Теліга належала до лав ОУН (мельниківці). Процес переходу поетеси на націоналістичні позиції не був одномоментним. Коріння цієї позиції потрібно шукати в її оточенні та світосприйнятті. Зокрема, великий вплив на неї зробили Дмитро Донцов, Михайло Теліга. Отже, вступ в Організацію Українських Націоналістів був логічним.

Він відбувся у Кракові. Коли Олена Теліга дізналася, що до Кракова має приїхати Олег Ольжич – член Проводу Українських Націоналістів, який недавно пройшов, як керівник структур ОУН, війну на Закарпатті [1, с. 77] (Голова Проводу Українських Націоналістів полковник Андрій Мельник доручає особисто Ольжичеві ведення справ щодо молоді Карпато-Української держави [9, с. 76] прибула туди ж [1, с. 77]. Зустрілися О. Теліга та О. Кандиба-Ольжич у грудні 1939 р. у краківській кав'ярні «Фенікс». Їхні життєві шляхи перетнулися ще у Празі в студентські роки, коли вона була Оленою Шовгеновою, більше відомою як донька ректора УГА (Українська Господарська Академія – Ж.К.), а він – Олегом Кандибою, закоханим в археологію сином відомого поета Олександра Олесея [13, с. 373–374]. Потрібно зазначити, що саме він був під час радянсько-німецької війни організатором Культурної Референтури Проводу Українських Націоналістів [9, с. 68]. Отже, їхня

розмова визначила всю її подальшу долю, бо після цієї зустрічі вона взялася до активної роботи в культурній ділянці ОУН [13, с. 373–374] (працює в Культурній Референтурі).

Восени 1941 р. за дорученням Організації Українських Націоналістів під проводом полковника Андрія Мельника, а безпосередньо від О. Ольжича, який очолював в той час Організацію на рідних землях, Олена Теліга повертається на українську землю, до Києва [16, арк. 7 зв.].

Варто зазначити, що на цей момент вже стався розкол у таборі Організації Українських націоналістів. Між молодшим поколінням націоналістів-крайовиків і старшим поколінням націоналістів-емігрантів упродовж 1940 р. виникли розбіжності щодо тактичних і кадрових питань. Зрештою, вони призвели до розколу єдиної ОУН на дві різні структури – ОУН під проводом А. Мельника (ОУН (м)) та ОУН під проводом С. Бандери (ОУН (б)). Прихильники С. Бандери відкинули як не правочинні рішення Римського Великого збору (серпень 1939 р.) і 31 березня–3 квітня 1941 р. у Кракові провели власний Другий Великий збір, який затвердив нову програму ОУН (б), а також сформував нове керівництво організації – Головний провід (ГП) на чолі з С. Бандерою [6, с. 287].

Отже, відбулося повернення поетеси на рідну землю 22 жовтня 1941 р. разом з її супутником Уласом Самчуком. З листа Уласа Самчука знаємо, як саме це було: «В'їздили ми до Києва в такий же день, осінній і прозорий, як у вірші Олени. Коли проїздили коло Політехніки, Олена так хвилювалася, що мало не випала з авта» [13, с. 387].

Потрібно зазначити, що тривалий час радянська пропаганда подавала події Другої світової війни на теренах України виключно як протистояння двох сил: німецького нацизму та московського більшовизму. Радянська пропаганда доклала максимум зусиль, щоб переконати широкий загал у тому, що українська державницька ідея у 1940-х рр. була знищена, а українці відмовилися від самостійницьких домагань.

Однак боротьба українських націоналістів, існування потужного націоналістичного руху не лише заперечують висновки радянської історіографії, а й демонструють нездоланність потягу нації до суверенності [18, с. 44–46].

У той час, коли на вищих щабелях політики дискутувалися питання майбутнього України у світлі відомих кроків німців, слідом за Вермахтом на Схід рушили «похідні» групи обох проводів ОУН. (Бандерівці створили три «похідні» групи: Північну (М. Климиш), Середню (М. Лемик) і Південну (З. Матла), діяльність яких координував Д. Мирон («Орлик»)). Таку ж кількість груп мали й мельниківці. Ними керував О. Кандиба-Ольжич. Як показала на допитах у НКВС обласний провідник ОУН Буковини «Мотря» (А. Галицька), обидва проводи ОУН послали на Схід до 10 тис. учасників. Згаданий уже М. Климишин говорить про 7 тис. осіб. Вони мали завдання закладати структури майбутньої української влади. Як зазначається в одному німецькому документі: «Похідні групи ОУН під прикриттям виконання завдань по підтримці порядку, як-то: призначення бургомістрів, створення міліції» проводили й свою політичну роботу. Загальну мету «похідних» груп обох ОУН у стислій формі сформулював мельниківець О. Жданович («Штуль»): «Було ясно, що вибух німецько-совєтської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїздник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби» [7, с. 46].

Похід ОУН на схід, хоч і є поняттям, яке широко вживається в термінології Українського Націоналістичного Руху, проте воно не є точно визначене і в нього часто вкладається різний зміст. Одні, що вживають цей вислів, думають про великий рух кадрів ОУН на схід з еміграційних теренів на рідні землі та із західноукраїнських земель на центральні та східні землі, який мав місце в перших місяцях після вибуху німецько-більшовицької війни. Інші під цим періодом розуміють не лише сам рух кадрів і їх роботу в час переміщення, але також важкі та героїчні роки підпілля та повстансько-партизанської акції в Україні в роках 1942–1944. Ще інші до руху кадрів на схід і до подій в Україні в згаданих роках додають частковий фінал цього походу, себто відступ частини кадрів ОУН зі східних і центральних українських земель, а згодом із західноукраїнських земель, на чужину. Вживається поняття «частковий відступ» або «частковий фінал», бо основні кадри, які в 1941 р. мандрували на схід, ніколи вже не повертались.

З цього ми бачимо, що розуміння походу на схід є справді досить різноманітне. Проте треба відзначити, що в кожній інтерпретації походу є своєрідна логіка [20, с. 3]. Отже, Олена Теліга була частиною даного руху «похідних» груп на Схід.

Чималим досягненням ОУН стало налагодження українського культурного і громадського життя в Києві, до якого саме і була причетною Олена Теліга. У столиці функціонувала Спілка українських письменників, очолювана поетесою [18, с. 44–46]. Знаходимо підтвердження цього на сторінках газети «Українське Слово» під заголовком «Утворення Спілки українських письменників»: «8 жовтня 1941 р. в Києві ініціативна група представників української літератури організувала Спілку Українських Письменників: Обрано правління спілки в складі: голова – Олена Теліга, заступник голови – Борис Вінницький, секретар – Іван Ірлявський» [14, с. 4].

ОУН мала план: використавши перший момент загального хаосу, взяти в свої руки стерно суспільно-громадського, культурного, господарського життя. Збудити українську суспільну думку – це перше завдання. І тому відразу з'являється «Українське Слово», перенесене сюди з Житомира. Перше його число становило лише 500 примірників, бо друкарні були пошкоджені. Але вже за пару днів технічні труднощі подолано, й газета виходить накладом 50 000 примірників. Тисячі примірників ідуть на села, в міста й містечка, і не тільки Київщини, а й далі [5, с. 22–23]. Все ж, попри величезний тираж, в самому Києві – за газетою черга. Приватна передплата неможлива, не вистачає накладу, лише установи передплачують [2, с. 11].

Початкові числа «Українського Слова» менш цікаві, бідні змістом. Зате брак останніх чисел дуже відчутний, в них напевно було чимало націоналістичних моментів, що призвели кінець-кінцем до арешту редакції і закатування її провідних особистостей та перетворення в «Нове Українське Слово» [2, с. 5].

Потрібно зазначити, що величезну роль у справі культурного і національного пробудження українців на початковому етапі війни відіграла українська преса, яку жадібно розкупувало населення, спрагле за альтернативною до більшовицької думки.

Відомо понад триста назв українських газет, що з'являлися в роки окупації, з них більше ста мали великі накладу (одна з газет – згадане кийвське «Українське Слово») [11, с. 199].

Велика роль кийвського «Українського Слова» передусім у тому, що воно ні на хвили-

ну не припиняло пропаганди ідеї української державності. Це було те, що складало пряму небезпеку для імперіалістичної політики Третього Рейху. Газета, якщо вона хотіла залишатися хоч якийсь час на поверхні легального життя і впливати на десятки тисяч людей, мусила говорити про «Нову Європу». Однак у всіх таких статтях незмінно наголошувалося тезу української державності. До прикладу, у статті «Місяць по звільненні Києва» головний редактор – Іван Рогач-писав: «Українці докладуть усі свої зусилля, щоб Україна скоро ввійшла в Нову Європу, як нова, сильна державна одиниця» («Укр. Слово», ч. 37) [2, с. 14–16].

Як бачимо, у тогочасних реаліях німці ще не усвідомлювали наслідків від діяльності української інтелігенції. Звісно, ситуація згодом кардинально зміниться, коли окупанти зрозуміють, що ніхто їм не буде виспівувати на сторінках газети «хвалебних од» і, що головна мета націоналістів не Україна як складова частина «Нової Європи», а Україна як самостійна державна одиниця.

Отже, до творчої праці закликали населення новоутворені українські організації. Важливим був додаток до «Українського Слова» – «Літаври». Вони виходили на чотирьох газетних сторінках з підзаголовком «Тижневик літератури і мистецтва», з третього числа вказувалося «Недільне видання газети «Українське Слово». На четвертій сторінці зазначено: «Редагує Олена Теліга. За редакцію відповідає Іван Рогач. Видавництво «Українське Слово». Друкарня – Бульварно-Кудрявська, 24». Починаючи з третього числа на четвертій сторінці зазначено: «Видає Українське видавництво. Відповідальний редактор Іван Рогач. Редагує Олена Теліга». Адреса друкарні вказана та сама [5, с. 13].

Питанням відродження національної культури, консолідації письменників присвячували статті. Ю. Л. (на жаль, повністю авторство не вказане Ж. К.) зазначає, що тоді вперше зустрів прізвище Олени Теліги: «Як казали мені, ця обдарована українська поетеса і активна громадська діячка приїхала до Києва із Заходу, маючи широкі плани як піднести культурну роботу в українській столиці». Далі він описує пані Олену: «Молода жінка років біля тридцяти, з карими, пильними очима... в темному вбранні і високих чобітках вона своєю зовнішністю ніяк не нагадувала войовничого трибуна, публіциста, активного громадського діяча. Однак в усьому тому переконався я вже по кількох хвилинах розмови». Далі автор зазначає наступне: «Дізнавшись хто я і для чого

прийшов, О. Теліга почала мені оповідати про створений часопис, бажання згуртувати навколо нього письменницькі сили і коли почала говорити про завдання газети... очі її заблищали: Ми мусимо дати українському читачеві нові твори, вільні від будь-якого примусу і тиску на автора. Нічим не мусимо обмежувати його творчість. Усіма його помислами повинна оперувати лише національна свідомість і любов до рідного краю» [17, арк. 37].

Спілка Письменників незабаром об'єднала в своїх лавах більшість працівників пера Києва. Головою Спілки була Олена Теліга. Її заступником один місцевий літератор Вінницький, а секретарем молодий західноукраїнський поет Іван Ірлявський. Усім членам Спілки були видані друковані членські посвідки. Крім того, Олена Теліга домоглася утворення при Спілці кооператива «Слово», який в умовах жорстокої харчової кризи налагодив постачання письменників додатковим хлібом, крім голодного приділу на картки.

Не раз вдавалася Олена Теліга і до Українського Червоного Хреста в справі допомоги тому чи іншому письменникові [17, арк. 37–38]. Червоний Хрест на той час вже функціонував, підтвердження цього ми знаходимо в наступному документі:

Постанова №5

Київської Міської Управи

6 жовтня 1941 року

«Про утворення добровільної громадської організації «Червоний Хрест».

З метою надання найширшої допомоги військово-полоненим, а також сприяння в медичній допомозі іншим верствам населення м. Києва та його околиць, Київська Міська Управа ухвалює утворити добровільну громадську організацію «Червоний хрест».

Глава Київської Міської

Управи /проф.Олександр Оглоблін/

Секретар /Володимир Полішвайко/

[3, арк. 233].

Скрізь, в усьому літературному житті Києва було видно пильне око Олени Теліги. На зібраннях письменників, що відбувалися кожної суботи в приміщенні Спілки на Трьохсвятительській вулиці, під час читання авторами своїх творів та їхнього обговорення, душею цих творчих вечорів була Олена Теліга [17, арк. 38].

На сторінках вище згаданих «Літаврів» проповідувалися націоналістичні ідеї, друкувалися кращі зразки української літератури, читачі мали змогу познайомитися з творами Є. Маланюка, Л. Мосендза, О. Олеса, О. Ольжича та інших, які були заборонені для дру-

ку в радянській Україні, а також з творами письменників, знищених більшовицьким режимом: Є. Плужника, О. Влизька, Г. Косинки, улюбленого письменника Олени Теліги М. Хвильового та ін.

7 грудня вийшло останнє, четверте число «Літаврів», але за короткий час Олені Телізі вдалося згуртувати навколо себе чимало талантів.

Отже, дні Олени Теліги були вщерть заповнені роботою, її бачили то в редакції «Українського Слова» на вулиці Бульварно-Кудрявській, 24 (нині – Воровського), то в приміщенні Спілки українських письменників на Трьохсвятительській, 23 (тепер Десятинна, 9), то на Короленка (тепер Володимирська), де в одному з будинків розмістилася Українська Національна Рада, то на бульварі Шевченка, 10, в очолюваному Іваном Кавалерідзе Відділі мистецтв Міської управи Києва, то в самій Управі. Олена Теліга клопоталася про комплектування бібліотеки Спілки письменників [13, с. 391].

Нацистам, звісно, не подобалась активна діяльність націоналістів, адже ця діяльність становила загрозу втіленню їхньої окупаційної політики.

Грізним сигналом для всього українства Наддніпрянщини та ОУН стали масові арешти, які перевело Гестапо серед українців Житомирщини після величнього святкування в дні 21 листопада 1941 р. річниці розстрілу біля Базару Українських Героїв — учасників Другого Зимового Походу.

Саме ці події призвели до подальших арештів серед членів ОУН (м) та розстрілів; серед розстріляних була і Олена Теліга.

Передбачалося, що 21 листопада мало відбутися перенесення урни із землею з Могили Базару. Цю урну було схвалено вмурувати в Софійський Собор, щоб вона стала символом незнищеності Української Визвольної Боротьби. Участь у святкуваннях взяло близько 40 тис. осіб. Не можна було ствердити жодних протинімецьких виступів, а німців могло дразнити хіба лише те, що свято прийняло такий широкий розмах та що всі його точки, як і цілість, витримані були в українському національному дусі. Арешти в селі Ходаки, де скупчувалася остання підготовка до свята, в Базарі, Коростені, Радомишлі, Житомирі та в інших місцевостях Житомирщини почалися кілька днів після свята Базару. За тодішніми підрахунками на терені Волинського Інспекторату арештовано в кінці листопада 1941 р. 721 особа.

Після коротких допитів, які були формальними («вини» підсудних ніколи не доводили),

Гестапо почало масові розстріли арештованих. Все вказувало на те, що нищівна акція Рейхскомісаріату лінією директив з Берліну почалася зі всією силою. З огляду на таку ситуацію перебудова всієї тактики та методів роботи ОУН на Наддніпрянщині була необхідна [20, с. 24–26].

28 листопада гітлерівці розігнали в Києві головне дітище мельниківців – Українську національну раду. До кінця року учасники ОУН (м) опинилися перед дилемою: або йти в підпілля і починати активно протистояти німцям, або покинути територію Великої України. Керівник мельниківської ОУН на Наддніпрянщині О. Кандиба обрав перший варіант. Після активних консультацій із представниками ПУНу О. Бойдуником, М. Капустянським і Я. Гайвасом, що прибули до Києва, О. Кандиба (Ольжич) на початку грудня провів нараду Центрального керівництва ОУН (м) в Україні. Організаційній референтурі Центрального керівництва доручено виробити нові інструкції для діяльності організації в умовах німецьких репресій. Документ побачив світ 4 грудня 1941 р., його основні положення вимагали повернутися до тактики створення глибоко законспірованої організації, поступово вивести своїх людей із громадських і культурних організацій, замінивши їх місцевими українцями тощо. Однак утілити в життя інструктивні матеріали Центрального керівництва виявилось набагато складніше, ніж планувалося. По-перше, нацисти виявилися більш спритними, ніж очікувалося, і 13 грудня гестапо здійснило перший масовий арешт серед мельниківської мережі в Києві, по-друге, частина провідних мельниківських кадрів як, наприклад, Олена Теліга категорично відмовлялися покидати створені й очолювані ними культурні і громадські осередки [10, с. 146–147].

Арешти в Києві мали далекосяжне значення: вони виявили, що німецька поліція є точно зорієнтована в тому, який керівний актив ОУН перебуває в Києві. У зв'язку з київськими арештами керівний актив ОУН у Києві та Центральне Керівництво мусили бути перегруповані та переорганізовані. Без того повне законспірування Організації було неможливе [20, с. 27–28].

Активність ОУН, націоналістичного руху в цілому, не залишилася поза увагою німців. Вже в 1941 р. у Львові було ліквідовано Крайове правління, а в 1942 р. в Києві – Українську Національну Раду [18, с. 44–46].

В одному із донесень айнзацгрупи «С» («Ц») з Києва повідомлялося: «У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе

більше і більше набирає форм боротьби проти національних українських формувань». Нацисти тримали в полі зору обидва крила ОУН-ОУН під проводом полковника Андрія Мельника та ОУН (б) під проводом Степана Бандери. За даними німецької служби безпеки, найбільш активною в Києві була ОУН під проводом А. Мельника. «Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер в Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із західної України. Крім цього штабу ОУН, існує ще створена Кандибою Національна Рада, на чолі якої стоїть професор Величківський... Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційній)... Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвигою Телігою, є також суто націоналістичною організацією...», доповідалося нею до Берліна [8, с. 134].

По всій Україні прокотилися арешти, передусім серед так званих «похідних» груп. Олег Ольжич, керівник підпільної групи в столиці, намагається рятувати розконспірованих націоналістів, допомагаючи їм усіма доступними засобами виїхати, але О. Теліга не погоджується з ним і вирішує залишатися в Києві.

Пан Славутич Яр зазначає: «Сам тоді був підпільником, із доручення Чернігівської Січі відвідував столицю й не раз чув її блискучі промови на нелегальних виступах під руїнами Хрещатика. О. Теліга палко викривала політику Гітлера щодо України, називаючи німецьких нацистів і всіх російських комуністів колоністами, загарбниками, ворогами української самостійності. Вона засуджувала некритичне ставлення до нацизму» [12, с. 95–96]. За що, як ми бачимо, поетеса і поплатилася.

Усередині лютого 1942 р. О. Телігу, її чоловіка Михайла, Івана Ірлявського, Івана Рогача та кількох інших оунівців німці заарештували і за тиждень, разом із багатьма іншими (в т.ч. євреями, циганами й полоненими червоноармійцями), розстрілюють у Бабиному Яру [12, с. 95–96]. Про останні дні Олени Теліги в Києві та обставини її арешту розповідала, крім Я. Гайваса та О. Штуля-Ждановича, й О. Скорупська [3, с. 398] (на той час працювала Завідуючою Жіночим Підвідділом) [4, арк. 72]. З їхніх оповідей випливає, що Олена Теліга свідомо пішла на смерть: «Коли я не повернуся... коли я загину, то знайте, що свій обов'язок сповнила до кінця».

У звіті начальника поліції та СД в м. Києві зазначалося, що на початку лютого 1942 р. в Києві «була розкрита нелегальна організація ОУН (Мельника), яка мала на меті розбудувати струнко розчленовану партійну організацію, яка, побудована на системі п'ятичленних клітин, розширювалася б вгору до обласної організації». Очевидно, йшлося про Олену Телігу та її друзів. Точна дата трагедії невідома. Більшість дослідників сходяться на тому, що сталося це 21 лютого 1942 р. [13, с. 398–400].

Втрати ОУН і націоналістичного руху в Другій світовій війні були великими. Зокрема, загинуло п'ятеро з дев'яти членів Проводу ОУН: Микола Сціборський, Омелян Сенік-Грибівський, Роман Сушко, Ярослав Барановський та Олег Кандиба-Ольжич. У роки війни загинуло 197 членів керівного активу ОУН. Серед них згадані Іван Ірлявський, Іван Рогач, Орест Оршан-Чемеринський, Дарія Гузар-Чемеринська, Микола Кузьмик, Богдан Сірецький, Петро Олійник та інші. В цілому близько 5000 членів ОУН впали жертвами терору під час боротьби за визволення України від німецьких окупантів.

Після війни основні сили ОУН були виведені за кордон. В Україні залишилися глибоко законспіровані відділи, що не припиняли діяльності аж до відновлення незалежності в 1991 р. [18, с. 46–47].

Як писав у своїй статті Олег Штуль: «Олена Теліга гостро відчувала трагізм, красу й радість життя, творячи повний його стиль, розбудовуючи революційну націоналістичну духовність, має в своїй творах патріотично-національні мотиви. Але, як справжній поет-мистець, вона знає, що поезія це не публіцистика, а ліричний вірш і це не промова на зборах. Тому не знайдете у неї деклямування на всі лади слова Україна чи нація...» [19, с. 2]. Так, не знайдете порожніх слів, написаних Оленою Телігою – свої слова вона підтверджували діями.

Олена Теліга з числа тих героїв і героїнь, яких досі не визнала офіційно наша держава, з тих, кого не до кінця визнає наше суспільство внаслідок того, що процеси національної самоідентичності у соціумі ще тривають. Проте саме завдяки таким постатям ми маємо нашу сьогоднішню незалежну державу, адже Олена Теліга та її побратими загинули не через власні амбіції чи дивіденди, а задля нашого майбутнього.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баган О. Лицарі духу: (Українські письменники- націоналісти – «вісників ці») / О. Баган [та ін.]. – Дрогобич: Відродження, 1996. – 288 с. : іл.

2. Бойко Ю. У сьйві нашого Києва: «Укр. Слово» у Києві в 1941 р. / Ю. Бойко; Упор., ред. і передм. Ю.Бойка. – Мюнхен: На чужині, 1955 (Друк «Ціцеро»). – 224 с.
3. Державний архів Київської області (Далі ДАКО). – Ф.Р-2412. Музей-Архів переходного періода. – Оп. 2. – Спр.4. Постановлення Киевской Городской Управы. (6 октября 1941–16 декабря 1941). – 234 арк.
4. ДАКО. – Ф.Р-2412. Музей-Архів переходного періода. – Оп. 2. – Спр. 212. Отношения отдела пропаганды Киевской горуправы в другие отделы Управы, в райуправы г. Киева и другие учреждения о включении электро-энергии вквартиры отдельных лиц, об обеспечении отдельных лиц жилплощадью и по другим вопросам. /№2387/ (18 октября 1941 г. – 15 декабря 1941 г.) – 216 арк.
5. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів [Текст] / редкол. В. Верига [та ін.]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Організація Українських Націоналістів, Архів Організації Українських Націоналістів, Фундація ім. О. Ольжича, Бібліотека ім. О. Ольжича. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. Т. 10, ч. 2: Газета «Українське слово» 1941 року / упоряд. О. Кучерук. – [Б. м.]: [б.в.], 2004. – 304 с.
6. Історія України: Новітня доба: навч. посіб. / [В.М. Литвин, В.Ф. Колесник, А.Г. Слюсаренко та ін.]; за ред. В.М. Литвина. – К.: Академвидав, 2012. – 480 с.
7. Кентій А. В. Нариси історії організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А.В. Кентій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 1999. – 201 с.
8. Кот С. Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.
9. ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – 295 с.
10. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух [1939–1960 рр.]: Монографія / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
11. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду [Текст] / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. К.: Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
12. Славутич Яр. Дослідження та статті: Розстріляна муза. Меч і перо. Українська література на Заході / Яр Славутич. – Едмонт: Славута, 2006. – 504 с.
13. Теліга О. О краю мій...:Твори. Документи. Біографічний нарис / Олена Теліга; НАНУ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Фундація ім. О. Ольжича в Канаді; Упорядник: Н. Миронець. – 2-ге вид., випр. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 496 с.
14. Українське Слово. – 1941. – 14 жовт. – Ч. 30. – 4 с.
15. Українське Слово. –1941. – 17 жовт. – Ч. 33. – 4 с.
16. Центральний державний архів зарубіжної україніки (Далі ЦДАЗУ) – Ф.38. Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО). Оп. 1 Спр. 30. Звернення та інформаційний бюлетень Президії СКР ІСНО до провідів членів складових організацій, усіх українців світу, про вшанування пам'яті Петлюри С.В., Коновальця Є.М., Ольжича О.О., Теліги О.І., а також про укладення нового союзного договору. Гектогр. 1984 – березень-серпень 1991. – 13 арк.
17. ЦДАЗУ. – Ф. 38. Світова координаційна рада ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО). – Оп. 1. – Спр. 44. Документи (листи, маніфест, статті, прокламація, довідки, повідомлення та ін. від громадських організацій та окремих осіб, надіслані до редакції) про діяльність ж. «Самостійна Україна» (м. Чікаго, США). Англ, укр. Гектогр., друк типогр., маш. Копії з прав. рук. 21 лютого – 5 грудня 1992. – 245 арк.
18. Червак Б.О. Уроки націоналізму / Б.О. Червак. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – 112 с.
19. Штуль О.З ритмом життя //Література і мистецтво. Додаток до газети «Українське слово». – Рік 1. – 29 жовтня 1941. – Ч. 2 – 2 с.
20. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Фонд дух. відродження імені Митрополита А. Шептицького. – Львів, 1991. – 35 с. : іл.

© *Жанна Кулик*
(Київ)

ОБЩЕСТВЕННО-КУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕЛЕНЫ ТЕЛИГИ В КИЕВЕ КАК ЧЛЕНА «ПОХОДНОЙ» ГРУППЫ ОУН (М) (1941–1942 ГГ.)

Анализируется деятельность «походных» групп Организации Украинских Националистов (мельниковцев) сквозь призму общественно-культурной деятельности Елены Телиги.

Рассматривается роль националистов в жизни оккупированного Киева в период с октября 1941 г. по февраль 1942 г. Дискуссионные концептуальные проблемы ОУН продолжают, что и является подтверждением актуальности данной темы.

Ключевые слова: Елена Телига, Вторая мировая война, ОУН (м), «походные» группы ОУН, Союз украинских писателей.

© Zhanna Kulyk
(Kyiv)

OLENA TELIHA'S SOCIAL AND CULTURAL ACTIVITY IN KYIV AS A MEMBER OF THE «FIELD» GROUPS OF OUN (M) (1941–1942)

Analyse the activity of «field» groups of the Ukrainian Nationalists (the part of Melnyk) in the light of Olena Teliha's social and cultural activities. The role of nationalists in the life of occupied Kiev during the period from October 1941 to February 1942. Discussion of conceptual problems of OUN still continue, which is proof of the relevance of the topic.

Keywords: Olena Teliha, World War II, the OUN (m) «field» groups of the OUN, Ukrainian Union of Writers.

До редакції надійшла 9.01.2013.

УДК: 94(367)

© Богдан Скопненко
(Київ)

СТВОРЕННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ, БРОНЕТАНКОВИХ ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ЧАСТИН ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ В СРСР (КВІТЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1944 Р.)

Створення на території СРСР Чехословацького армійського корпусу було важливим етапом чехословацько-радянського співробітництва в роки Другої світової війни. В статті досліджено створення артилерійських, бронетанкових та інших спеціальних частин Чехословацького армійського корпусу.

Ключові слова: корпус, бригада, чехословацькі, артилерійська, танкова, Л. Свобода, СРСР.

Уже перший бій окремого чехословацького батальйону за с. Соколово показав, що для успішного ведення бойових дій самостійної частини необхідно мати власні засоби посилення. Під час формування 1-ї окремої чехословацької бригади ці особливості сучасного бою були враховані і бригада мала не лише свою артилерію, але і танки та інші спеціальні підрозділи.

Участь чехословацької бригади в боях за визволення Києва, в наступальних та оборонних операціях на Правобережній Україні підкреслила роль та значення бригадної артилерії, танків і бронетехніки. Тому під час розширення штатів навесні 1944 р. командування бригади особливу увагу приділяло створенню спеціальних частин. Під час створення корпусу разом з організацією піхотних бригад максимальна увага приділялась розширенню артилерійських частин, мінометних і танкових підрозділів, батальйонам зв'язку та саперам.

1-й окремий чехословацький батальйон мав тільки дві протитанкові гармати калібру 45 мм, але і вони були втрачені [18, с. 1, л. 135].

При створенні чехословацької бригади, починаючи з травня 1943 р., в кожному піхотному

батальйоні передбачалось мати по дві 45 мм гармати. Стільки ж мав і танковий батальйон. Однак, окрім батальйонної артилерії в бригаді було створено два артилерійські дивізіони та зенітна батарея. Перед відправкою бригади на фронт на її озброєнні перебувало 6 гаубиць 122 мм, 4 польові гармати 76 мм, 10 протитанкових 45 мм гармат, 4 зенітні гармати 37 мм, а також 30 мінометів різних калібрів. За час навчання багато воїнів оволоділо складною професією артилериста. В ряди артилеристів направляли бійців, які відзначились у боях.

Формування ЧАК викликало організаційну перебудову артилерійських підрозділів. На базі артилерійських дивізіонів створювалися артполки. В 1-й бригаді було сформовано 1-й артилерійський полк та 2-й ВПАП, які в липні 1944 р. мали на озброєнні 52 гармати різноманітних калібрів та 79 мінометів [14, с. 44, л. 269], а також дивізіон зенітної артилерії.

2-а повітряно-десантна бригада не мала свого артилерійського полку, тому що при транспортуванні її повітряним шляхом, було складно здійснювати десантування крупних артилерійських підрозділів. У бригаді були

дивізіони артилерійський, протитанковий та зенітної артилерії.

3-я піхотна бригада мала у своєму розпорядженні 3-й артполк та 4-й ВПАП, окремий мінометний дивізіон та зенітні підрозділи. Крім цього за вказівкою наркомату оборони від 25 липня 1944 р. було сформовано 5-й артполк зі штатом 1095 осіб. Різке збільшення кількості особового складу в артилерійських частинах ЧАК вимагало напруженої бойової підготовки та навчання з оволодіння новітніми зразками бойової техніки [7, с. 83–105].

Одним з недоліків у боєготовності ЧАК напередодні боїв за Дукельський перевал, було те, що корпус протягом тривалого часу не мав командуючого артилерією. Чехословацькі офіцери, які прибули з Великої Британії, не мали достатньої кваліфікації. На прохання командуючого корпусом на цю посаду було призначено радянського офіцера.

В подальшому всі п'ять артилерійських полків брали активну участь у боях на території Польщі за Дукельський перевал та в боях за визволення Чехословаччини. У січні 1945 р. чехословацькі артилеристи відзначились у боях неподалік польського міста Ясло. Разом з військами 38-ї армії вони брали участь у прориві ворожої оборони. Як пам'ять про бій за Ясло день 19 січня став днем чехословацьких артилеристів. Створені на території Радянського Союзу артилерійські частини стали основою артилерії чехословацької армії у післявоєнний період. На кінець війни у шести артилерійських полках ЧАК було 154 гармати та 302 міномети різного калібру [14, с. 160, л. 345].

Що ж стосується танкових частин чехословацького війська в СРСР, то їх історію варто вести від танкового батальйону в 1-ій окремій чехословацькій бригаді. Танковий батальйон відзначився у боях за визволення Києва та Білої Церкви, підтримуючи не тільки піхоту 1-ої окремої чехословацької бригади, а й радянські частини. Танковий батальйон вирішив фактичний успіх усієї бригади після прориву лінії оборони противника під час штурму Києва.

Командир 1-ої чехословацької бригади Л. Свобода домагався збереження та збільшення кількості танків у бригаді. Проте чехословацька військова місія на чолі з Г. Пікою була дещо іншої думки стосовно цього питання. Даремно Л. Свобода подавав чехословацькій військовій місії прохання про надання 1-ій чехословацькій бригаді танків та навчених екіпажів для поповнення [17, с. 18, л. 7]. Не дочекавшись позитивної відповіді, Л. Свобода

вже у другій половині березня 1944 р., коли до складу бригади було зараховано поповнення у 1500 добровольців з числа волинських чехів, самостійно прийняв рішення, не отримавши санкцій військової місії, про створення танкового полку на базі танкового батальйону бригади [17, с. 18, л. 86].

У підрозділах новоствореного полку відразу ж взялися за навчання новобранців. Чехословацький танковий полк проіснував фактично трохи більше трьох місяців, до того часу, коли наркомат оборони СРСР прийняв рішення про формування до 15 серпня 1944 р. танкової бригади у складі трьох батальйонів із 1346 осіб та 65 танків [30, с. 122].

У справі організації чехословацької танкової бригади було значне сприяння радянської сторони, яка надала необхідну бойову техніку та можливість навчання чехословацьких військовослужбовців у танкових училищах Тамбова та Саратова. Навчання чехословацьким офіцерам було вкрай необхідне, тому що з офіцерського складу бригади тільки двоє офіцерів були танкістами у довоєнній Чехословаччині. Інші стали танкістами вже в Радянському Союзі [29, с. 157]. Навчальний процес з освоєння радянської теорії та практики танкового бою був непростим та насиченим. Особовий склад танкових підрозділів проходив навчання по 14 годин на добу. Чехословацькі воїни вивчали фронтний досвід Червоної Армії на основі «Бойового уставу бронетанкових та механізованих військ». Велике значення мало вивчення досвіду радянських офіцерів-танкістів, під керівництвом яких проходили заняття [28, с. 113].

Чехословацький уряд не прагнув зростання танкових підрозділів в ЧАК. Наказом генерала Я. Крадохвіла, наприклад, було ліквідовано танковий батальйон у 2-ій бригаді 1 червня 1944 р. При цьому Я. Крадохвіл повідомив про це командуючого фронтом лише 4 червня [17, с. 1, л. 39]. Головним пріоритетом для чехословацького уряду було створення не танкових, а піхотних повітряно-десантних частин. «Особовим складом танкового батальйону, повідомляв Я. Крадохвіл, будуть посилені повітряно-десантні батальйони» [17, с. 1, л. 39].

Внаслідок цього, на завершальному етапі формування корпусу в танковій бригаді був значний некомплект особового складу. Напередодні боїв за Дукельський перевал у бригаді був лише 631 солдат та офіцер при 1346 за штатним розкладом [14, с. 44, л. 401]. Недивлячись на нестачу людей у бригаді, навчено 60 екіпажів для танків і вона могла бути цілком боєздатною навіть при половині від необхідної кількості танкістів.

Чехословацькі танкісти взяли активну участь у боях вже на території Польщі, за Дукельський перевал. У важких боях в Карпатах бригада зазнала значних втрат людей та майже усіх танків [11, с. 267]. З цього приводу 28 жовтня 1944 р. міністр національної оборони ЧСР генерал С. Інгр писав начальнику чехословацької військової місії в СРСР Г. Піці: «Танкову бригаду пропоную ліквідувати і її особовим складом поповнити піхоту». Однак танкова бригада не припинила існувати. Отримавши нову бойову техніку бригада продовжила участь у бойових діях, відзначившись під час визволення Польщі та Моравської Острави [33, с. 126–156].

В ході формування чехословацьких військових частин в СРСР було також закладено основу для майбутніх інженерних військ Чехословацької армії.

При формуванні 1-го окремого чехословацького батальйону в СРСР було створено невеликий підрозділ саперів із 39 осіб [31, с. 8]. Саперний взвод пройшов посилене навчання з будівництва мостів та укріплень, однак мінування та розмінування було освоєно тільки теоретично. З бойовими мінами сапери познайомилися лише на фронті.

Створення оборонних позицій в районі с. Соколово показало, з одного боку, недостатню підготовку чехословацьких саперів, і з іншого, необхідність розширення та якіснішої підготовки саперних підрозділів. Саперного взводу чехословацького батальйону явно не вистачало для інженерного забезпечення оборони на річці Мжа, по-перше, тому що батальйон отримав велику ділянку оборони, по-друге, для відбиття потужного контрнаступу противника необхідно було провести суттєву інженерну підготовку ввіреної чехословацькому батальйону ділянки. Саперний взвод не міг справитися з таким значним об'ємом робіт. На допомогу чехословацьким саперам тоді прийшли сапери 179-ї окремої танкової бригади та саперна рота сусідньої 62-ї гвардійської стрілецької дивізії [16, с. 188, л. 11].

Досвід першого бою показав, що для ефективного ведення бою окрема піхотна частина повинна бути достатньо забезпечена в інженерному плані. Невеликий саперний підрозділ був не в змозі виконати необхідний об'єм робіт своїми власними силами.

Під час організації 1-ї окремої чехословацької бригади досвід боїв за Соколово враховано, і було створено саперну роту, яка проводила учбові заняття по 14 год. на добу. У навчальній програмі, яка була розрахована на 364 год., пе-

редбачалась різностороння підготовка сапера, необхідна для забезпечення бою бригади.

Саперна рота, добре зарекомендувала себе в боях за визволення Києва. Вона забезпечила розміщення частин бригади на Лютізькому плацдармі, розмінувала передній край перед наступом на Київ, робила проходи у загороженнях оборонної лінії противника. Сапери наступали разом з автоматниками, часто перебуваючи десантом на танках. Чехословацькими саперами здійснювалось термінове розмінування різних об'єктів, підготовлених противником до знищення. Так, наприклад, було розміновано залізничний міст та багато об'єктів на київському вокзалі. Розпочато розмінування житлових будинків та складів [28, с. 123].

Відзначились чехословацькі сапери також і в оборонних боях під Києвом, де вони укріпили ділянку оборони не тільки своєї бригади, але й сусідніх радянських підрозділів. Була можливість застосувати свої вміння у чехословацьких саперів також під час боїв за Білу Церкву та в районі Жашкова. Функція, яку виконувала 1-а саперна рота була необхідною для стабільного та якісного виконання бригадою бойових завдань. Кожному зрозуміло, що прибудь-якому переміщенні частин бригади на саперів покладалось завдання не тільки підготувати командні та спостережні пункти штабу бригади та батальйонів, але й здійснити мінування та розмінування ділянок, вирити окопи та землянки. І це у найкоротші терміни та за будь-яких погодних умов. Без старанного виконання саперами своїх службових обов'язків, часто під вогнем противника, успішні дії піхотних батальйонів та інших підрозділів бригади були б неможливими. В боях на Правобережній Україні восени 1943 та взимку 1944 рр. саперна рота втратила 46% особового складу, безповоротні втрати склали 9%.

Значну роботу по укріпленню оборонних рубежів провели чехословацькі сапери також і в районі Луцька, куди в березні 1944 р. було передислоковано 1-у чехословацьку бригаду. Враховуючи втрати саперної роти та важливість інженерної підготовки бою, командування бригади прийняло рішення при наборі добровольців на Волині розширити саперні підрозділи. Л. Свобода 9 квітня 1944 р. повідомив Я. Крадохвіла про зміни в організації бригади, які вже було здійснено. Тоді в бригаді замість саперної роти з'явився саперний батальйон до складу якого входило три саперні роти та одна шляховідновлювальна рота, сформована з числа осіб непридатних до стрийової служби [16, с. 188, л. 11].

Значну допомогу в справі навчання нових підрозділів саперів надали радянські інструктори, яких було направлено до бригади. Вони ділилися інженерним досвідом, використовували також радянську спеціалізовану літературу. Так, наприклад, на початку 1944 р. 1-а чехословацька бригада отримала 10 екземплярів «Військово-історичного журналу», в якому пропагувався досвід радянської армії.

При формуванні частин ЧАК саперні батальйони були створені також і в 3-й та 4-й піхотних бригадах (цю бригаду було сформовано вже на території Чехословаччини), у повітряно-десантній та танковій бригадах були лише саперні роти [31, с. 72].

Чехословацькі сапери застосували знання та навички здобуті в СРСР вже на території Польщі та Чехословаччини. У наступальних боях на території Чехословаччини саперам довелося побудувати багато мостів через гірські річки, забезпечуючи тим самим просування танків, артилерії та транспортних колон. Поряд з цим вони здійснювали роботу з розмінування звільненої території.

Важливу роль у забезпеченні успішних бойових дій створених в СРСР чехословацьких частин відіграли також підрозділи зв'язківців. Взвод зв'язку у I окремому чехословацькому батальйоні нараховував всього 19 чоловік. У боях під Харковом чехословацькі зв'язківці забезпечили безперервний телефонний та радіозв'язок штабу батальйону з підрозділами та сусідніми радянськими частинами. Завдання у зв'язківців було непростим, якщо врахувати протяжність лінії оборони батальйону та 5-кілометрову глибину його оборонних позицій. Артилерійський та мінометний обстріл позицій батальйону призводив до порушення телефонних ліній зв'язку, і бійцям доводилось, ризикуючи життям, відновлювати провідний зв'язок. Виходячи з бою, коли батальйон опинився під загрозою оточення, чехословацькі зв'язківці зберегли та винесли на собі дві рації, пройшовши за добу близько 60 кілометрів. Бойовий досвід взводу зв'язку відіграв немало роль при навчанні роти зв'язку бригади у Новохоперську. У ході бойової підготовки зв'язківців, особливо радистів 1-ї бригади, потрібно було підтягнути рівень знань багатьох воїнів, вивчити матеріальну частину та шифри, оволодіти азбукою Морзе.

Заняття у роті зв'язку проходили офіційно по 11–13 год. на добу, години теоретичної підготовки змінювались практичними заняттями. В роботі зв'язківців особливо вимагалась педантична точність та дбайливе ставлення до

обладнання. Заняття відбувались за будь-яких погодних умов. Зв'язківцям доводилось на своїх плечах переносити засоби зв'язку та швидко налагоджувати зв'язок між підрозділами на тактичних заняттях. З великою мужністю переносили труднощі жінки, які були зараховані до роти зв'язку.

В боях чехословацької бригади під Києвом та Білою Церквою рота зв'язку, якою командував надпоручик Мирослав Шмолдас, забезпечувала дії всіх її підрозділів. Про умови бойової роботи зв'язківців може свідчити те, що у процентному відношенні втрати роти зв'язку були найвищими у порівнянні з іншими родами військ у чехословацькій бригаді [17, с. 18, л. 124].

Однак бої під Києвом показали, що під час наступу важко своєчасно встановити телефонний зв'язок, і при подальшому оснащенні засобами зв'язку особливу увагу було приділено на перехід до радіозв'язку.

На Волині рота зв'язку не тільки була поповнена. Командування бригади без відому чехословацької військової місії вирішило за потрібне розширити роту зв'язку до батальйону, у який входили радіорота, рота телефоністів та майстерні з ремонту засобів зв'язку [14, с. 44, л. 401–402].

Під час формування частин корпусу батальйон зв'язку також було створено у 3-й піхотній бригаді, а також для обслуговування штабу корпусу [14, с. 44, л. 401–402]. Заняття з оволодіння технікою зв'язку для чехословацьких воїнів в усіх підрозділах корпусу, особливо у танковій, десантній бригадах та артилерійських частинах, також проводили радянські інструктори.

Про масштаби розвитку підрозділів зв'язку в ЧАК можуть свідчити наступні данні: напередодні боїв у Карпатах в частинах ЧАК було 236 переносних радіостанцій, 10 стаціонарних (їх транспортування відбувалось вантажівками), 10 спеціальних радіостанцій (необхідних для управління десантуванням 2-ї бригади), а для забезпечення нормального провідного зв'язку частини ЧАК мали 1358 кілометрів кабелю [32, с. 59].

Окрім авіаційних, артилерійських, бронетанкових та інших частин ЧАК в корпусі створювались також і інші служби, які були необхідні для самостійності чехословацького війська. Сюди відносяться перш за все інтендантська служби, артпостачання та хімслужба, автотранспортна та ветеринарна служба, медичне забезпечення, а також органи прокуратури, поштового та фінансового обслуговування. Однак у зв'язку з дефіцитом кадрів у більшості названих тилових

органів ЧАК залучались до служби радянські офіцери та бійці. Лише до складу військового трибуналу та військової прокуратури входили тільки чехословацькі військовослужбовці. В інших службах керівна роль належала чехословацьким громадянам, головним чином в тилових органах інтендантського та інших видів забезпечення. Лише у зв'язку з гострою нестачею спеціалістів радянські офіцери очолювали хімслужбу, ветеринарну службу та шифрувальні відділи у штабах частин. З радянських громадян складався персонал польової пошти та відділення Держбанку СРСР [30, с. 158].

У чехословацьких частинах була певна кількість лікарів та медичних працівників. Провідним хірургом корпусу був відомий медик доктор Йозеф Шкваржил. Працював у корпусі також доктор Франтішек Енгл. Однак з метою якіснішого медичного обслуговування корпусу в період бойових дій, йому було придано радянсь-

кий польовий шпиталь № 5164, який знаходився у складі ЧАК з вересня 1944 р. до кінця війни [14, с. 94, л. 458].

Всього на кінець війни майже на 35 тис. особового складу ЧАК в частинах корпусу знаходилося 553 радянських військовослужбовців, з них офіцерів – 206, сержантів – 203, рядових – 144 [14, с. 94, л. 458]. Варто сказати, що кількість ця не така вже й велика, якщо врахувати, що сюди входять і працівники госпіталю, поштової та фінансової служби, технічний персонал авіадивізії та водії санітарних і спеціальних автомобілів.

Таким чином, створення спеціальних служб та підрозділів в частинах чехословацького корпусу мало виключно важливе значення для підвищення боєздатності чехословацьких частин на території СРСР, для забезпечення їх успішних бойових дій, розгортання після закінчення війни чехословацької армії на базі частин ЧАК.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М: Воениздат, 1970. – 627 с.
2. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений / А.И. Недорезов. – М., 1981. – Т. 4. – 424 с.
3. Зварцев А.М. 3-я гвардейская танковая армия: боевой путь / А. Зварцев. М: Воениздат, 1982. – 235 с.
4. История второй мировой войны. 1939–1945: В 12-ти т. / Гл. ред. А.А. Гречко; Ин-т военной истории МО СССР; Ин-т всеобщей истории АН СССР. – М: Воениздат, 1978. Т. 9. – 575 с.
5. Котляров В.И. Дружба, скрепленная кровью / В.И. Котляров, А.Д. Марченко. – Х., 1963. – 216 с.
6. Москаленко К.С. На юго-западном направлении. 1941–1943. Воспоминания командарма / К.С. Москаленко. – М., 1974. – 644 с.
7. Марьина В.В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. / Док. очерк / В.В. Марьина. М., 2003. – 452 с.
8. На вечные времена / [А.И. Бабин, Я. Липак, Г.Д. Мишустин, и др.; под общ. ред. П.А. Жилина, З. Прохазки]; Ин-т военной истории м-ва обороны СССР, Воен. ин-т Чехосл. нар. армии. – М., 1975. – 365 с.
9. Поп И. И. Чехословакия Советский Союз 1941–47 гг. / И.И. Поп. – М., 1990. – 280 с.
10. Рождение Чехословацкой народной армии / под. ред. С.И. Грачева – М., 1959. – 358 с.
11. Свобода Л. От Бузулука до Праги / Л. Свобода. – М., 1969. – 436 с.
12. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. М., 1973. – 334 с.
13. Советский Союз и Словацкое национальное восстание 1944 г. // Новая и новейшая история. 1996. №5. – С. 138–155.
14. Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ) ф. 236, оп. 2677.
15. ЦАМО РФ, ф. 236, оп. 214077.
16. ЦАМО РФ ф. 315, оп. 4487.
17. ЦАМО РФ, ф. 430, оп. 15889.
18. ЦАМО РФ, ф. 836, оп. 74 968.
19. Шеин Д.В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д.В. Шеин. – М., 2007. – 320 с.
20. Штеменко С.М. Советские сухопутные войска / С.М. Штеменко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1968. – 85 с.
21. Broz M. Valechne dokumenty vypovedaje. Cs. vojenska jednotka v SSSR v dokumentah, exponatech a fotografii / M. Broz. Praha, 2005. – 130 s.

22. Hujvan P. Nikdy nezabudnem! Od Kyjeva po Duklu / P. Hujvan // Vojenskâ historia. 2000. № 2. – S. 87–101.
23. Kopecky M. 1. Ceskoslovenska tankova brigada v SSSR: tankisty ceskoslovenske zahramcni armady na Vychodni fronte 1943–1945 / M. Kopecky. P., 2001. – 342 s.
24. Kovarik V. Zeniste v boji / V. Kovarik. – P., 1962. – 203 s.
25. Richter K. Près krvavé reky: ceskoslovensky vychodni odboj bez cenzury a legend / K. Richter. P., 2003. – 367 s.
26. Richter K. Jak to bylo u Sokolova / K. Richter // Pfisne tajne. – 1999. № 2. – S. 57–70.
27. Solc J. Za frontou na vycnode: ceskoslovensti parasutiste ve zvlastnih operacich na vychodni fronte za druhe svetove valky (1941–1945) / J. P. Solc. P., 2003. 411 s.

© *Богдан Скопненко*
(Київ)

**СОЗДАНИЕ АРТИЛЕРИЙСКИХ, БРОНЕТАНКОВЫХ И ДРУГИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ
ЧАСТЕЙ ЧЕХОСЛОВАЦКОГО АРМЕЙСКОГО КОРПУСА В СССР
(АПРЕЛЬ – АВГУСТ 1944 Г.)**

Создание на территории СССР Чехословацкого армейского корпуса было важным этапом чехословацко-советского сотрудничества в годы Второй мировой войны. В статье исследовано создание артиллерийских, бронетанковых и других специальных частей Чехословацкого армейского корпуса.

Ключевые слова: корпус, бригада, чехословацкая, артиллерийская, танковая, Л. Свобода, СССР.

© *Bogdan Skopenko*
(Kyiv)

**CREATING ARTILLERY, ARMOR AND OTHER SPECIAL PARTS CZECHOSLOVACK ARMY
CORPS (APRIL –AUGUST 1944)**

Creation in the USSR Czechoslovak Army Corps was an important step in the Czechoslovak-Soviet co-operation during the Second World War. The paper investigates the creation of artillery, armor and other special parts of the Czechoslovak Army Corps.

Keywords: korps, brigade, Czechoslovak, artillery, tank, L. Svoboda, USSR.

До редакції надійшла 24.01. 2013.

УДК 94(477) «1943/1950»

© *Юлія Ворона*
(Хмельницький)

**КУЛЬТУРНЕ ТА СПОРТИВНЕ ЖИТТЯ РЕМІСНИЧИХ, ЗАЛІЗНИЧНИХ
УЧИЛИЩ ТА ШКІЛ ФЗН У КИЄВІ В РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ
(1943 – 1950 РР.)**

У статті розкриваються труднощі в культурно-масовій роботі, фізичному вихованні й спорті в ремісничих, залізничних училищах й школах ФЗН Києва в роки після звільнення міста від німецьких загарбників й першої повоєнної «п'ятирічки» 1946–1950 рр).

Ключові слова: трудові резерви, училище, художня самодіяльність, ансамбль, стадіон, змагання, чемпіонат, школа фабрично-заводського навчання.

Очевидно, що в умовах повоєнної розрухи про культурний та фізичний розвиток учнівської молоді системи професійно-технічної освіти годі говорити. Проте, коли головну увагу приділяли відбудові господарства, усе ж таки намагались, аби поза навчанням і працею дозволяли учня профтехучилища було організованим, зайняте художньою самодіяльністю, фізичним вихованням і спортом.

Тому не випадково, що про культурне і спортивне життя ремісничих, залізничних училищ й шкіл ФЗН у Києві в 1943–1950 рр. радянські [3; 4] і сучасні українські історики [1; 5] згадували. Але досі воно не стало предметом окремого наукового дослідження.

Закінчення війни створило сприятливі умови для систематичної участі учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН Києва в громадському житті. Вони активно брали участь у святкуванні радянських свят, насамперед Міжнародного робітничого дня (1–2 травня) і Жовтневої революції (7 листопада). У 1948 р. під час святкової демонстрації з нагоди 31-ї річниці Жовтневої революції виступили окремою колоною під назвою «Трудові резерви». Цього ж року взяли дієву участь у святкуванні на стадіоні «Динамо» 30-ліття ВЛКСМ [6, спр. 78, арк. 31].

З метою популяризації ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН Києва, з 1948 р. в

приміщенні Історичного музею почала проводитись щорічна виставка їхніх виробів. Цього ж року для кіножурналу «Трудові резерви» знято кінофільм про училища та школи ФЗН міста [6, спр. 78, арк. 31].

Періодичними стали лекції викладачів київських вузів, лекторів обласного управління трудових резервів, Міськлекбюро, секретарів міськкому ВЛКСМ на теми: «Заповіт Калініна молоді», «Славетний шлях Ленінсько-Сталінського комсомолу», «Що дала радянська влада молоді?», «Комсомол і молодь у Великій Вітчизняній війні», «Героїка Червоної Армії», «Вихованці трудових резервів – патріоти Батьківщини», «Про радянський патріотизм», «Боротьба радянської молоді за мир і демократію», «Олександр Фадєєв і його роман «Молода гвардія», «Наша країна в 1950 р.» та ін.

Значна увага приділялась зайнятості учнів у позаурочний час. Їм організовували екскурсії у музеї міста (Російського мистецтва, Історичний музей, де оглянули виставку «Партизани України»), а також походи у театри, кінотеатри (де дивились фільми «Молода гвардія», «Олександр Матросов», «Присяга», «Повість о настоящем человеке» та ін.).

Учні зустрічались з ветеранами Вітчизняної війни (гвардії-майор Дем'янов та ін.), які розповідали про свої подвиги та зв'язку радянських солдат. Разом із педагогами вони також виїжджали відпочивати на природу до Пуща-Водиці.

Учні проводили благоустрій садів, парків міста, озеленення дворів училищ та шкіл. Працювали на будівництві «Гідропарку». Учні ремісничих училищ № 2, 3, 5, 11, 12 і 19 виїжджали у сільську місцевість, аби допомогти зібрати врожай [6, спр. 78, арк. 33].

У всіх ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН міста організували 77 гуртків художньої самодіяльності та 22 технічних гуртки. Традиційними стали міські та обласні огляди художньої самодіяльності. Уся їх робота була спрямована на те, щоб виховати учнів «у дусі радянського патріотизму, любові до своєї Батьківщини, партії Леніна-Сталіна», привити учням любов до радянського мистецтва, як одного з важливих засобів підвищення культурного рівня учнівської молоді».

Репертуар гуртків художньої самодіяльності мав неодмінно «відображати дружбу народів, любов до Батьківщини, Партії і Великого вождя й учителя тов. Сталіна». 190 учнів училищ та шкіл ФЗН міста (118 дівчат і 72 хлопців) були артистами Ансамблю пісні й танцю Київського

обласного управління трудових резервів. Вони виступали у складі його хору, танцювальної групи, драматичного гуртка й гуртка художнього читання, музикального ансамблю.

З українськими народними та радянськими піснями в складі хору (100 виконавців, з них 82 дівчат і 18 хлопців) успішно виступали такі київські учні як Віктор Стумбра, Галина Остапишин, Валентина Коробська, Галина Куляба, Микола Коляденко, Микола Клименський. У танцювальному колективі (32 танцівників, з них 16 дівчат і 16 хлопців) також найкраще танцювали київські учні (Микола Пешехонов, Леонід Кулешов, Анатолій Гусєв, Микола Львов, Борис Савченко, Анатолій Зубок, Олександр Черкас, Ліда Башкунова, Людмила Студенникова, Людмила Вавюра, Тося Новохатська). Колектив успішно виступав з українськими народними й класичними танцями («Мазурка», «Коломийка», «Полька», «Аркан», «Гопак», та ін.) перед учнями училищ та шкіл ФЗН та громадськістю столиці.

Київські учні Олександр Подлевський, Михайло Можаровський, Зінаїда Парова, Іван Формоляк, Любов Сердюк, Ольга Абрамчук вдало виступали у драматичному гуртку (46 учасників, з них 36 акторів і 10 читців). Вони виступали з виставами «Щастя» Синельникова, «Павло Корчагін» Островського, «Гірська казка», «Випадок у колгоспі», «Хірургія» Чехова, «Дружба народів» [6, спр. 78, арк. 34–35].

Успішно виступали київські учні й у музикальному ансамблі (12 учасників, з них 5 бандуристів, 5 баяністів і 2 акордеоністи), який виконував українські народні й радянські музичні твори («Ой, чи чуєш Дніпро», «Цвіла, цвіла калинонька», «Ой, з-під гір все туман» та ін.), а також акомпанував хору та балету. Баяніст Віктор Полоскін виступав із сольними номерами. В цілому, за 1948 р. ансамбль дав 104 концерти для учнів міста, а також на пунктах агітації і збору молоді для училищ та шкіл ФЗН Києва. Окрім того, учні в складі ансамблю виступили у театрі опери та балету, Державній філармонії, на партійній конференції Київської області, у робітничому клубі «Харчовик», будинках культури «Більшовик», «Ленінська кузня», маслозаводі, будинку офіцерів МВС, на комсомольських активах і піонерських вогнищах.

15 липня 1948 р. київські учні в складі ансамблю дали радіоконцерт у Міському саду, присвяченому черговій вступній кампанії молоді до училищ та шкіл ФЗН. Вони зустрічались з такими відомими українськими композиторами як Ревуцький, Козицький,

Філіпенко. Ті дали кілька занять та цінні поради артистам. Тоді ж було постало питання про будівництво Київського будинку культури трудових резервів [6, спр. 78, арк. 35–36].

Попри те, в деяких училищах міста й надалі були відсутні «червоні кутки». Наявні ж виглядали як «брудні та вкрай вологі кімнати з відбитою штукатуркою і розхитаною підлогою» [2, спр. 7, арк. 22–25 зв.]. Не організовувались актуальні для дівчат гуртки шиття, вишивання, кулінарії.

В деяких училищах функціонували історичні гуртки, які проводили викладачі історії та політичних занять. У них детальніше й глибше вивчали історичне минуле України, зокрема радянського періоду (Громадянську війну, Конституцію СРСР та ін.). В 1947 р. в усіх училищах та школах ФЗН міста провели учнівську конференцію, присвячену 130-річчю Вітчизняної війни 1812 р. Нерегулярно, але виходили загально-училищні, учнівські стінгазети, гумористичні газети («Протяг», «Влучним вогнем», «Блискавка») [2, спр. 30, арк. 10зв.; спр. 40, арк. 51, 58].

Незважаючи на скрутні умови тогочасного життя, нагальність виконання складного завдання повоєнної відбудови, керівництво «трудова резервів» прагнуло, щоби життя та діяльність учнів та працівників ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН розвивалось всебічно. Аби виховувати учнівську молодь здоровою та сильною, серйозну увагу приділяли фізичному вихованню та спорту. Сприяло цьому те, що ще 21 червня 1943 р. засновано «Всесоюзне добровільне спортивне товариство (ДСТ) учнів і працівників ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН «Трудові резерви», а 1 листопада 1944 р. створено Республіканську раду добровільного спортивного товариства «Трудових резервів» [6, спр. 7, арк. 22].

Щоденно зранку о 7.00 учні у дворі училища чи школи мали робити ранкову зарядку. На перерві після третього уроку проводилась «фізкультурна перерва» [2, спр. 40, арк. 33]. Силами самих учнів та майстрів виробничого навчання розпочалось обладнання, хоч і не досконале, але спортивних залів та майданчиків. Керівництво розуміло, що їх спортивний інвентар був вкрай простим (гантелі, козли, штанги, матраци, шашки, шахи, інше), проте мав дозволити педагогам проводити заняття з легкої (зокрема спринт та крос на бігових доріжках) і важкої атлетики, гімнастики, рухливих ігор. Хоча й у недостатній кількості, але для зимового лижного кросу почали виділятися лижі. Розпочалась організація спортивних секцій.

Водночас через невиконання більшістю училищ та шкіл ФЗН міста Києва наказів начальника Головного управління трудових резервів при РНК СРСР від 18 січня та 28 вересня 1944 р. «Про військову підготовку та масову спортивну роботу у ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН», їх перевіркою спортивно-масова робота була визнана «незадовільною». Було з'ясовано, що у більшості училищ не створено ради ДСТ, не організовано спортивні секції у школах ФЗН № 3, 4, 9, 10, ремісничому училищі № 5. Перевіряючі встановили, що спортивно-масова робота в училищах та школах ФЗН м. Києва проводилась не систематично, на вкрай низькому рівні, не охоплювала значну кількість учнів.

Зауважено, що не проводились внутрішні, міжшкільні та міжучилищні спортивні змагання. Як виняток, цього року в Києві провели міський чемпіонат з футболу. У залізничному училищі № 1 спортивно-масову роботу представляла лише одна акробатична група з 10 осіб, а у ремісничому училищі № 5 – одна юнацька футбольна команда.

Незадовільною була визнана робота й щодо прийому й складання норм ГТО. Так у залізничному училищі № 1 ці норми повністю склали лише 12 осіб, а у ремісничому училищі № 5, школах ФЗН № 3 і № 4 взагалі жоден учень повністю норми ГТО не склав. Перевіряючі встановили, що в училищах і школах відсутні календарі спортивних змагань та графіки здачі норм ГТО, не проводилась ніяка підготовка до зимового спортивного сезону. Відзначено, що спортивний зал ремісничого училища № 2 зайнятий під сховище картоплі, ніяк не вирішувалось питання про створення обласної спортивної бази, клубу, стадіону, лижної бази, тиру й ін. [6, спр. 7, арк. 23–25].

1–2 вересня 1944 р. в Києві пройшли республіканські змагання з легкої атлетики ДСТ «Трудові резерви» у яких взяло участь 105 атлетів з 10 областей. У складі команди Київської області виступили представники ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН Києва. Призових місць, вони, щоправда, не зайняли. Перше місце тоді обійняла команда Запорізької обл., друге – Одеської, і третє місце зайняла команда Харківської обл. [6, спр. 9, арк. 40].

Періодично у місті проводився «профспілково-комсомольський крос». Продовжували здаватись комплекси ГТО. Поступово відбудовувались спортивні майданчики, гімнастичні зали, стали до ладу 8 невеликих стадіонів.

До 1948 р. в усіх ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН міста організували

колективи фізичної культури, понад 4700 учнів здали норми комплексу ГТО, а понад 400 виконали розряди Всесоюзної спортивної класифікації. Того ж року понад 200 київських учнів взяли участь у спортивних змаганнях з першості міста, області, республіки, а близько 3 тис. 700 учнів у внутрішньо-училищних та шкільних змаганнях.

У спортивних змаганнях м. Києва київські учні-спортсмени товариства «Трудові резерви» в 1948 р. посіли призові міста, а саме, I-е місце у групі з легкої атлетики у весняному та осінньому забігах, I-е місце у групі з боксу, IV-е місце з плавання. У змаганнях серед усіх спортивних товариств навчальних закладів м. Києва у легкоатлетичній естафеті дівчата здобули IV-е місце і хлопці V-е. У першості центральної ради добровільного спортивного товариства з футболу вибороли III-е місце, з легкої атлетики – IV-е.

Учні-спортсмени київських училищ та шкіл ФЗН міста досягали значних результатів. Для прикладу, чемпіоном СРСР у штовханні ядра (11 м 28 см) став Цибуленко, 13 результатів з легкої атлетики були занесені до кращих спортивних досягнень УРСР. Цьому сприяло покращення матеріальної бази. Лише весною-влітку 1948 р. у місті було зведено й стали функціонувати 18 ігрових майданчиків, 5 гімнастичних залів, 3 легкоатлетичних сектори [6, спр. 78, арк. 40–41].

У десяти діючих при обласній раді добровільного спортивного товариства секціях (гімнастики, легкої атлетики, плавання, стрільби, шахматів, шахів тощо) займалось 370 київських учнів. Кращими з них за спортивними результатами були учні ремісничих училищ № 3 і № 17. Перше підготувало найкращі команди футболістів і баскетболістів, які зайняли перші місця у спортивному товаристві. Учні другого – Євгеній Тімонов, Анатолій Шевченко, Вінніков, Фоміца стали чемпіонами у першості Києва з боксу в своїх вагових категоріях. Цьому приляла наявність спортивних залів і спортивних майданчиків [6, спр. 78, арк. 40–41].

Всього училища й школи ФЗН міста за 1948 р. підготували 32 спортивних «розрядника». Легкоатлети з училища № 17 (Євгеній Дуснев, Петро Дяченко, Георгій Кривенцов, Борис Цисарь) представляли республіканське

добровільне спортивне товариство на змаганнях у Ленінграді.

Цьому, очевидно, сприяло покращення фінансування розвитку фізичного виховання і спорту. Наприкінці «повоєнної п'ятирічки» училища вже закупували ковзани, клюшки для хокею, різноманітну спортивну форму для плавання, футболу, хокею, легкої і важкої атлетики (майки, труси, гетри, трико, інше) [2, спр. 5, арк. 5].

До кінця «повоєнної п'ятирічки» спортивні секції та гуртки художньої самодіяльності проводились після уроків. Для прикладу, у ремісничому училищі м. Києва № 8 в 1948 р. передбачалось 24 год. плавання, 26 легкої атлетики, 22 гімнастики, 24 футболу [2, спр. 17, арк. 72].

Проте інспектори з фізичного виховання та спорту й надалі зауважували, що в багатьох училищах та школах ФЗН заняття проводились без дотримання навчальних програм, доповідали про відсутність робочих планів, що багато занять з фізичного виховання розпочинались без розминки, що не проводились медичні обстеження учнів. Інспектори писали в протоколах перевірки, що багато занять проводились методично невірно, коли за урок учням дають змогу позайматися на спортивному снаряді лише двічі. В ремісничому училищі № 9, в спортивного залі якого облаштували гуртожиток, заняття взимку проводились лише із шахів і шашок.

Так і не вирішувалось питання будівництва власного стадіону добровільному спортивному товариству «Трудові резерви», багато училищ та шкіл і надалі залишались без спортивних залів, спортивного інвентарю, кваліфікованих викладачів фізичного виховання, спортивних інструкторів, ставлення у багатьох з них до занять було, як зауважували інспектори, недобросовісне [6, спр. 78, арк. 41–42].

Таким чином, повоєнна розруха і матеріальна нестача обумовили вкрай слабкий розвиток культурно-масової роботи, фізичного виховання й спорту в ремісничих, залізничних училищах й школах ФЗН у Києві в 1943–1947 рр. Істотні зрушення відбулись в 1948–1950 рр., коли учні брали участь в училищних і шкільних вокальних, танцювальних, музичних колективах, спортивних секціях, Добровільному спортивному товаристві «Трудові резерви». Тоді ж постало питання про будівництво в місті для ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН власних будинку культури та спортивного стадіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко // Україна кризь віки: В 15 т. – К., 1999. – Т. 13. – 304 с.
2. Державний архів міста Києва. – Ф. Р.183. – Оп. 1.
3. Історія Української РСР: У 2 т. / К. К. Дубина (гол. ред.). – К., 1967. – Т. 2. – 859 с.

4. Історія Української РСР: У 8 т. / Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.). – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1. – 390 с.
5. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1953) / В.М. Литвин. – К., 2004. – 240 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4609. – Оп. 1.

© **Юлія Ворона**
(Хмельницький)

КУЛЬТУРНАЯ И СПОРТИВНАЯ ЖИЗНЬ РЕМЕСЛЕННЫХ, ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ УЧИЛИЩ И ШКОЛ ФЗО В КИЕВЕ В ГОДЫ ПОСЛЕВОЕННОГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ (1943–1950 ГГ.)

В статье раскрыты сложности в развитии культурно-массовой работы, физического воспитания и спорта в ремесленных, железнодорожных училищах и школах ФЗО Киева в годы после освобождения города от немецких захватчиков и послевоенной «пятилетки» 1946–1950 гг.

Ключевые слова: трудовые резервы, училище, школа фабрично-заводского обучения, художественная самодеятельность, ансамбль, стадион, соревнования, чемпионат.

© **Yulia Vorona**
(Khmelnitskyi)

LIFE OF KYIV'S SPECIALIST AND RAILWAY SCHOOLS AND INDUSTRIAL SCHOOLS IN CULTURE AND SPORT IN YEARS OF POST-WAR RENEWAL (1943–1950)

In the article the complications of development of cultural work, physical education and sport in specialist and railway schools and industrial school of Kyiv in years after relief of city from the German invaders and in the years of post-war «five-years» (1946–1950) are exposed.

Keywords: labour backlogs, specialist school, industrial school, artistic actions, ensemble, stadium, competitions, championship.

До редакції надійшла 4.02.2013.

УДК 94 (477.44) «196/198» «19»

© **Анна Поліщук**
(Вінниця)

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ОСВІТНІХ УСТАНОВ НА ВІННИЧЧИНІ У СЕРЕДИНІ 60–80-Х РР. ХХ СТ.

В статті аналізується розвиток освіти на Вінниччині середини 60–80-х рр. ХХ ст. Освітній поступ цього періоду характеризувався пошуками досконаліших форм, пріоритетів навчання та його змістовного наповнення. Реформування освіти зумовило нову матеріально-технічну базу для створення необхідних умов навчально-виховного процесу.

Ключові слова: освіта, мережа освітянських закладів, матеріально-технічна база, реформування освіти, загальноосвітні школи.

Освіта як показник інтелектуального розвитку нації і відтворення духовності українського суспільства середини 1960–1980 рр. ХХ ст. розвивалась на тлі неоднозначності та суперечності, зумовлених ідеологічними чинниками радянської політики. Державна політика мала на меті уніфікувати, денационалізувати та централізувати освітянські засади нації. Тогочасна цензура наклала відбиток у пошуку історичної істини. Науковці були позбавлені можливостей вивчати історичні процеси становлення державності та суспільства, його філософію та культуру. Впроваджувалася тематика заздалегідь штучно створеного ідеологічного каркасу, що ускладнювало об'єктивність висновків щодо політичної ситуації, виключало можливість наукового діалогу з науковими колами світової української

діаспори, доступ до зарубіжної історіографії, архівів і преси.

Зміст наявних документів дає підстави стверджувати, що реалізація настанов щодо розвитку радянського суспільства виокремлювала українську освіту як елемент союзної системи, не враховуючи культурних потреб республіки та її особливостей.

Актуальність обраної теми полягає у тому, що освіта як елемент формування інтелектуального і наукового потенціалу Вінниччини за даний період часу обумовлена ідейно-політичними пріоритетами й тому мало вивчена з боку системної організації та матеріально-технічних напрацювань. Порушуються проблеми щодо виконання народногосподарського плану масового будівництва та встановлення мережі загаль-

ноосвітніх шкіл області на середину 1960–1980-х рр. XX ст.

Означена проблема частково висвітлювалася у працях вітчизняних істориків В.К. Барана, В.М. Даниленка [1], які простежують історію України в умовах системної кризи від 1946 до 1980-х рр.; І. Коляски [2], який розкриває зміст освіти в радянській Україні в зазначений період; О. Кукурузи, Є. Олещенка [3], які висвітлюють події в «Нарисі з історії освіти і галузевої профспілки в Калинівському районі на Вінниччині»; Т. Куцаєвої [4], яка розглядає стан розвитку освіти на середину 60–80-х рр. XX ст., та інших авторів. Також слід відзначити значущість архівних матеріалів, щоденників, усні свідчення сучасників.

Мета статті полягає в обґрунтуванні проблем розвитку освіти на Вінниччині у середині 60–80-х рр. XX ст. та висвітленні її сутнісних особливостей, потенціалу, результатів і наявних суперечностей.

Розвиток освіти на Вінниччині у середині 60–80 рр. XX ст. реалізувався в контексті суспільно-політичних подій які відбувалися в Україні. Відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» від 25 грудня 1958 р. було розпочато реформування школи. Семирічні й десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою. З 1956 р. в республіці стали діяти школи-інтернати, а з 1960 – школи продовженого дня. З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС розпочалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке взяло ряд основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію [1, ст. 182].

Одним із якісних показників розвитку освіти було розширення мережі освітніх закладів та зміцнення її матеріально-технічної бази. Відзначаючи позитивні, в цілому, зрушення у одній сфері, існували й певні недоліки. Так, зокрема, як зазначалося в постанові ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 5 серпня 1965 р. «Про підготовку загальноосвітніх шкіл республіки до нового навчального року », план будівництва шкіл за державні капіталовкладення в Вінницькій області було визнано незадовільним. Головною причиною стало ігнорування будівництва шкільних освітніх закладів з боку Головного управління будівництва в Вінницькій області. І хоча, в цілому, план

учнемісць станом на 1 вересня 1970 р. було виконано, перехідне шкільне будівництво проводилося повільно [5, арк. 101].

Не кращою виявилася ситуація із будівництвом шкіл за рахунок колгоспів у Тиврівському, Шаргородському, Тростянецькому, Немирівському, Іллінецькому районах, які не змогли забезпечити будівельні організації відповідними матеріалами, зокрема, збірними залізобетонними виробами. В результаті соцзобов'язання зі шкільного будівництва в цих районах не були виконані [5, арк. 101].

Не змогли впоратися колгоспи із реконструкцією вже існуючих шкіл, оскільки значна частина їх знаходилася в аварійному стані. Так, наприклад, в 1965 р. із 144 аварійних приміщень лише 20 були замінені новобудовами, а в решті – проведено лише ремонт приміщень [5, арк. 101].

Аналізуючи кількісні показники, слід відзначити, що на 1965–1966 навчальний рік на Вінниччині функціонувало 1413 загальноосвітніх шкіл проти 1424 за народногосподарським планом, в яких навчалася 366189 учнів, в тому числі: в 455 початкових школах – 152522 учнів; в 635 восьмирічних школах – 158759 учнів; в 323 середніх – 54908 учнів; в 17 школах-інтернатах – 68117 учнів; в школах функціонувало 530 груп продовженого дня, в яких виховувалося 18486 учнів [5, арк. 97].

Складними виявилися проблеми забезпечення транспортних перевезень та харчування дітей. Зокрема, в 1965–1970 навчальних роках до 257 шкіл з віддалених сіл було організовано підвіз 8141 учнів. З метою забезпечення учнів харчуванням в школах області працювало 260 їдалень, 614 буфетів, 156 роздаткових пунктів, які організовували гаряче харчування для 150 тисяч учнів [5, арк. 99].

Значну увагу органи народної освіти і школи області під керівництвом партійних організацій та за допомогою місцевих Рад депутатів трудящих приділяли залученню широких кіл громадськості до проведення восьмирічного всеобучу в межах області. В 1958–59 навчальному році план всеобучу було виконано лише у 18 районах, при цьому 153 учні не були охоплені навчання. Крім того, 191 учня було відраховано впродовж року, то в 1964–65 навчальному році план всеобучу по області було виконано повністю [5, арк. 98].

Архівні матеріали свідчать і про покращення якісних показників. Так, з року в рік зростала успішність учнів і зменшувалося другорічництво. Якщо в 1961–62 навчальному році було залишено на повторний курс 3–4%

учнів, то в 1964–65 навчальному році – лише 1,5%. Відповідно, збільшувалася кількість класів з повною успішністю – з 5101 до 8752, зросло число відмінників – з 22946 до 28802 учнів, та учнів, які навчалися на «4» і «5» – з 67318 до 96042 [5, арк. 102].

У 1966 р. до законодавства про школу було внесено частково зміни. Зокрема, скасовано професійну підготовку в загальноосвітніх школах. Вона не витримала випробувань життєвою практикою і реальними потребами учнів. Не можливо було навчити певної професії учнів усього класу. Адже інтереси, уподобання, здібності, матеріальні умови кожного учня насправді визначали його професійний вибір.

З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС розпочалося впровадження обов'язкової середньої освіти. До шкільних предметів фізики та біології були включені розділи з кібернетики і генетики, які раніше були заборонені. Вивчалися нові предмети «Суспільствознавство» та «Основи радянської держави і права» [2, с. 23].

З початку 70-х рр. у середніх школах поступово вводилась початкова військова підготовка старшокласників. Зокрема, на Вінниччині початкова військова підготовка вперше була запроваджена в Калинівській середній школі №1, Корделівській і Жовтневій середніх школах [3, с. 31].

Відповідно до постанов «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.) та «Про дальше покращання навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.), напрямок розвитку освіти в державі визначала єдина комуністична партія. В свою чергу, місцеві директиви визначали основний напрямок розвитку освітньої політики на місцях. Відповідно до рішення Вінницької міської Ради депутатів трудящих від 26 червня 1971 року «Про комплексний план економічного і соціального розвитку міста Вінниці на 1971 – 1975 роки», передбачалося, що кількість дітей шкільного віку на Вінниччині становитиме 27300 осіб, а кількість дітей дошкільного віку зросте на 21 тис. Планувалася забудова за рахунок державних капіталовкладень трьох загальноосвітніх шкіл на 4004 місць, в межах області, середніх шкіл м. Вінниці №3, №4, №5, №6, №12, №15, №17, №20, №26, №29, №32, а також дитячу спортивну школу №1 [7, арк. 25].

За вказаний період за рахунок коштів підприємств і організацій міста було побудовано 18 дитячих садків на 2050 місць, дитячі ясла №5 і №8 на 280 місць. Отримали

впродовж 1975 року середню освіту в школах робочої молоді 6 тис. робітників. Забезпечено працевлаштуванням 2500 випускників міста. Поліпшено дитячу творчість шляхом збільшення кількості технічних і самодіяльних гуртків, секцій, якими було охоплено близько 60% шкіл та позашкільну роботу з дітьми, орієнтовану на виховання комуністичної ідеології, також збільшено кількість груп продовженого дня до 4 тис. учнів. В 1971–1975 рр. у вищій навчальній закладі було прийнято – 11.8 тис. осіб, середньоспеціальні заклади – 15.9 тис. осіб, здобували освіту за вечірньою формою навчання – 1.6 тис. осіб, за заочною – 3.7 тис. осіб. Реалізовано в школах міста нові учбові плани з програмами, здійснено перепідготовку на курсах і семінарах вчителів та вихователів [7, арк. 66].

Під впливом поступового переосмислення шляхів розвитку освіти в області зароджувався незвичний для радянського суспільства напрям – педагогіка співробітництва. Її основна ідея – зробити дитину соратником, одноступенем учителів, вихователів, батьків у своєму вихованні, освіті, зробити її рівноправним учасником педагогічного процесу, відповідальним за його результати. Особистість, дитина ставала центром навчально-виховного процесу. Вчитель, вихователь переходив від педагогічних вимог до педагогіки відношень, дотримуючись гуманно-особистісного підходу до дитини, що забезпечує єдність навчання і виховання.

Розглядаючи формування освіти на регіональному рівні, відмітимо, що відповідно до наказу Теплицького районного відділу народної освіти від 20 липня 1977 р. «Про стан навчально-виховної роботи в колгоспних дошкільних закладах району», в районі поліпшилась робота по розгортанню мережі колгоспних дошкільних закладів. На той час в районі діяли 2 бюджетні дошкільні установи Міністерства освіти, 3 відомчі дошкільні установи та 25 колгоспних постійно діючих дошкільних установ. За роки 9-ї п'ятирічки були збудовані дошкільні заклади на 490 місць. Зокрема, лише за 1976–77 рр. було збудовано дитячі садки в селах Тополівці, Побірці, Костюнівці. Відзначалася хороша організація праці та навчання в колгоспних дошкільних закладах сіл Росоша, Веселівка, Погоріла, Соболівка [6, арк. 18].

В той же час в аварійному стані знаходилися дитячі садки в селах Кивачівці, Пологах, Цвіліківці, Корабелівці, Степанівці, ускладнював роботу низький якісний склад педагогічних кадрів. Зокрема, на посадах завідуючих та вихователів у районі працювало 16 осіб без

середньої педагогічної освіти, частина з них не мала навіть загальної середньої освіти [6, арк. 19].

До 1976 р. в УРСР в основному завершився перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. Проте низка централізованих постанов, вочевидь, не змогла вирішити нагальні проблеми освіти. На початку 80-х років постала потреба у реформі загальноосвітньої і професійної школи. У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи». Один з розділів документа присвячений реформуванню дошкільного виховання. Мета реформи – подолати недоліки в системі освіти, у змісті й методах навчання і виховання шляхом вдосконалення навчальних планів і програм, поліпшення рівня викладання, посилення відповідальності учнів за якість навчання. Реформа передбачала перехід до навчання дітей з шестирічного віку, зменшення наповнюваності класів тощо. Втім, через низку причин, у тому числі й економічних, ці та інші заходи не змогли докорінно поліпшити ситуацію в галузі освіти [8, арк. 58].

На Вінниччині впродовж 1980–1985 рр. внаслідок реформування освіти було заборонено залучення учнів загальноосвітніх шкіл до сільськогосподарських робіт, які не пов'язані з навчанням. Були впроваджені заходи щодо профілактики хвороб та оздоровлення дітей, покращення дозвілля та урізноманітнення форм їх відпочинку. Зокрема, створення профілактичних таборів з метою покращення здоров'я учнів і «Будинків піонерів» у кожному районі. Активізовано діяльність батьківських комітетів для забезпечення контролю і відповідальності за

виховання підростаючого покоління. В процесі розширення мережі шкіл було поліпшено роботу груп продовженого дня, створено нові культурологічні тенденції з розвитку естетичної приналежності та смаку. Зокрема, було систематизовано організацію занять із розвитку художньої творчості, сільськогосподарського дослідництва, спорту, туризму, краєзнавства тощо.

Значну увагу в школах акцентували на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук [1, ст. 184].

Обласний відділ народної освіти, виконкоми міських і районних Рад народних депутатів зміцнили матеріально-технічну базу через забезпечення навчально-наочних посібників і фільмотек для учнів. Додатково були виділені кошти на побудову магазину канцтоварів та учнівського приладдя (м. Вінниця) площею 420 кв. метрів. Вжито заходів щодо поліпшення та ремонту шкільної кінопроекційної апаратури за безготівковим розрахунком у кіноремонтних майстернях магнітофонів, електрофонів та іншого звуковідтворюючого обладнання [8, арк. 19].

Отже, розвиток освіти на Вінниччині у середині 60–80-х рр. ХХ ст. порівняно з іншими роками засвідчував явний, як за кількісними так і якісними показниками, прогрес. Так, розширювалося будівництво шкіл, надавалися транспортні засоби для перевезення учнів, покращилися умови навчання, виділялися кошти для шкіл-інтернатів та гуртожитків. Всі ці обставини дали змогу для подальшого розвитку освіти. В той же час існувало ще багато суперечностей, які залишалися не вирішеними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки. – Т. 13).
2. Коляска І.В. Освіта в радянській Україні / В.Коляска. – Торонто, 1970. – 46 с.
3. Кукуруза О. Нарис з історії освіти і галузевої профспілки в Калинівському районі на Вінниччині / О. Кукуруза, Є. Олещенко. – Калинівка: Вид-во «Фоліант», 2004. – 53 с.
4. Куцаєва Т.О. Розвиток вищої освіти в УРСР (1965–1985 рр.) [Текст]: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Куцаєва Тамара Олександрівна; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 22 с.
5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р. – 2700. – Оп. 6. – Спр. 2052. – 411 арк.
6. ДАВіО. – Ф.Р – 4897. – Оп. 15. – Спр. 7. – 46 арк.
7. ДАВіО. – Ф.Р – 151. – Оп. 9. – Спр. 2698. – 187 арк.
8. ДАВіО. – Ф.Р – 151. – Оп. 15. – Спр. 1912. – 80 арк.

© Анна Полищук
(Вінниця)

РОЗВИТІЕ СЕТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ НА ВИННИЧЧИНЕ У СЕРЕДИНЕ 60 – 80-Х ГГ. ХХ В.

В статтє анализується розвитие образования в Виннице середины 60–80-х годов ХХ века. Образовательный прогресс этого периода характеризовался поисками более совершенных

форм, приоритетов обучения и его содержательного наполнения. Реформирование образования обусловило новую материально-техническую базу для создания необходимых условий учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: образование, сеть образовательных учреждений, материально-техническая база, реформирование образования, общеобразовательные школы.

© Anna Polishchuk
(Vinnytsya)

THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN VINNYTSYA REGION IN THE MID 60 – 80-IES OF THE XX-TH CENTURY

The development of education in Vinnytsya region of the mid60s – 80s of the 20th century is analyzed in the article. The author states that the education pursuit was characterized by more perfect forms and priorities of education as well as its meaningful filing.

The reformation of education led to a new material and technical basis for the creation of necessary conditions of the educational process.

Key words: education, the network of education establishments, a material and technical basis, the reformation of education, comprehensive schools.

До редакції надійшла 24.01. 2013.

[94(477):342.843”1991”]:001.8+929Чорновіл

© Олексій Черниш
(Київ)

РОЛЬ В. ЧОРНОВОЛА В ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1991 РОКУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Автор аналізує погляди та конкретні кроки В. Чорновола в контексті президентських виборів 1991 р. в Україні.

Ключові слова: В. Чорновіл, вибори Президента України, реформи, програма.

Минуло 20 років незалежності нашої держави, проміжок часу, здавалося б невеликий, проте, враховуючи сучасні тенденції розвитку, часто замислюємось над питаннями: чи відбулась Україна як держава, чи була альтернатива подіям 20-річної давнини, коли одночасно було проголошено незалежність України, пройшли перші президентські вибори. В контексті українського державотворення кінця ХХ ст. яскравою та неоднозначною є постать В. Чорновола. Процеси творення «самвидаву», організаційного оформлення Української Гельсінської Спілки, утворення Народного Руху України є знаковими сторінками нашого недавнього минулого, безпосередньо пов'язаного з громадсько-політичною діяльністю В. Чорновола. Завдання дослідників на сучасному етапі державотворення більш глибоко ознайомитись із суспільними поглядами, конкретними кроками цього діяча новітньої історії України.

Знаючи приклади приходу до влади колишніх дисидентів – Л. Валенси в Польщі, В. Гавела в Чехословаччині, Ж. Желева в Болгарії, мимоволі замислюємось над тим, чи міг В. Чорновіл, подолавши горнило президентської кампанії, очолити Україну, сформував власну

команду, провести болючі, але такі потрібні посттоталітарному суспільству економічні та політичні реформи? Маючи приблизно однакові стартові умови, країни колишнього соціалістичного табору демонструють в наші дні різні показники розвитку. Як відомо, «парад суверенітетів» розпочався в колишньому СРСР на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. УРСР, яка довгий час була «заповідником застою», також пройшла цей процес, коли 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет УРСР, що на жаль, лишився документом про наміри створити власну державу.

Незважаючи на перші демократичні вибори ВР УРСР, що відбулись в березні 1990 р., більшість у законодавчому органі мали представники КПУ – як філії КПРС. В 1991 р., коли керівництво на чолі з М. Горбачовим пішло на поступове згорання демократичних процесів, запровадження посади Президента в республіках стало поширеним явищем. Взявши на озброєння досвід Російської Федерації, подібну посаду діячі КПУ вирішили запровадити й в УРСР. Як згадував колишній секретар ЦК КПУ В. Лісовенко, Голова ВР УРСР Л. Кравчук умовляв його переконати депутатів

від комуністичної більшості в необхідності запровадження президентської посади [3, с. 288]. Згодом, в апараті ЦК КПУ була підготовлена доповідна записка з обґрунтуванням ідеї виборів Президента на зібранні представників рад усіх рівнів і рекомендації на цю посаду першого секретаря ЦК КПУ.

5 липня 1991 р. ВР УРСР прийняла Закон «Про заснування поста Президента УРСР» та Закон «Про вибори Президента УРСР» [2]. На той момент В. Чорновіл уже мав досвід державного управління, оскільки з 1990 р. поєднував повноваження народного депутата України з обов'язками голови Львівської обласної ради. З іменем В. Чорновола пов'язані перетворення на Львівщині – проведення департизації державних підприємств і установ, легалізація використання державної символіки, створення широкої мережі демократичної преси, організаційне об'єднання демократичних сил Галичини, передача селянам десятків тисяч гектарів землі, розбудова фермерства та початок роздержавлення промисловості [1, с. 49–50].

Шалений ритм життя політика призвів до того, що В. Чорновіл на час прийняття Закону «Про вибори Президента УРСР» перебував в лікарні. В інтерв'ю кореспонденту газети «За вільну Україну», опублікованому 9 липня 1991 р., В. Чорновіл підтвердив намір балотуватись на посаду Президента, за умови, що всі демократичні сили узгодять свої дії та прийдуть до компромісу [14]. Але найбільшою проблемою для перспектив української незалежності, на думку політика, був ново-огарьовський процес та прагнення Президента СРСР М. Горбачова підштовхнути республіки до підписання нового союзного договору. В. Чорновіл розумів, що без підтримки суверен-комуністами у Верховній Раді гасел української державності, народні депутати опозиційного об'єднання «Народна Рада» не зможуть досягти проголошення незалежності України, та й союзне і українське керівництво демонструвало прагнення до здійснення політичних процесів з елементами авторитаризму. В умовах, коли політичні пристрасті набирали обертів, інші політики почали виголошувати свої амбіції на президентську посаду. Було зрозуміло, що С. Гуренко – як перший секретар ЦК КПУ або Л. Кравчук як Голова ВР УРСР є ймовірними кандидатами на президентство.

Відправною точкою, що визначила подальші перспективи В. Чорновола як політика – кандидата на посаду Президента УРСР були події 19–21 серпня 1991 р., що увійшли до історичного лексикону як «спроба державного перевороту

в СРСР». Перебуваючи в Запоріжжі на музичному фестивалі «Червона рута», В. Чорновіл, дізнавшись про створення Державного комітету з надзвичайного стану, повернувся до Києва. В телефонній розмові із заступником Львівської обласної ради С. Давимукою, В. Чорновіл повідомив, що мав намір брати участь в роботі Президії ВР УРСР, але на засідання його не допустили [8, с. 294]. В той же день В. Чорновіл підписав звернення Львівської обласної Ради, в якому дії путчистів кваліфікувались як державний заколот, а дії тодішнього голови ВР УРСР Л. Кравчука як «обтічні і невизначені». Крім того, на прес-конференції 22 серпня 1991 р. В. Чорновіл повідомив, що вирішив згадати фах журналіста та організував в готельному номері своєрідний прес-центр, тримаючи зв'язок з приймальною президента РРФСР Б. Єльцина та з Московською міською радою. Буквально через день – 23 серпня на території Львівської області було заборонено діяльність КПУ як учасниці антидержавного заколоту [8, с. 239].

Рішуча позиція В. Чорновола призвела до того, що на III Надзвичайній конференції Асоціації демократичних рад України у Дніпродзержинську, було вирішено висунути його кандидатом в Президенти України та рекомендувати на посаду віце-президента заступника голови ВР України В. Гриньова [8, с. 293].

Згідно умов тогочасного законодавства про вибори Президента, існувало кілька шляхів висунення кандидатури на цю посаду: рішенням політичної партії, зареєстрованої Міністерством юстиції УРСР, громадської організації; висунення трудовими колективами; самовисунення (ст.10 Закону України «Про вибори Президента УРСР»). У висновку ЦВК по виборах Президента УРСР від 23.08.1991 було вказано: взяти НРУ на облік на право представлення кандидата в Президенти УРСР. 1 вересня 1991 р. сесія Великої Ради НРУ, до складу якої входило 128 осіб, серед яких були присутні 91 особа прийняла рішення висунути В. Чорновола на посаду Президента. За це рішення проголосувало 57 осіб, проти 30. Крім кандидатури В. Чорновола, висловлювались пропозиції підтримки на посаду Л. Лук'яненка та І. Юхновського [9].

Слід зазначити, що єдність дій політиків залишається каменем спотикання й до наших днів, як зазначав В. Чорновіл у виступі на прес-конференції з нагоди реєстрації його кандидатом в Президенти: «Я погодився, що коли мій рейтинг буде нижчим, а у Л. Лук'яненка вищим, то я поступлюсь йому на цих виборах» [7]. До речі,

щодо рейтингів в розпал підготовки до виборчих перегонів, Інститут соціології АН УРСР провів соціопитування, за яким в період з 5 по 13 вересня 1991 р., Л. Кравчук мав 32,7% потенційних прихильників, а В. Чорновіл – 8%. За соціальним статусом потенційний електорат В.Чорновола складала: 10,4% керівники і спеціалісти, 6,3% службовці – неспеціалісти, 9,8% кваліфіковані робітники, 7,8% некваліфіковані робітники, 8,5% селяни, 9,4% студенти, 5,9% пенсіонери. За регіональною ознакою В.Чорновола більше підтримували на заході України – (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) – 48% можливих голосів виборців, в північно-західному регіоні (Хмельницька, Рівненська, Волинська області) – 12,9%, в Києві – 5,6%, в східному регіоні – 1,2% голосів виборців [5].

Варто зазначити, що маючи низькі результати у східній Україні, В. Чорновіл мав намір здобути підтримку російськомовних виборців, тому на одній із зустрічей з виборцями висловив ідею про можливість запровадження посади віцепрезидента із залученням на неї В. Гриньова, який мав би пом'якшити образ В. Чорновола як «західняка» в очах виборців Сходу та Півдня. Очевидно, спрацював елемент президентських виборів в Росії 1991 р., коли для перемоги «демократу» Б. Єльцину був потрібен більш консервативний віцепрезидент О. Руцькой.

Після Акту проголошення незалежності суспільно-політичне життя в республіці було підпорядковане Всеукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборці мали висловити ставлення до державної самостійності. Ідея про проведення цього референдуму у В. Чорновола захоплення не викликала, але на його думку, основна робота мала бути сконцентрована навколо роз'яснення позитивного голосування за незалежність серед населення Півдня та Сходу України. Серед громадських організацій, які підтримували висунення В.Чорновола кандидатом на посаду Президента України, чільне місце займала Українська Студентська Спілка, що здобула популярності після «Революції на граніті» восени 1990 р. Варто зазначити, що кандидатура В. Чорновола на посаду Президента України мала отримати підтримку щонайменше 100 тис. виборців, підписи яких почали збирати ініціативні групи. На початку вересня починається всеукраїнський тур зустрічей з виборцями. В. Чорновіл підкреслював, що у виборчій кампанії розраховує на власну комунікабельність, робить ставку на власні сили. Варто відмітити, що на сході України його зустрічали доволі настороже-

но, давався взнаки ще не подоланий синдром «націоналістичного заходу», але притаманний йому талант спілкування робив свою справу. Згідно висновків ЦВК про реєстрацію та результати перевірки підписних листів на підтримку претендента на кандидата в Президента України, оприлюднених 9 жовтня 1991 р., на підтримку В. Чорновола зібрано 176.226 підписів громадян України, які мали виборче право [10, с. 48–49].

Що ж нового пропонував В.Чорновіл? Передвиборчі погляди можна розглянути в кількох аспектах: політичні, економічні, соціокультурні перетворення. Слід зазначити, що від ідеї федеративності України, яку він висловив у «Моїй виборчій програмі» в серпні 1989 р., довелось відмовитись [13, с. 2–3]. На зустрічі з мешканцями Донбасу він підкреслив, що не варто дробити Україну на якісь республіки, держави в державі, це небезпечна справа, це те, що може розтягти, розвалити Україну на окремі держави. Коли будуть вирішені ключові питання, тоді федеративність треба буде замінити регіональним самоуправлінням. За формою правління, на думку В. Чорновола, Україна мала стати президентською республікою, а президент буде «виконувати роль камікадзе» [4, с. 1]. Через неповороткість Верховної Ради, В. Чорновіл наполягав на важливості проведення президентських виборів, оскільки дивність ситуації полягала в тому, що станом на вересень 1991 р. на посаду Президента було висунуто близько 40 осіб, керівництво економікою лишалося в руках номенклатури, яка, на думку В. Чорновола, збиралась очолити процес створення нової партії, подібної до КПУ, діяльність якої була заборонена Постановою Президії ВР України від 30 серпня 1991 р. [12].

Для запобігання саботажу компартійними елементами в місцевих радах рішень парламенту і Президента слід було запровадити на чітко визначений термін посади префектів Президента у місцевих радах та провести прямі вибори голів обласних рад. Після стабілізації економіки Президент мав би розпустити Верховну Раду та місцеві ради з тим, щоб «провести нові вибори на багатопартійній основі». З точки зору сьогодення таке рішення було б цілком доречним.

Якщо головний опонент В. Чорновола – Л. Кравчук висловив тези своєї програми, як 5 «Д»: державність, демократія, духовність, достаток, довір'я, то програма Чорновола мала назву «У вільній державі – вільні громадяни!». Коли у політика запитали про відмінність його програми та програми Л. Кравчука, він зазначив: «Моїй програмі 30 років, а програмі Кравчука

3–4 тижні. Я ніколи не шарахався вліво чи вправо. Не міняв гасла залежно від непостійності і нерішучості власних керівників» [7, с. 2]. Важко не погодитися з цією думкою. Якщо провести аналіз програми В. Чорновола, то видно, що перспектива розвитку України мала передбачати цілий комплекс економічних та політичних реформ, здійснених еволюційним шляхом. У сфері державного будівництва основними принципами мали стати: оперативне, правове забезпечення соціально-економічних та політичних реформ реорганізації системи державного управління через створення двопалатного парламенту (до речі з цією ідеєю В. Чорновола можна сперечатись, згадавши так званий «референдум за народною ініціативою» 2000 р.). В економічній сфері передбачалось формування нової ринкової соціальноорієнтованої економіки шляхом різкого обмеження державного втручання, функціонування різноманітних форм власності, лібералізації цін, роздержавлення і приватизації, введення національної валюти, реформи податкової системи та фіскальної політики, конверсії оборонних підприємств, утворення митної служби, реформи оплати праці.

На думку В. Чорновола, потрібно було вирішити негайно: 1. Встановити повний контроль над економікою. На зустрічі з виборцями в Луганській області кандидат зазначав, що подібно до Польщі, де вже діяли методи «шокової терапії», перехід до ринку міг би становити 7 місяців, а майбутній Президент мав би ініціювати процедури по відпуску цін та забезпеченню росту заробітної плати. 2. Захист споживчого ринку. 3. Введення власної грошової одиниці. 4. Створення власних збройних сил, кількість яких мала становити орієнтовано 350 тис. осіб, замість 1 млн. 200 тис. військових [6].

Широке коло заходів мало бути здійснене у соціальній, екологічній, культурній сфері, а також на захист державного суверенітету. Зокрема в соціальній політиці мали бути створені рівні можливості для реалізації творчого і професійного потенціалу кожної людини і кожної суспільної групи. Найпоширенішим мав бути Указ про підвищення пенсій і допомога соціально незахищеним прошаркам населення. В царині екологічної безпеки за 5 років мала бути проведена інвентаризація всіх об'єктів та встановлений певний контроль за джерелами забруднення, поступове запровадження екологічно чистих технологій.

Особливе місце в програмі В. Чорновола займало вирішення міжнародних питань – зокрема Україна могла взяти участь у ліквідації

зовнішнього союзного боргу за умови справедливого розподілу золотого, алмазного, валютного фондів колишнього СРСР між республіками. Важливим питанням було земельне, на думку В. Чорновола, в аграрній сфері селяни мали отримати повну свободу у виборі господарювання, за право кожного хлібороба на власну землю.

Актуальним моментом в наші дні є точка зору про те, що «Україні треба входити в спільний європейський дім, єдиний економічний простір в межах Європи, в межах цілого світу». Голова комісії у закордонних справах та з питань збройних сил Сенату Франції Жан Леканюс на зустрічі з В. Чорноволом в генеральному консульстві Франції в Києві зазначав: «Якби в західному світі були переконані, що Президентом України буде не комуніст, чи не колишній комуніст, тоді б економічні кола Заходу виявили більшу довіру до нової незалежної України» [7, с. 2].

7420727 або 23,27% голосів, які набрав В. Чорновіл, адекватно відображали електоральну базу НРУ – організації, найкращі часи якої відходили в минуле. Це також було свідченням неготовності більшості населення України до радикальних змін, прийняття національної ідеї у поміркованій формі, де дисидентство ще не стало авторитетним напрямом боротьби за демократію та національне звільнення. Образ «борця з режимом», який використовував В. Чорновіл, на більшості території був швидше вадою, бо стереотип людського мислення був нездатним за короткий час подолати нав'язаний радянською пропагандою негативний імідж. З іншого боку, В. Чорноволу заважали внутрішні суперечності в середовищі демократичного табору і висування від політичних партій власних кандидатів (Л. Лук'яненко, В. Гриньов, І. Юхновський, Л. Табурянський).

Результати виборів стали своєрідною лорнеткою, через яку В. Чорновіл почав дивитися на здобуту незалежність. 6 грудня 1991 р. на сесії ВР України він заявив: «Консолідація – річ прекрасна, і ні один дійсно конструктивний державотворчий акт Президента не залишиться без нашої підтримки. Але ми не повинні й забувати про те, які політичні сили привели нового президента до влади, подумати, чи зацікавлені вони в динамічному реформуванні суспільства і чи зможе наш Президент від цих сил, які його породили, відмежуватись» [11]. Збереження влади в руках партійної номенклатури у незалежній українській державі, яка лише позбулась комуністичних гасел, змусили В. Чорновола піти в опозицію: «Такий склад Верховної Влади

і невпевненість у позиції Президента, підказують, що говорить про самоліквідацію опозиції чи перетворення її в більшість, принаймні передчасно. Але, очевидно, йдеться про якісно новий характер опозиції. Якщо досі в ній домінували мотиви заперечення, то зараз після державного виходу України на світову арену, це має бути опозиція конструктивна, опозиція утвердження».

Враховуючи все вище викладене, хотілось би зробити певні висновки щодо ролі В. Чорновола в президентських перегонах 1991 р. Закономірне питання: «Якщо громадяни України підтримали ідею незалежності, то чому В. Чорновіл, який майже все життя виборював незалежність, не здобув необхідної підтримки виборців?» Можливо здобуття президентської посади колишнім дисидентом, подібно до інших європейських країнах, було б кроком вперед, порівняно з тими процесами, які пережила Україна в 90-х рр. ХХ ст. Важливим моментом сьогодення лишається консолідація зусиль українського політикуму в справі розбудови державності, оскільки об'єднання голосів навколо одного кандидата В. Чорновола – який мав найвищий рейтинг 1991 р. могло б давати надії на другий тур президентських виборів, але амбіції інших

політиків так званого демократичного табору призвели до перемоги Л. Кравчука. Осмислюючи політико-правові процеси, що проходили в незалежній Україні, ідеї передвиборчої програми В. Чорновола про федералізацію, створення двопалатного парламенту, запровадження посад перфектів були й залишаються досить суперечливими та викликають певні дискусії між прихильниками і противниками подібних перетворень.

Варто зазначити, що з політичного доробку В. Чорновола актуальними в наш час є його погляди щодо необхідності боротьби з бідністю та підвищення життєвого рівня населення. На нинішньому етапі державотворення гострою є ідея про євроінтеграційні перспективи України, зокрема асоційоване членство в ЄС. Певні дискусії викликає питання купівлі-продажу землі, розвиток фермерства в Україні, враховуючи сучасні світові тенденції економічного розвитку, будемо сподіватись, що Україна зможе стати житницею Європи. Діяльність В. Чорновола ще потребує вивчення та осмислення, адже його погляди для побудови незалежної держави слід знати, аналізувати, робити певні висновки та сприяти поступу України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Давимука С. Вячеслав Чорновіл – державотворча діяльність на Львівщині / С. Давимука // НРУ: Місце в історії та політиці. 6 н/к. – С. 49–50.
2. Закон «Про вибори Президента УРСР» // Голос України. – 1991. – 27 лип.
3. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
4. Рышков В. Вячеслав Чорновіл: «Для мене Донбасс не є Terra incognita» / В. Рышков // Жизнь. – 1991. – 27 сент. – С. 1.
5. Ручка А. «Лідер є. Чи стане він президентом?» / А. Ручка // Голос України. – 1991. – 28 верес.
6. Тиждень у шахтарському краї: В. Чорновіл про устрій України // Голос України. – 1991. – 28 верес.
7. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В. Чорновола // Демократична Україна. – 1991. – 19 жовт.
8. Хроніка опору. Збірка матеріалів. – К.: Вік-Дніпро, 1991. – С. 341.
9. ЦДАГО. Ф. 270, оп. 1, спр. 123, арк. 1.
10. ЦДАГО. Ф. 1, оп. 28, спр. 121, арк. 48–49.
11. Чорновіл В. Виступ на урочистому засіданні ВР України / В. Чорновіл // За вільну Україну. – 1991. – 9 груд. – С. 2.
12. Чорновіл В. Компартия фактично існує / В. Чорновіл // Літературна Україна. – 1991. – 19 верес.
13. Чорновіл В.М. Моя виборча програма / В.М. Чорновіл // Політика. – 1989. – №1. – С. 2–3.
14. Чорновіл В. «Ми налаштовані на боротьбу» / В. Чорновіл, М. Горинь // За вільну Україну. – 1991. – 9 лип.

© *Алексей Черныш*
(Киев)

РОЛЬ В. ЧЕРНОВОЛА В ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРАХ 1991 ГОДА: ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Автор анализирует взгляды и конкретные шаги В. Черновола в контексте президентских выборов 1991 г. в Украине.

Ключевые слова: В. Черновол, выборы Президента Украины, реформы, программа.

V. CHORNOVIL'S ROLE IN ELECTIONS OF PRESIDENT IN 1991: HISTORICAL-POLITICAL ANALYSIS

An author analyses views and specific steps of V. Chornovil in the context of elections of President in 1991 in Ukraine.

Keywords: V. Chornovil, elections of President of Ukraine, reform, program.

До редакції надійшла 14.02.2013.

УДК 94(477):329.71"1989/2010"

© Микола Зеркаль
(Миколаїв)

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ ЕТНОСІВ УКРАЇНИ (1991–2012)

Досліджується місце і роль в розвитку освіти етноменшин засобів масової інформації. Визначена їх роль у розвитку полікультурних традицій виховання, задоволення мовних і освітніх потреб у різних навчальних закладах. З'ясоване місце у інформаційному задоволенні освітніх потреб етносів державних органів, неурядових організацій, національно – культурних товариств.

Ключові слова: освіта, етнос, освітній проект, навчальні заклади, ЗМІ.

Україна – багатонаціональна країна, яка намагається уникнути загострення міжетнічних конфліктів і тому на чільному місці має стояти висвітлення запроваджуваних урядом та іншими державними установами програм освіти етнічних меншин. На жаль, ми стали свідками відсутності розробленої програми доведення до населення практичних заходів з боку держави в цьому напрямку і тому зазначена проблема вимагає термінового вжиття невідкладних заходів по усуненню прогалин в інформаційному просторі України в цілому та на регіональному рівні зокрема.

Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В.Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення і удосконалення змісту освіти діяльність громадських формувань по організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення.

Мета і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем освіти, пов'язаних із забезпеченням етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл.

Права національних меншин в інформаційній сфері захищалися законами України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Розширювалась та наповнювалась новим змістом сфера задоволення інформаційних потреб етноменшин: загальнодержавну сферу розповсюдження в 2003 р. мало 46 видань [12, с. 9].

На процес освітнього відродження етноменшин, безумовно, впливала періодична преса, і в першу чергу ті видання, які мали відповідне призначення та рубрики. 2000 р. в Україні виходили близько півсотні газет та три часописи, котрі висвітлювали питання освіти етносів. Здебільшого це «російськомовні» видання, а не видання мовами етноменшин. Виключення становила газета «Роден край» (видавалась болгарською і російською мовами). Преса етноменшин виступала важливим чинником створення атмосфери та реальних можливостей для міжетнічних освітніх контактів, які сприяли взаємозбагаченню етносів, запобіганню поширенню культурного і освітнього ізоляціонізму та відповідно – національному нігілізму, подоланню етнічних стереотипів. Публікації, у яких відображалися здобутки етносів, творчі контакти

освітян, знайомили з літературою, традиціями, звичаями, історією, виступали потужним пропагандистським чинником. Позитивний вплив на свідомість читачів мали публікації, які розповідали про традиційну освіту, про форми і методи навчання, яке стосувалося в першу чергу гуманітарних дисциплін, зокрема мови, літератури, історії. В публікаціях ЗМІ висвітлювались проблеми депортованих [9].

Загальноукраїнські ЗМІ приділяли недостатньо уваги етнонаціональному вихованню. Ними здебільшого відтворювалися гасла державної етнонаціональної політики. Мало подавалося передач, у яких би активісти етнічних громад могли викладати свої позиції та погляди, формувати почуття взаєморозуміння як норму співіснування різних етносів, глибше усвідомлювати цінність етнонаціональної злагоди.

Задоволенню мовних і інформаційних потреб сприяли 169 видань, які виходили мовами національних меншин, з них 46 мали загальнодержавну сферу розповсюдження [16].

Протягом 1991–1996 рр. в Україні видавалося близько 150 назв книг мовами нацменшин. Освітні потреби меншин задовольняло 60 газет, що видавалися їхніми мовами. Річний обсяг передач мовами нацменшин складав: на телебаченні – 1225, радіо – 1988 годин [13, с. 418].

Брак фінансування особливо негативно відобразився на періодичних виданнях меншин. За постановою Верховної Ради України від 9 жовтня 1991 р. парламентська газета «Голос України» з 1 січня 1992 р. ставала співзасновником газет мовами меншин. На I квартал 1992 р. дану правову норму було виконано лише щодо газети «Голос України» російською мовою. Це викликало незадоволення, зокрема польського культурно-освітнього товариства «Згода», яке 22 березня 1992 р. звернулося з відповідним листом на адресу владних структур країни. Поступово, на виконання даної постанови почали виходити сім додатків до газети «Голос України» мовами національних меншин: «Роден край» болгарською, «Арагац» вірменською й українською, «Еврейские вести» (єврейською й українсько-російською), «Дзеннік Кійовскі» польською, «Конкордія» румунською, «Голос Крыма» російською, «Луча Ферул» молдавською. Проте 3 квітня 1994 р. уряд видав постанову «Про заходи щодо державної підтримки преси», якою не передбачалося асигнувань з Державного бюджету для даних видань. Згубність цього уже в 1997 р. відчули періодичні видання національно-культурних товариств АР Криму, а в 1998–1999 рр. – й інші

газети. У 1998 р. Верховна Рада зменшила на 43% фінансування газет меншин – додатків до газети «Голос України». Опинившись на межі закриття, головні редактори цих друкованих видань змушені були звернутися до законодавчої і виконавчої влад з проханням належного фінансування газети «Голос України», а відтак – додатків до неї. Свідченням відсутності суттєвих змін на краще стало невпинне зменшення тиражів видань [17].

1996 р. Управління у справах національностей та міграції започаткувало в газеті Київської міської ради депутатів – «Хрещатик» постійну сторінку «Архітектура злагоди і миру», яка висвітлювала проблеми, котрі мали вирішувати національно-культурні товариства, стан освіти національних меншин, представники яких мешкали у столиці України.

1996 р. виходило 60 назв газет для етноменшин. Газета Верховної Ради України «Голос України» видавала шість додатків. Вона і співзасновник – фінансувала 50% витрат на їх утримання і випуск, організовувала матеріально-технічне забезпечення організаційно-творчого і редакційного процесу» [6, с. 8].

До 1992 р. болгарський щотижневик «Роден край» і молдавський «Лучаферул» виходили як додатки до обласних газет «Знамя коммунизма», «Чорноморська комуна». 1992 р. була зареєстрована як самостійне видання угорська газета «Карпати ігазсо». До цього вона була органом Закарпатської обласної ради, обкому партії і Товариства угорської культури (виходила з 1920 р. угорською мовою).

Багатофункціональна газета «Роден край» ставила завдання інформувати читачів про важливі події, виконувала освітню роль. На її шпальтах піднімалися актуальні питання в галузі освіти.

У 1997 р. в Києві видавалися польська газета «Дзеннік Кійовскі» (Спілка поляків в Україні), німецька – «Дойче Цайтунг» (Київське товариство німців «Відергебурт»), єврейська – «Ходашот» (Асоціація єврейських організацій та общин України), татарська – «Салам» (Київське товариство татар «Ільдаш»); зареєстрована російська газета «Русское собрание» (Київське культурно-просвітницьке товариство Русское собрание); зареєстровані журнали: татарський – «Дешт-Кипчак» (Київське товариство татарської культури ім. Г. Тукая) і російський – «Київська Русь» (Українське республіканське товариство російської культури «Русь»); читачі отримували газети «Еврейские вести» (Товариство єврейської культури України); періодичні ви-

дання «Немецкий канал», «Ренесанс» (Київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание»; газети «Сйнікат» (Київське культурно-просвітницьке товариство ім. Шолом-Алейхема), єврейську газету «Возрождение» (гол. ред. А. Гельман), молодіжну газету «Ноар» (Київський єврейський центр підтримки і розвитку молодіжних ініціатив «Маков»).

Преса етноменшин різнилась за мовною ознакою. Вирізнялися кількісно видання, які друкувалися етнічними мовами. Так, польські («Дзеннік Кйіовські» (Київ), «Польське слово» (Житомир), «Газета Львівська» (Львів)); угорські («Бобіта», «Карпати Ігор Со», «Карпатоліой земле», «Сольвої кроніка» (Закарпаття)); румунські та молдовські («Зорілк Буковіней», «Кокордія», «Плай ромінеск», «Меляг натал»); кримськотатарські («Къырым», «Къасаваает») та ін.

Немало було двомовних часописів, які друкувалися мовою меншини та російською. Серед них – єврейські видання їдишем та російською – одеська «Шомрей Шобос» і чернівецька «Черновіцер блетер», а також «Німецький канал» (російською та німецькою). Українською та російською виходили єврейські часописи «Шолом» (Херсон), «Єврейские вести» (Київ) та україномовні сторінки у виданнях російських товариств. Дві із шістнадцяти сторінок 7-го числа «Русского собрания» за 1996 р. подавалися українською мовою.

Деякі часописи залишалися російськомовними. До них належали майже всі загальні видання, що стосувалися проблем етноменшин – «Єдинство-плюс», «Моя родина», «Крымский дом»; видання російських товариств – «Русское собрание» (Київ), «Русское слово», «Совість» (Львів); ряд єврейських часописів – «От сердца к сердцу» та «Возрождение 91» (Київ), «Община и ты» (Дніпропетровськ), «Алеф» (Донецьк), «Менора» (Слов'янськ), «Лезаим» (Кременчук) та ін.

Значно меншою є група україномовних видань. Це, зокрема, сімферопольський журнал «Береги Тавриди» (Сімферополь), єврейські бюлетені «Інформаційний листок» та «Община» (Вінниця), український варіант вірменського часопису «Арагац», а також «Слов'янське сонечко» (для болгарських дітей) (Бердянський район, Запорізької області) [11, с. 2–5].

У «Німецькому каналі» (видання Товариства німців м. Києва), наприклад, опубліковано кореспонденцію В. Шмідта під назвою «Національно-культурне відродження німців в Україні» (1995. – Ч. 3). Автор велику увагу приділяв вивченню німецької мови. Слушно вказував

на те, що національно-культурне відродження передбачає вирішення проблем освіти, ознайомлення з рідними звичаями та традиціями, розвиток національної культури і першочергову увагу відводить вивченню німецької мови. Зазначаючи, що в Україні діяла постанова про недільні школи для національних меншин, він критично оцінював роботу товариства з організації подібних шкіл для етнічних німців. Тут було багато складнощів – і «розпорошеність німців в Україні, і відсутність приміщень та коштів, і брак викладацьких кадрів. Попри все, автор пропонував уряду Прабатьківщини – Німеччині змістити головний напрямок навчання мови переселенців «із країни куди в'їздять, на країни, звідки виїздять». Якщо є критика, якщо видно проблеми, то можна знайти й вихід із становища. Головне – бачити те, що треба зробити. Як показували наступні числа «Німецького каналу», конструктивна позиція автора була поцінована та взята до уваги в роботі товариства [6, с. 14].

У замітці заступника голови Фольксрату з питань освіти В. Батицького «Криза ідентичності німців України», опублікованій в часопису «Німецький канал» (1997. – Ч. 3. – С. 1), порушувалися питання відновлення національного ототожнення, що поставало фактично перед кожним другим німцем України. Передусім варто подбати про підвищення інтелектуального рівня дітей, формування в молодого покоління гуманістичного сприйняття світу. Необхідно організовувати й заохочувати роботу культурних центрів, створювати мікроекономічні зони сприяння малому бізнесу, відновлювати національну ідентичність у правовому порядку, розширювати можливості поїздок дітей та молоді до Німеччини за рахунок різних фондів. І хоч це робити непросто, усе ж завдяки спільним зусиллям, зазначав В. Батицький, проблеми розв'язувати можна. Даний приклад ще раз засвідчував, що преса етноменшин із належною відвертістю висвітлювала наболілі питання. Факт підняття проблем був важливою передумовою для їх вирішення.

Доречним буде звернутися до кількох прикладів і показати, як газети формували своє творче обличчя, власну творчу лабораторію і за допомогою наявних можливостей намагалися прискорити відродження своєї меншості.

Як видно з матеріалу «Шлях до храму», опублікованому в «Арагаці» (1996. – Ч. 11. – С. 3), визначною подією для вірменської громади Києва стало відкриття в місті недільної школи. Діти вперше отримали змогу прилу-

читися до вивчення мови Мес ропа Маштоца. З цієї нагоди були видрукувані вірменські букварі. На відкритті цього «духовного храму» виступив із настановою місцезблоститель Української єпархії Вірменської апостольської церкви Верховний архімандрит Натан. Авторка слушно зауважувала, що нелегко далеко від батьківщини, від історичних, звичаєвих, духовних цінностей свого народу здійснювати «паломництво до національного світла». Власне, у вірменській недільній школі взяли за вирішення цього непростого завдання.

Цій же проблемі присвячено матеріал професора Мартена Феллера «Єврейська освітня традиція» («Шофар». – 1997. – Ч. 6. – С. 6). До публікації вдало подана фотоілюстрація, на якій зафіксовано один із перших уроків у недільній школі львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. Стаття порушувала загальні питання становлення школи, враховуючи характерні особливості єврейського народу. Тут, серед іншого, зазначалося, що виховання мало на меті виробити передусім «національно-релігійну свідомість, толерантне, поважне, чуйне ставлення до інших людей, особливо до народу, серед якого живуть євреї».

У часописі «Арагац» в матеріалі «Опануємо рідну мову» йшлося про вірменську недільну школу, що була відкрита при середній школі №100 Подільського району міста Києва. «Її з радістю відвідують діти і дорослі, – прагнуть опанувати рідну мову. Щороку 20–30 учнів навчає досвідчений учитель Каріне Тумагаян, яка володіє неабияким педагогічним хистом, не шкодує зусиль та енергії, щоб у доступній формі викласти основи рідної мови». Практика показувала, що не просто прищепити дітям, які жили далеко від рідного краю любов та повагу до рідної мови та культури. На вміщеній фотоілюстрації учні уважно слухали свою вчительку. Можна стверджувати, що рідну мову учні таки опанували незалежно від того, що жили вони далеко від рідної батьківщини і належне мовне середовище було відсутнє [5].

Про освіту етноменшин, освітню діяльність національно-культурних товариств подавали матеріали місцеві засоби масової інформації. Протягом 1996 р. газета Запорізької обласної ради «Запорізька правда» підготувала 30 випусків тематичної сторінки «Духовне відродження», у яких публікувалися нариси про історію, освіту єврейських, німецьких, грецьких, болгарських поселень регіону. Висвітлювались питання освіти на сторінках газети міськради «Запорізька Січ», газет «Наш город» та «Индустриальное Запорожье» [15, с. 265.]

Вже в 1991–1992 рр. в Криму почали виходити національні газети – вірменська «Голуб Масиса», болгарська «Ізвод», єврейська «Шолом», кримськотатарські «Голос Крима», «Достулк», «Авдет», «Аркет», україномовна «Кримська світлиця» та багато інших видань.

Велику стабілізаційну роль в об'єктивному висвітленні проблем кримських татар відіграв бюлетень «Кримськотатарське питання» (починаючи з 1998 р. вийшло загалом близько трьох десятків номерів), який у цей складний період кримської історії став видавати Кримський незалежний центр політичних дослідників та журналістів (керівник В. Припула). Бюлетень уміщував документи, ухвалені Кримськотатарським національним рухом та курултаями, історичні, аналітичні й дослідні розвідки, матеріали «круглих столів» тощо. Головні достоїнства бюлетеня – використання безпристрасної мови документів, толерантність і відсутність звичної для Криму емоційності. Великою популярністю серед кримських аналітиків, політиків, соціологів користувався і бюлетень Центру інформації та документації кримських татар «Кримські студії», який почав виходити в Києві в 2000 р. Можна сказати, що саме ці два бюлетені внесли в раніше хаотичну, емоціонально-аматорську дискусію з національного питання науковість та опору на беззаперечні історичні факти, виважені соціологічні дані [8, с. 174].

Зусиллями єврейських товариств в Україні було створено найширшу серед національних меншин мережу періодичних видань. Серед них «Єврейские вести», єврейська незалежна газета «Народ мой», народна газета «Возрождение», всеукраїнська молодіжна газета «Мабат», газета Асоціації єврейських організацій і громад в Україні «Хадашот новости», газета Асоціації єврейських організацій малих міст України «Надежда» та багато інших, в яких головна увага зверталася як на пропаганду духовної спадщини єврейської етноспільноти, так і на утвердження принципів взаєморозуміння, віротерпимості, толерантності та гуманізму [4, с. 46].

Для культурних і просвітницьких потреб етнічних груп населення на Донеччині виходить газета «Polacy Donbasu» товариства Польської культури Донбасу, на Житомирщині «Mozaika Berdyczowska»; в Автономній Республіці Крим видання кримськотатарською мовою «Янъы дюнья», «Сувдачъ сеси», журнал «Йылдыз»; на Запоріжжі газета для болгаро мовного населення «Слов'янське сонечко»; у Чернівецькій області для задоволення потреб румунського населення

виходять видання «Зориле Буковиней», «Аркашул», «Газета де Герца», «Гласул адеверулуй» тощо.

В 1997 р. Кримським республіканським товариством болгар ім. Паісія Хілендарського було засновано газету «Ізвор».

Товариство бессарабських болгар ім. Св. Кирила і Мефодія випускали газети «Камбана», «България», бюлетень «Светлина». Газети щомісячно розсилалися до населених пунктів, де проживали болгари (школам, бібліотекам, вчителям).

Окрему освітньо-виховну роль відіграла шкільні газети. 1998 р. у 20 школах АР Крим працювали редакції і видавалися шкільні газети, які ставали газетами цих регіонів. Це стало можливим завдяки співпраці батьківських рад і інших громадських організацій з міжнародними фондами та організаціями [5].

Національно-культурні товариства деяких областей мали можливість формувати разом з облдержтелерадіокомпанією та іншими телерадіокомпаніями національні програми і випускати їх на телебаченні та радіо, розмішувати на сторінках газет, публікацій щодо висвітлення їх життя. На Миколаївщині щомісяця на обласному телеканалі «Миколаїв» відбувався випуск телепередачі із циклу «Вінок дружби».

В 1997 р. редакція Запорізького обласного радіо підготувала ряд сюжетів з освітнього життя національно-культурних товариств. Зокрема:

– Німецьке товариство «Відродження» і його проблеми.

– Про розвиток зв'язків єврейського товариства з Ізраїлем.

– Про роботу болгарського товариства [1].

Поступово поліпшувалася ситуація з поширенням інформації серед усього населення України щодо життєдіяльності етнічних груп, їх історії та культури. Загальний обсяг передач мовами меншин у 1996 р., за даними Міністерства інформації України, становив на телебаченні майже 1229 годин, на радіо близько 1988. Національне телебачення транслювало єврейську програму «Яхад» («Разом»), єврейські телерадіопрограми існували у Чернівцях (12 год.), Львові та інших містах України; річний обсяг телепрограм німецькою мовою в АР Крим становив 32 години, радіомовлення – 48 годин, у Закарпатській області досягав 18 годин; на Житомирському обласному радіо щомісячно виходило 30-хвилинна польська передача «Сдність», а на каналі обласного телебачення телепередача «Червона калина» – 6 годин на рік [10, с. 181–183].

В ефірі Одеської ТРК транслювались передачі молдовською, болгарською та гагауз-

ською мовами. На телебаченні готувались програми для молдовського населення – «Плаюл Натал», для болгар Одещини – «Роден край», для гагаузів – «Ана Тарафи». Для молдован виходить передача «Актуалітець». Для національних меншин, що жили в області, раз на місяць українською мовою транслювалася півгодинна радіо програма «Суцвіття».

Держтелерадіокомпанія «Крим» вела мовлення кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою, німецькою та російською мовами. Для татарського населення готувалися телепередачі «Повернення», «Ана Юрт», «Джаним стирав», «Генчлик», «Мирас», «Едебій керман», «Хаберлер», «Тувгъан тілім», «Дін ве урф – адетлеріміз», «Шелляле». На радіо транслюються програми «Мерабанъиз балалар», «Пешраф», «Музика алемінде». Для болгар готувалася щотижнева телепередача «Болгарські зустрічі», для вірменського населення Криму – щотижнева програма «Барев», для греків та німців – щотижневі передачі «Калімера» і «Хоффнуунг». Для задоволення національно-культурних потреб росіян, що проживали в автономії, виходила в ефір щотижнева радіопередача «Крымская радуга» [13, с. 409].

У Закарпатті в другій половині 1990-х рр. на обласному радіо виходили передачі угорською мовою – 290 год. на рік, румунською – 100,8 год., словацькою – 8,4 год.; на телебаченні: угорською мовою – 68,4 год. на рік, румунською – 51,6 год., німецькою – 24 год., словацькою – 21,6 год. [3, с. 43–44].

Після 2005 р., коли Національна рада з питань телебачення і радіомовлення прийняла рішення про те, що національні канали мають вести мовлення державною мовою, суттєво скоротився обсяг мовлення мовами нацменшин. В Одеській області відповідні органи припинили мовлення румунською мовою, аргументуючи це тим, що там не було компактних поселень румунів, хоча це не зовсім так.

Національна радіокомпанія України висвітлювала освітні проблеми етноменшин на «Українському радіо» в програмах «Культура», «Здрастуй, Україно», «Голос Росії», «Асалям алейкум», «Україна і світ».

Серед регіональних компаній, які вели мовлення для етнічних громад, – Волинська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Львівська, Одеська, Чернівецька обласні державні телерадіокомпанії та державна телерадіокомпанія «Крим». Остання транслювала передачі сімома мовами. Обсяг мовлення ДТРК «Крим» різними мовами становив: українською – 37%, російською – 56,5%,

кримськотатарською – 4,5%, німецькою, вірменською, грецькою, болгарською – по 0,4% [3, с. 43].

Закарпатська ОДТРК словацькою мовою випускала телепередачу «Словенські погляди», «Словацький калейдоскоп». У своїх телерадіопередачах угорською мовою вона сприяла підтриманню угорською меншиною своєї етнічної ідентичності, збереженню та розвитку рідної мови та культури. Обсяг мовлення українською мовою тут становив 70%, угорською – 15,6%, румунською – 10,2%, словацькою – 3,1%, німецькою – 1,1% [3, с. 44–45].

Держкомтелерадіо сприяло забезпеченню трансляції державними мовниками телерадіопрограм етнічних меншин, зокрема болгарською та гагаузькою мовами в Одеській ОДТРК, яка випускала цими мовами такі передачі, як «Актуалітець», «Фелічітаре», а також молдовськомовну «Плаюл натал». Обсяг мовлення українською становить тут 51,6%, російською – 42,3%, молдавською – 4,5%, болгарською – 1%, гагаузькою – 0,6%. На Чернівецькій ОДТРК виходили передачі румунською мовою «Ноутець», «Інтервіу ла зі», «Рефлектор», «Експрес по четвергах», «Панорамі», «Румунське слово», «Дивертисмент», «Мергарітаре» («Перлина»). Крім того, в передачі «Родина» щоквартально велося мовлення польською, єврейською і німецькою мовами. Обсяг мовлення українською складає 93,2%, румунською – 6,2%, польською та єврейською – по 0,3% [7, с. 123].

З метою забезпечення прав національних меншин на отримання та поширення інформації своєю мовою, поглиблення процесів демократизації, міжнаціонального співробітництва і толерантності в суспільстві держава сприяла розвитку і надавала матеріальну підтримку засобам масової інформації етноспільнот, виділяла ефірний час на державних теле- і радіоканалах. В 2001 р. річний обсяг пе-

редач мовами етноменшин складав 537,5 год. на українському телебаченні, 1205,4 – на українському радіо і понад 537 – на регіональних радіостанціях. У регіонах, де компактно проживали численні групи представників меншин, на базі державних телерадіокомпаній створено спеціальні редакції, що постійно працювали їхніми мовами. Так, Державна телерадіокомпанія «Крим» готувала й випускала в ефір передачі німецькою, вірменською, кримськотатарською, російською мовами, загальний обсяг яких становив 1154 год. на рік [7, с. 125].

Обласна програма щодо розвитку національних меншин передбачила створення розважально-пізнавальної програми на телебаченні «Національна кухня та особливості побуту національних меншин Миколаївщини».

Радіопрограми тривали і проводились за місяць: «Панорама Буковини» – 20 хв. 4 рази; «Діалог дня» – 20 хв. 4 рази; «Завітайте до нас у четвер» – 20 хв. 4 рази; «Недільна крамниця» – 30 хв. 8 рази; «На нашій, на своїй землі» – 20 хв. 4 рази; «Молодіжна хвиля» – 20 хв. 4 рази; «3 джерел народних» – 20 хв. 4 рази; «Новини» – 5 хв. 20 раз. Разом – 12,3 год. [14].

Отже, протягом досліджуваних років в Україні склалась відповідна система інформаційного забезпечення освіти етноменшин. Ключову роль у цьому відігравали засоби масової інформації, зокрема друковані (періодичні видання загальноукраїнські, обласні, громадські). Розширювалася роль у цьому процесі телебачення, радіо, Інтернету та інших форм поширення інформації. Відповідно змінювалися їх інформативна, методична, естетична, духовна, культурницька роль. Водночас, потребували постійної уваги органів влади, структур самоорганізації етноменшин питання поповнення необхідною літературою бібліотек, розширення експозицій музеїв тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О.Л. Проблеми духовно-культурного відродження національних меншин в Україні / О.Л. Антонюк // Діалог української і російської культур в Україні: матеріали III конф. / редкол. М.О. Шульга та ін. – К., 1999. – С.229.
2. Багмет М.О. Значення всеукраїнських культурно-просвітницьких об'єднань у зміцненні міжетнічної взаємодії / М.О. Багмет, Л.А. Ляпіна // <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=10&s=7&t=23>
3. Грицай С. Розвиток системи телерадіомовлення національних громад в контексті сучасного інформаційного простору України / С.Грицай // Матеріали Всеукр. конф. «Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору» (К., 14 лютого 2006) / упоряд. С. Бугаєв. – К., 2006. – С. 43–44.
4. Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство // Матеріали «круглого столу» 5 травня 1999 р. – К., 1999. – С. 46.
5. ДАЗО. – Ф. Р. 6096. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.

6. Колісник Ю.В. Преса національних меншин України в умовах становлення демократії (1992–1997 рр.) / Ю.В. Колісник. – Львів: ПАіС, 1999. – 36 с.
7. Куц Ю.О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект / Ю.О. Куц / Українська академія державного управління при Президентові України. – Х.: Вид-во Хар Р І VADV, «Магістр», 2002, 204 с.
8. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Д.В. Табачник, Г.Г. Москаль, В.М. Воронін та ін.. К.: Етнос, 2004. – 584 с.
9. Національний склад. – Режим доступу: //http://www.mfa.gov
10. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р.Ш. Чілачава, Т.І. Пилипенко (упоряд.); Р.Ш. Чілачава (ред.). – К.: Голов. спец. ред. літер. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.
11. Німецький канал. – 1995. – Ч.3. – С. 2–5.
12. Рогозинська В.В. Роль засобів масової інформації в етнокультурному відродженні національних меншин України / В.В. Рогозинська // Відродження. Часопис. – 2000. – №1. – С. 8–10.
13. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапка. – Л.: Видавн.центр Л.Н.У. ім. Івана Франка, 2001. – 482 с.
14. Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин. – Режим доступу: //www.bukovina.biz.ua
15. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. – К.: Європа – XXI, 2002. – 312 с.
16. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 28.
17. ЦДАВО. – Ф.5252. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 214.

© *Николай Зеркаль*
(*Николаев*)

ВОПРОСЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА ЭТНОСОВ УКРАИНЫ (1991–2012)

Исследуется место и роль в развитии образования Этнические меньшинства средств массовой информации. Определена их роль в развитии поликультурных традиций воспитания, удовлетворения языковых и образовательных потребностей в различных учебных заведениях. Выяснено место в информационном удовлетворении образовательных потребностей этносов государственных органов, неправительственных организаций, национально-культурных обществ.

Ключевые слова: образование, этнос, образовательный проект, учебные заведения, СМИ

© *Mykola Zerkal*
(*Mykolaiv*)

ISSUES OF INFORMATION SECURITY OF THE EDUCATIONAL SPACE UKRAINIAN ETHNOS (1991–2012)

Examines the place and role in the education of ethnic minority media. Their role in the development of multicultural traditions of education, meet the linguistic and educational needs in the various schools. Found a place in the information meeting the educational needs of ethnic government agencies, non-governmental organizations, national - cultural societies.

Keywords: education, ethnicity, educational projects, educational institutions, media.

До редакції надійшла 28.01.2013.

УДК 665(477)

© *Владислав Тищенко*
(*Київ*)

РОЛЬ НУО В РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (1990-ТІ – 2000-НІ РР.)

У статті на основі нормативно-правової бази, архівних джерел і тематичної наукової літератури, проаналізовано роль та функції молодіжних НУО в реалізації державної молодіжної політики в Україні в умовах державної незалежності.

Ключові слова: державна молодіжна політика, молодіжні НУО, молодіжний рух, молодіжні організації, неурядові організації, органи державної влади.

З набуттям Україною незалежності та загальним процесом демократизації, відбулися суттєві зміни у реалізації державної молодіжної політики. Важливим, на державному рівні, було визначено необхідність усвідомлення й переосмислення політичних, культурних, духовних, соціальних, економічних перетворень у державі і зокрема у середовищі молодого покоління, відбувався пошук шляхів поліпшення його становища. З боку держави почалася активна підтримка молодіжних ініціатив, які проявлялися у формі неурядових організацій (далі НУО). А налагодження тісної співпраці між цими суспільними секторами стало важливим двостороннім завданням. Явище поширення молодіжних НУО відбувалося поряд із активним поширенням діяльності екологічних, культурно-освітніх, правозахисних громадських об'єднань, діяльність яких також активізувалася на початку періоду, що нами досліджується.

Здійснення аналізу діяльності молодіжних НУО в реалізації державної молодіжної політики, в умовах незалежності, визначає актуальність нашого дослідження.

Історичний аспект проблеми розвитку молодіжних НУО частково розглядався дослідниками Є. Бородіним [1], В. Головенько [2], М. Головатим [3], О. Корнієвським [4]. Сучасне становище молодіжних НУО в окремих регіонах України досліджували Л. Кудіна, Н. Демчук, О. Обухівська [5]. Як суб'єкт політичних трансформацій в умовах незалежності України, молодіжні НУО, розглядалися дослідниками О. Чернецьким, Я. Ярошем [6]. У контексті реалізації державної молодіжної політики молодіжні НУО розглядалися В. Барабашем, А. Карнаухом та ін. [7; 8].

Упродовж періоду, що нами досліджується, законодавство щодо молодіжних НУО пройшло низку етапів розвитку. Першими нормативно-правовими підвалинами були Закони, прийняті ще за часів СРСР, зокрема: «Про громадські об'єднання» від 5 червня 1990 р., а також Закон СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» від 16 квітня 1991 р. Суттєві зміни в законодавстві, щодо молоді, поглибилися зі здобуттям незалежності. У 1992 р. Верховною Радою було прийнято Закон «Про об'єднання громадян», який став основою не тільки для молодіжних організацій, а й для низки інших видів НУО і політичних партій. Втім, згаданий документ був досить загальним і містив велику кількість неточностей, зокрема щодо фінансування НУО, що спричиняло труднощі у їхній роботі. Важливим, на наш по-

гляд, також було затвердження декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 р. Декларацією передбачалося «створення необхідних умов для зміцнення правових та матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді», а також «підтримка і координація зусиль всіх організацій та соціальних інститутів, що працюють із молоддю» [9]. Ще однією важливою подією у сфері законодавчого регулювання підтримки молоді та молодіжних НУО було прийняття Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. Законом України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» було виокремлено від 1 грудня 1998 р. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III [12]. Також важливим документом, покликаним визначити особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних НУО та державні гарантії щодо забезпечення їх діяльності, був Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. [10].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. № 48 «Про залучення представників молодіжних громадських організацій до роботи на громадських засадах у центральних органах виконавчої влади» керівникам міністерств та інших центральних органів виконавчої влади було рекомендовано активно залучати представників молодіжних громадських організацій до роботи на громадських засадах як радників керівників цих органів з питань молодіжної політики. Згідно постанови, представники молодіжних НУО отримали такі права: виконувати дорадчі функції, пов'язані з реалізацією органом виконавчої влади державної молодіжної політики; інформувати керівника органу виконавчої влади про важливі для молодіжної громадськості події; готувати пропозиції для розгляду та можливого врахування відповідним органом виконавчої влади інтересів молоді у сфері своєї діяльності; сприяти взаємодії органу виконавчої влади з молодіжними громадськими організаціями; розробляти в порядку ініціативи програми, спрямовані на розв'язання молодіжних проблем, та сприяння їх реалізації, а також брати участь у підготовці проектів нормативно-правових актів з питань державної молодіжної політики.

За погодженням із керівником органу виконавчої влади радник із питань молодіжної

політики міг бути присутнім на засіданнях колегії цього органу, нарадах і брати участь в обговоренні питань державної молодіжної політики, а також в організації та проведенні нарад, семінарів, конференцій та симпозіумів з питань державної молодіжної політики [13].

На цьому еволюція законодавства України у сфері молодіжної політики не завершувалася. Окрім зазначених базових законів, в Україні з'явилася ціла низка нормативно-правових документів, які також працювали на реалізацію державної молодіжної політики. Загалом, на початок 2003 р. молодіжна політика регламентувалась 55-ма нормативно-правовими актами [14, с. 356–362]. А за словами дослідників, за 20 років незалежності, в Україні з'явилося більше 700 законів, які прямо чи опосередковано були спрямовані на вирішення молодіжних проблем. Зокрема у сфері освіти, культури, праці, охорони здоров'я, підприємництва тощо.

В Україні вже до кінця 1990-х рр. сформувалася ціла мережа державних законодавчих та виконавчих органів влади, які були покликані здійснювати державну політику, спрямовану на поліпшення становища молоді та дітей. Зокрема: Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, Комітет у справах жінок, материнства і дитинства при Президентові України, Український державний центр соціальних служб для молоді, Український молодіжний центр, Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву. На регіональних рівнях сформовано Обласні, районні та міські центри соціальних служб для молоді. При Верховній Раді України створено Комітет Верховної Ради з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму.

Окрім того, у квітні 1991 р. в Україні з'явився «Український науково-дослідний інститут проблем молоді», який згодом було перейменовано на «Інститут соціальних досліджень», у 2006 р., з розширенням покладених на нього функцій, називався Державним інститутом проблем сім'ї та молоді. На цей орган було покладено функцію державної науково-дослідної інституції з дослідження проблем у молодіжному середовищі. Вже на поч. 2001 р. Інститутом було втілено у життя більше 200 дослідницьких проектів і заходів, видано близько 120 монографій, випущено методичних збірників та науково-інформаційних довідників у кількості більше 120 тис. примірників. Крім того, інститутом було реалізовано

більше 20 міжнародних науково-практичних конференцій та понад 50 подібних заходів національного масштабу. Інститут також проводив соціологічні дослідження, тренінги для соціологів, педагогів тощо [16, с. 185].

Втім, постійна реорганізація структур органів державної влади, які здійснювали молодіжну політику, на наш погляд, негативно позначалася на інституалізації і розвитку молодіжних НУО в Україні. Досить часто це призводило до невиконання раніше взятих на державу зобов'язань. Відсутність чіткої стратегії та планування державної молодіжної політики між органами державної влади також негативно позначилися на долі українських НУО.

Як видно, в Україні було створено розгалужену систему державних інституцій, на які було покладено функцію реалізації державної молодіжної політики. Втім, варто зазначити, що цим питанням в Україні займалася й сама молодь, яка об'єднувалася у молодіжні НУО, що прагнули підвищити ефективність реалізації державної молодіжної політики. Зокрема, за словами дослідника громадянського суспільства К. Захаренко, активізація діяльності молодіжних НУО в Україні на початку 1990-х рр. була пов'язана з недоопрацюваннями держави в площині задоволення суспільних потреб молодого покоління. Поряд з цим, автор зазначає, що молодіжні НУО були здатні вирішувати суспільні потреби молодих людей значно швидше, ефективніше й дешевше через залучення волонтерів. Варто також підкреслити думку автора, що молодіжні НУО ближчі до суспільних потреб на місцях і краще розуміють молодіжні потреби [17].

Основними відмінностями сучасних молодіжних НУО, тобто тих, які створювалися вже після набуття Україною незалежності, від об'єднань, які були активними наприкінці 1980-х рр. ХХ ст., була їх легальність і незалежність у виборі напрямків та форм діяльності.

Молодіжною організацією, згідно законодавства України, було визначено об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою якого було здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів [18].

За словами дослідника О. Лісовця, у 1990-ті рр. ХХ ст. сфера діяльності молодіжних НУО значно розширилася, порушивши навіть гегемонію школи у цій сфері. Так, молодіжні НУО почали створюватися та функціонувати як при загальноосвітніх навчальних закладах, так і при

позашкільних установах різного типу, центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Молодіжні НУО характеризувалися такими головними відмінностями від державних структур як: функціонуванням у режимі вільного часу; вільним вибором занять за інтересами і здібностями; добровільним і неформальним характером діяльності та міжособистісного спілкування; соціокультурною спрямованістю процесу; різноманітністю видів і форм діяльності; можливістю тісного контакту дітей та дорослих [19, с. 37].

Деякі з сучасних молодіжних НУО в Україні постали на ґрунті радянських. Так, за результатом XXVII з'їзду «Ленінської комуністичної спілки молоді України», який відбувся 21 вересня 1991 р. і носив назву «Молодь за демократичний соціалізм», було прийнято рішення про припинення діяльності «Ленінської комуністичної спілки молоді України». Водночас у зв'язку із таким рішенням, було проголошено ідею створення «Спілки молодіжних організацій України» (СМОУ). СМОУ визнала себе правонаступницею комсомолу з усіма юридичними наслідками. Було оголошено перехідний період до лютого 1992 р., протягом якого всі обласні організації колишньої ЛКСМУ (МДС) повинні були визначитися у своєму ставленні до нової організації. Вже 1 листопада 1991 р. половина обласних осередків підтвердили свою належність до СМОУ. 16 жовтня 1991 р. СМОУ була зареєстрована Міністерством юстиції України як молодіжна громадська організація. Її головою став В. Бутко. Установчим з'їздом СМОУ було прийнято Статут організації та Програмну заяву. Згідно Статуту СМОУ проголошувалася самостійною молодіжною організацією, головною метою якої визначена побудова незалежної української держави, а також соціальний захист молоді. В подальшому, із лав активістів СМОУ вийшли лідери, які стали засновниками нових НУО. Станом на 1998 р. до СМОУ долучилися ще близько 20 впливових на той час молодіжних НУО. Серед яких: «Асоціація учнівської молоді України», «Асоціація молодіжних пошукових об'єднань «Обеліск», Благодійний Фонд підтримки робітничої та селянської молоді України, Благодійний Фонд «Майбутнє України», Центр молодіжного співробітництва «Київський Колегіум», «Всеукраїнська спілка молоді», «Український молодіжний Чорнобильський Фонд», «Український фонд студентів», «Український фонд пошуку» та ін.

Упродовж 90-х рр. XX ст. важливу роль у процесі консолідації українського дитячого

та молодіжного руху відіграв Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО) (створений у 1992 р.). Було створено й інші спілки: Всеукраїнську спілку молодіжних організацій (УСМО) (1996 р.), «Федерацію дитячих організацій» (1997 р.), «Спілку піонерських організацій України» (1999 р.), Асоціацію молодіжних організацій України «Спектр» (2001), «Соціал-демократичний молодіжний альянс України» (2002 р.), Всеукраїнську спілку молодіжних та дитячих громадських організацій «Національна Рада молодіжних організацій України» (2003 р.), «Координаційну раду студентських організацій України» (2005 р.), «Всеукраїнську спілку молодіжних організацій», «Спілку християнської молоді України» (2006 р.), Всеукраїнську спілку дитячих громадських організацій «Діти України» (2007 р.) та ін.

Гостра проблема забезпеченості молоді житлом спонукала групу молодих людей до створення у 1984 р. Всеукраїнської Асоціації «Укр-молодьжитло». Державну підтримку ініціатива отримала лише у 1989 р. Постановою Уряду УРСР було створено спеціальну робочу групу зі сприяння будівництву житла для молоді. Поява організації, популяризація своєї мети, цілей та завдань у середовищі молоді, сприяла зародженню руху Молодіжних житлових комплексів (МЖК). Відповідно до Положення «Про молодіжні житлові комплекси» затвердженого Постановою КМУ «Про вдосконалення шляхів розвитку молодіжного житлового будівництва» від 28 жовтня 1996 р. № 1300, Молодіжним житловим комплексом визнавалося підприємство чи організація незалежно від форм власності, яка виконує функції замовника й забудовника житлових будинків, об'єктів соціально-культурного, побутового та спортивно-оздоровчого призначення для задоволення житлових і соціально-економічних потреб молодих сімей, що потребують поліпшення житлових умов, надання житлово-комунальних та інших послуг. Асоціацією МЖК вносились пропозиції до Урядової робочої групи, щодо шляхів реалізації програм з молодіжного житлового будівництва. Упродовж 1990–2000-х рр. структурами МЖК було збудовано та реконструйовано майже 3 млн. кв. м. житла, що складало більше 60 тис. квартир. Окрім того, у рамках реалізації програм будівництва житла, МЖК займалася й суспільно-корисною діяльністю. Зокрема за сприяння організації було збудовано 25 дитсадків, 24 школи та 18 закладів оздоровчо-спортивного характеру [21]. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження

Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 рр.» від 29.07.2002 р. № 1089 передбачалася подальша співпраця і залучення Всеукраїнської Асоціації «Укрмолодьжитло» до реалізації зазначеної програми.

За сприяння КМУ та за підтримки Національного олімпійського комітету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та деяких іноземних донорів, у серпні 1991 р. було створено Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва (УФММС) [22].

УФММС свої зусилля спрямовував на культурний та інтелектуальний розвиток молодого покоління. Через реалізацію довгострокових програм, зокрема: «Молодь і політика», «Молодь за економічний розвиток України», «Молодь та екологія», організація сприяла розкриттю особистих організаційних та креативних здібностей молодих людей. Серед досягнень організації варто відзначити її налагоджене співробітництво з низкою молодіжних НУО заходу, зокрема Німеччини, Австрії, Італії, Польщі та ін. Спільно із Німецькою НУО «Натур фройндеюгенд» УФММС упродовж 1999–2004 рр. реалізувала благодійну програму з надання соціальної підтримки малозабезпеченим та багатодітним сім'ям.

Окрім того УФММС виступив одним із ініціаторів створення у 1993 р. міжнародного конкурсу молодих виконавців сучасної української естрадної пісні ім. Володимира Івасюка. Також, на початку 1990-х рр., організація виступила ініціатором створення Міжнародного фестивалю фільмів, теле- і радіопрограм для дітей та юнацтва «Золоте курча» [18].

Вже на 1995 р. в Україні існувало більше 500 молодіжних НУО, із яких 10% мали всеукраїнський статус. Станом на 1 січня 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 124 молодіжних НУО, які мали статус всеукраїнських. На 2005 р. також було зареєстровано більше 5 тис. молодіжних НУО з місцевим статусом. Окрім того, варто зазначити, що регіоналізація молодіжних НУО, та збільшення авторитету деяких місцевих НУО порівняно із всеукраїнськими, явище позитивне. Адже як зазначають дослідники, саме робота регіональних організацій більш відчутна для пересічних осіб. Це також відповідало світовій тенденції. Так, наприклад, у Данії 86% молодіжних НУО на поч. 2000-х рр. мали місцевий статус, у Німеччині, Великобританії та Бельгії – 60% [23].

Незважаючи на тенденцію постійного зростання кількості молодіжних НУО, кількість

членів таких організацій була не високою. Так, за даними результатів соціологічних досліджень, проведених Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень та Центром «Соціальний моніторинг» лише 3% молодих осіб віком 15–28 років у 1993 р. зазначили про свою належність до того чи іншого молодіжного об'єднання, у 1994 р. цей показник становив лише 1% опитаних, 1995 р. – 5%, у 1999 р. – 3%, у травні 2000 р. – 2%, у вересні 2001 р. – 3%, у 2004 р. показник становив лише 3%. Зокрема, стабільно низьким був показник серед сільської молоді й у зазначені роки не перевищував 1%. Зазначені тенденції характерні для всієї України незалежно від регіону [23].

Причиною цьому можна вважати низький рівень обізнаності як молоді так і старшого покоління з роботою таких організацій. Так, за результатами проведених Інститутом соціології НАН України досліджень, у 2000 р. про існування молодіжних НУО нічого не знали 70% респондентів. У 2006 р. цей показник дещо знизився і становив 43%. На наш погляд, це могло бути спричинене подіями пов'язаними з Президентськими виборами 2004–2005 рр., коли значна кількість молодіжних НУО заявили про себе, вийшовши з протестами на вулиці міст по всій Україні.

Такі показники дають у певній мірі пояснення низькому рівню залученості молодіжних НУО до участі у реалізації державної молодіжної політики. Втім, можна сміливо зазначити, що попри всі труднощі, пов'язані з низьким рівнем активності учасників таких організацій, вони продовжують розвиватися.

Отже, з набуттям Україною незалежності, на державному рівні постала потреба чіткої структуризації органів державної влади і місцевого самоврядування та розподіл функцій між ними. В Україні було розроблено низку стратегій щодо реалізації державної молодіжної політики, а також прийнято значну кількість нормативно-правових актів, які були покликані урегулювати відносини між державою та НУО. Прийняті в Україні нормативно-правові акти не тільки легалізували діяльність вже існуючих молодіжних об'єднань, але й дали поштовх до їх поширення і розвитку. Зайнявши різні ніші, відповідно до потреб молодого покоління, НУО спрямували свою діяльність на захист та задоволення соціальних, економічних, творчих й інших потреб та інтересів молодого покоління.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державна молодіжна політика в Україні: Слов. термінів нормат.-правових актів / Автор-упорядник Є.І. Бородін. – Дніпропетровськ: Герда, 2002. – С. 299–337.
2. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) [Текст]: дис.... канд. політ. наук. 23.00.02 / Головенько Валерій Антонович; НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1995. – 224 с.
3. Державна молодіжна політика як феномен суспільного розвитку і нова парадигма державотворення у країнах перехідного стану [Текст] / М. Головатий // Український соціум: Науковий журнал. – 2002. – №1. С. 54–62.
4. Корнієвський О.А. Молодіжний рух в новітній історії України (др. пол. 80-х – поч. 90-х років): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 227 с.
5. Кудіна Л. Молодіжний рух у регіонах України: громадсько-політична література / Кудіна Л., Демчук Н., Обухівська О. – К. Молодіжна альтернатива, 2005. – 103 с.
6. Молодь. Політика. Влада [Текст] / О.С. Чернецький, Я.Б. Ярош. Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 148 с.
7. Молодіжний рух як об'єкт реалізації молодіжної політики [Текст] / В. Барабаш // Український соціум: Науковий журнал. 2004. – №1(3). – С. 119–130.
8. Проблеми молодіжної політики в сучасній Україні [Текст] / А. Карнаух // Політичний менеджмент. Український науковий журнал. – 2005. №4. – С. 63–69.
9. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні: Декларація від 15 грудня 1992 р. № 2859 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>
10. Про молодіжні та дитячі громадські організації // Додаток до щотижневика ВВРУ / Серія «Закони України». – К.: ВРУ, 2000. – С. 3–8.
11. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III // ВВР України. – 2001. – N 42. – С. 213.
12. Про залучення представників молодіжних громадських організацій до роботи на громадських засадах у центральних органах виконавчої влади. Постанова КМУ від 14. 02. 2002 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/48-2002-%D1%80>
13. Ярош Я. Особливості співпраці молодіжних об'єднань з владними інституціями в Україні / Я. Ярош // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2003. – 396 с.
14. Про створення Українського науково-дослідного інституту проблем молоді. Постанова КМУ РСР від 26 квітня 1991 р. N 3.
15. Зінченко А. Державна молодіжна політика: історія формування, проблеми, перспективи / А. Зінченко // Політ. менедж. – 2007. – № 1. – С. 185–186.
16. Захаренко К.В. Специфіка взаємодії молодіжних та владних інституцій [Текст] / К.В. Захаренко // Децентралізація державного управління та розвиток місцевого самоврядування в контексті європейської практики: матеріали наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2008 р. – Луцьк, 2008. – С. 23–25.
17. Про молодіжні та дитячі громадські організації Закон України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281-14>
18. Лісовець О.В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України: навч. посіб. / О.В. Лісовець. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 256 с.
19. Молодіжний рух в Україні: Довідник. У 2 ч. / Заг. редкол. та упоряд.: Головенько В.А., Білий А.І., Головатий М.Ф. та ін. Ч. 1. – К.: АТ «Видавництво «Столиця», 1998. – 252 с.
20. Протокол № 37 Звітних зборів Ради Всеукраїнської Асоціації «Укрмолодьжитло» від 29. XI. 2002 р. – К., 2005. – 12 с.
21. Постанова КМУ від 16 серпня 1991 р. N 155. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/155-91-%D0%BF>
22. Молодіжний рух в Україні: довідник. – Частина 1 / упоряд. В.А. Головенько. – К.: Столиця, 1998. – 252 с.
23. Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991–2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; [редкол.: О.В.Белишев (голова) та ін.]. – К., 2011. – 276 с.

© Владислав Тищенко
(Київ)

РОЛЬ НПО В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ (1990–2000-Е ГГ.)

В статье на основе нормативно-правовой базы, архивных источников и тематической научной литературы, проанализировано роль и функции молодежных НПО в реализации государственной молодежной политики в Украине в условиях государственной независимости.

Ключевые слова: государственная молодежная политика, молодежные НПО, молодежное движение, молодёжные организации, неправительственные организации, органы государственной власти.

© Vladyslav Tyshchenko
(Kyiv)

ROLE OF NGO'S IN NATIONAL YOUTH POLICY OF UKRAINE (1990–2000)

On the basis of the legal framework, archival sources and thematic scientific literature, were analyzed the role and functions of youth NGO's in the implementation of the national youth policy of Ukraine in the frame of State Independence.

Key words: state youth policy, non-government organizations, youth organizations, youth NGO's.

До редакції надійшла 24.01. 2013.

УДК 94 (477)

© Любов Шпаковська
(Київ)

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Досліджується вплив релігійного чинника на політичне життя в Україні. Наявна в країні поліконфесійність, ускладнена міжцерковними конфліктами та обтяжена агресивним зростанням політичної активності в релігійно-духовному житті сучасного суспільства є джерелом наростання соціальної напруги та нестабільності в державі.

Ключові слова: релігія, автокефалія, православні конфесії, міжцерковний конфлікт, політична партія, УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ, УГКЦ.

З часу здобуття Україною незалежності релігія почала відігравати помітну роль в житті нашого суспільства. Впродовж періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр. відбулися корінні зміни в релігійній політиці і релігійному житті України. На зміну войовничому атеїзму приходить політика, яка значною мірою враховувала інтереси віруючих та релігійних організацій. Демократизація релігійної сфери стимулювала зміни в конфесійній мережі України. Недивлячись на всі намагання держави врегулювати релігійні відносини, особливою рисою релігійного життя в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр. став міжцерковний конфлікт, у який були втягнуті всі православні конфесії. Підвалини цього конфлікту були закладені ще радянською владою, коли вона ліквідувала Українську греко-католицьку та Українську автокефальну православну церкви. Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. стали лише активною фазою конфлікту.

Так, аналізуючи цей конфлікт, український релігієзнавець В. Бондаренко відзначає, що він має не лише релігійне, але й політичне підґрунтя і характеризується «складним переплетенням при-

чин, надзвичайним динамізмом, невизначеністю позицій учасників та майже повною відсутністю конструктивних підходів до його вирішення» [1]. Автор вказує, що конфлікт впливав на свідомість населення, особливо на побутовому та емоційному рівнях, породжував суперечливі оцінки історії, сучасного стану та характеру діяльності найбільших релігійних організацій в Україні.

Сьогодні релігія стає серйозним чинником політичного життя в Україні. Релігійно-національне відродження відбувається неоднозначно і суперечливо. Зростаюча активність релігійних інституцій в політичному житті країни і навпаки – використання релігії як засобів і методів політичного впливу і боротьби за електорат призводить до розколу українського суспільства за політичними чи то релігійними ознаками. Все це, звичайно, негативно впливає на стабільність, національну безпеку України та перспективу побудови здорового громадянського суспільства в нашій державі.

Характеризуючи історіографію даної проблеми, слід зазначити, що особливостям розвитку та функціонування православних конфесій в

Україні з кожним роком приділяється все більше уваги істориками, релігієзнавцями, правниками, політологами та іншими науковцями. На сучасному етапі розвитку історичної науки питаннями розвитку православних конфесій в Україні займаються В. Єленський, А. Колодний, В. Бондаренко, О. Саган, М. Кончан, М. Кирюшко, С. Филипчук, В. Войналович, В. Іванишин, М. Рибачук, О. Уткін, О. Кудояр та ін. У своїх наукових розвідках вони характеризують становище православних церков в Україні, починаючи від 1990 р. до наших днів, а також висвітлюють теперішню еволюцію державно-церковних взаємин, що дозволяє дослідити стосунки як між самими гілками православ'я, так і між церквою та суспільством.

Питанням загальної історії українського православ'я 1990-х р. присвячена друга частина монографії В. Пашенка [14], в якій автор проаналізував процеси автокефалізації в українському православ'ї, детально розглянув питання відродження Української Автокефальної Православної Церкви, розколу в українському православ'ї й утворення Української Православної Церкви Київського патріархату. У монографії висвітлюються проблеми взаємовідносин Церкви з владою, міжконфесійні стосунки тощо.

Проблеми міжконфесійних взаємин в Україні, роль релігії та церкви у становленні та утвердженні національної ідеї є сферою інтересів вітчизняного релігієзнавця С. Здіорука [10], який подає ґрунтовний аналіз стану православних конфесій в умовах незалежності України.

Причини розколів всередині православної церкви в Україні досліджують О. Саган [25; 26] та О. Яроцький [32]. Київський дослідник О. Шуба [31] присвячує свої праці проблемам взаємодії етносу й релігії в процесі їхньої історичної трансформації та в сучасних суспільно-політичних умовах. Зокрема, окреслюючи коло національно-державних інтересів України в регіонально-церковній сфері, автор визначає основні напрями їхнього забезпечення в умовах розбудови незалежної держави.

Різні сторони релігійного та церковного життя в Україні на початку нового століття висвітлюють праці Н. Белікової [2] та Л. Волової [5].

Важливим для вивчення зазначеної проблематики з правової точки зору є дисертаційне дослідження Г.Л. Сергієнко [27], в якому авторка визначає теоретичні й практичні проблеми конституційно-правового регулювання відносин Української держави з релігійними організаціями, визначає роль регламентації у механізмі гарантування права на свободу віросповідання.

Значну увагу у своїх працях міжцерковним взаєминам приділив політолог С. Смирнов [29].

Неабиякий інтерес для даного дослідження являють собою роботи О. Кудояр [11; 12; 13]. Зокрема дослідницею було обґрунтовано новий підхід до розуміння взаємин релігії та політики в умовах незалежності України, запропоновано модель, що характеризує державно-церковні відносини за умов суспільно-політичної трансформації в Україні. Авторка окреслила напрямки впливу релігійного чинника на соціально-політичну сферу суспільства.

Цікавим з точки зору національної безпеки України є дослідження В. Петрика та В. Остроухова [17], які переконливо доводять, що духовно-релігійна складова безпосередньо впливає й на безпеку нашої країни, а саме може створювати загрозу національній безпеці України у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, інформаційній.

Українські дослідники намагалися відтворити всю палітру релігійної історії. Значне місце в наукових дослідженнях займає сучасне релігійне життя, діяльність традиційних православних конфесій в нових політичних умовах, причини православного міжконфесійного конфлікту. Разом з тим, у науковій літературі недостатня увага приділяється взаємозв'язку релігійного фактора з соціально-політичними процесами в умовах становлення незалежної української держави.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі релігійного чинника у політичному житті України та виявлення небезпечних тенденцій в процесі політизації релігійно-духовного життя суспільства.

На початку 90-х рр. ХХ ст. були здійснені спроби залагодити релігійні конфлікти з боку держави. Роль посередників у другій половині 1991 р. взяли на себе тодішній Голова Верховної Ради України Л. Кравчук та голова Народної Ради І. Юхновський. Зокрема, І. Юхновський провів кілька робочих зустрічей представників різних церков, релігійних об'єднань і віруючих з метою досягнення між ними злагоди, миру і співпраці. Оргкомітет, на чолі якого він стояв, виступив з ініціативою створення на громадських засадах Української релігійної Ради. Активні заходи здійснював і Л. Кравчук. Він запропонував провести Всеукраїнський між-релігійний форум [4, с. 20], який відбувся 19–20 листопада у Києві [16, с. 7]. В його роботі взяли участь керівники та представники основних релігійних організацій. На форумі виступив з промовою Л. Кравчук як Голова Верховної Ради України. Форумом було ухвалено «Звернення учасників Всеукраїнського

міжрелігійного форуму до віруючих громадян України» [9, с. 3–4] та «Звернення учасників Всеукраїнського міжрелігійного форуму до Верховної Ради України» [10, с. 2], на які покладалась сподівання, що вони стануть першим кроком до злагоди. Було досягнуто домовленості про здійснення подальших спільних кроків.

Здійснювались спроби владнати проблему культових приміщень. На ремонт і реставрацію храмів, за розпорядженням Л. Кравчука, релігійним організаціям було передано 25 млн. крб. з арештованих рахунків КПУ [4, с. 19].

Політичні формування, що виникали в Україні, у сферу своїх безпосередніх інтересів відразу ж включили проблеми релігійно-церковного життя. На травень 1991 р. вже заявили про своє оформлення 15 загальнодержавних політичних партій і понад 10 відділень або осередків партій союзного рівня. Існували також громадсько-політичні рухи та політизовані молодіжні організації. Серед них: Демократична партія України (ДПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Комуністична партія України (КПУ), Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДП), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Об'єднана Державна Самостійність України (ОДСУ), Партія слов'янського відродження (ПСВ), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська національна партія (УНП), Українська партія демократичної згоди (УПДЗ), Українська республіканська партія (УРП), Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Народний рух України, Селянська спілка України (ССУ), Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУСП), Ленінська Комуністична Спілка Молоді «Молодь за демократичний соціалізм» (ЛКСМУ «МДС»), Пласт, Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Студентське братство (СБ), Українська студентська спілка (УСС).

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. релігійне часто перепліталось з політичним і впливало одне на одне. Окремі політичні партії та народні депутати грубо втручались в релігійне життя, намагаючись використати релігійні лозунги для зростання та зміцнення власних потенціалів.

Повну картину ставлення політичних партій та громадських організацій дає розгляд їх партійних документів. Так, членство в УХДП «... об'єднує людей, котрі приймають християнську систему моральних цінностей і бажають діяти в злагоді з нею, котрим не байдужі проблеми розвитку українського народу, збережен-

ня його мови, релігії, національних культурних традицій» [3, с. 5].

Аспекти цієї програми відбивали християнське сприйняття суспільного розвитку. В одному з документів УХДП вказувалось, що їхнім шляхом, узгоджуючи його з потребами сьогодення і майбутнього, є християнська мораль, християнський шлях розвитку [3, с. 4].

Визначили своє ставлення до релігії й інші політичні партії та громадські рухи в Україні. Багато з них відводили Церкві певну роль в досягненні поставлених ними цілей, хоча і не деталізували це питання як християнські демократи.

Національні партії та рухи підтримували УАПЦ та УГКЦ. Цими політичними об'єднаннями Церкві відводилась провідна роль у створенні незалежної української держави. Часто це формулювалось як двоєдине завдання. Зокрема, на других Всеукраїнських зборах Руху зазначалось: «Коли ми збудуємо єдиний український Дім, ми зуміємо побудувати єдиний український Храм. Храм Української християнської церкви». Або так: «ці два завдання мусимо вирішувати одночасно» [3, с. 7].

Українські національні формування активно підтримали процес відродження УГКЦ та УАПЦ. Це стосується, насамперед, Народного Руху України, Української Гельсінської спілки (на базі яких пізніше виникли УХДП та УРП), Спілки незалежної української молоді. При цьому регіональні осередки цих рухів та партій підтримували переважно одну з конфесій. Часто така підтримка занадто політизувала релігійну сферу, призводила до того, що окремі політичні інституції намагались безпосередньо керувати церковним життям. Характерним було втручання і у внутрішні справи віруючих. Так, Львівська регіональна організація СНУМу, яка надавала всебічну підтримку греко-католикам, закликала їх до рішучого розмежування з православними [4, с. 8].

Народний Рух України ігнорував співпрацю з УПЦ, звинувачуючи її у підпорядкуванні державно-партійній владі. В той же час НРУ намагався примирити греко-католиків з прибічниками Української автокефальної православної церкви.

Потенційні можливості для співпраці з релігійними організаціями мали крім вищезгаданої СНУМ й інші молодіжні організації. Серед них такі політизовані об'єднання як Союз українського студентства (СУС), молодіжна філія Руху та Молодіжна організація УРП. Дві останніх організації у релігійних питаннях йшли у фарватері своїх матерніх партій. В той же час

існували й такі молодіжні об'єднання, як «Кіш» (м. Львів), Товариство Лева (м. Львів), «Спадщина» (Львівщина), Товариство української студіюючої молоді ім. М. Міхновського (м. Харків), «Сокіл» (м. Харків), «Пласт», Українська молодіжна асоціація та інші, які щодо релігійного питання займали переважно культурологічну позицію. Їх діяльність була спрямована в тому числі й на відродження святково-обрядового комплексу, який включав як світські, так й релігійні елементи. Однак вони не поспішали задекларувати своє прагнення співпрацювати з релігійними організаціями і визнати необхідністю вивчення релігійних доктрин.

Починаючи з 1990-х рр. мало місце і створення молодіжних організацій суто релігійної орієнтації. Це організація «Українська молодь Христові» (УМХ) та Комітет української католицької молоді (КУКМ). Це свідчило про активізацію релігійного молодіжного середовища і посилення контролю за ним з боку церкви. Серед завдань, які ставили члени даних груп, були катехізація молоді, виконання духовних вправ та вивчення Біблії, допомога бідним, хворим та ін. КУКМ об'єднував як греко-католиків, так і римо-католиків, тоді, як УМХ – греко-католиків. Для УМХ також притаманною була діяльність, спрямована на підтримку екуменістичних ідей та проведення заходів для релігійної єдності українців.

Диференційованих оцінок щодо ролі і місця Церкви та релігій в різні історичні періоди тримались партії, наближені до КПУ. Так, діяльність Церкви в дореволюційний період, коли Церква активно втручалась в різні сфери суспільного життя і «служила» царизму, сприймалася ними негативно. Відповідно, діяльність Церкви в ті періоди, коли вона не мала такого впливу, сприймалась толерантніше.

Поступово зростає інтерес «лівих» партій до деяких релігійних організацій. Зокрема, існувала певна взаємодія між КПУ та УПЦ. Незважаючи на неоднорідність їхніх інтересів, вони мали і спільне – зберегти підпорядкування України Москві.

Церковно-політична співпраця особливо проявляється під час виборів. Так, релігійні інституції активно включилися у передвиборну кампанію 1998 р. до Верховної Ради і місцевих органів влади. Патріарх Філарет рекомендував віддавати свої голоси насамперед за центристські та праві партії, митрополит Володимир (Сабодан) за тих, «хто дбатиме про наші інтереси», патріарх Димитрій вважав, що голоси варто віддавати за тих, в кого присутні

такі якості як поміркованість і «готовність покласти душу на вітвар заради добробуту українського суспільства». На фоні думок православних владик більш духовною видавалася позиція єпископів УГКЦ. Вони вважали, що їх кандидат повинен заявити про себе як духовну особу [18, с. 29].

В той же час релігійні конфесії включилися і в безпосередню боротьбу за парламентські крісла. Кандидатом до Верховної Ради за благословення Синоду УПЦ було висунуто єпископа Білоцерківського і Богуславського Серафима (Залізняка). Другу позицію у списку Партії регіонального відродження України займав намісник Києво-Печерської лаври Павло (Лебедь). Слід відзначити, що ця партія обстоювала не лише двомовність, але й надання канонічним конфесіям, передусім УПЦ, пільг, «необхідних для відновлення духовності нашої Батьківщини», «гарантію державного захисту громадян від ідеології і практики націоналізму» [15]. Єпископ УПЦ обстоював свою позицію участі у виборах як можливість вирішити численні проблеми Православної Церкви в Україні. Листівки з портретом єпископа розклеювалися і роздавалися прихожанам перед храмами УПЦ.

У народні депутати висувались й інші священнослужителі УПЦ, зокрема, секретар Хустсько-Виноградівської єпархії О. Бель, настоятель Ужгородського Христо-Воздвиженського собору Д. Сидор. Союз православних братств України (УПЦ) ухвалив підтримувати на парламентських виборах Партію зелених.

Дещо іншу позицію зайняла УАПЦ. Архирейський собор цієї Церкви, що відбувся 26 лютого у Києві, заборонив представникам духовенства балотуватись до Верховної Ради України і навіть бути довіреними особами кандидатів у депутати. За згодою єпархіальних архієреїв їм дозволялось обиратися до місцевих Рад [19, с. 30]. Слід відзначити, що на парафіяльному рівні траплялись такі спілки, які важко було передбачити. Відомі були випадки підтримки парафіями УПЦ КП соціалістів, УПЦ – членів Народного Руху [20, с. 28].

Незважаючи на значний вплив релігійного фактору на суспільне життя країни, він мав свої особливості. Український народ не виявив особливого бажання змішувати релігію з політикою. Поєднання релігії з політикою не відбулось, як і підміни однієї іншою. Про це свідчать і голоси, віддані за партії християнського спрямування. На виборах 1998 р. вони зазнали нищівної поразки. По багатомандатному виборчому округу ХДПУ здобула 1,3% голосів виборців, блок

«Вперед Україно» – 1,7%, Республіканська християнська партія – 0,5%. По мажоритарних округах перемогу здобули 3 члени ХДПУ, 1 – УХДП, 1 – Християнсько-народного союзу [24, с. 18]. Таким чином, християнські партії в політичному житті України не знайшли своєї ніші. Та й християнськими вони були здебільшого за назвою, а не за змістом їхньої діяльності.

Не залишилися різні релігійні об'єднання й осторонь президентської виборчої кампанії 1999 р. Однак їх дотичність до виборів була дещо різною. Якщо Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської (п'ятидесятників) оголосив у громадах Союзу піст і молитву першої п'ятниці кожного місяця аж до 2000 р., однією з цілей якої є «вибори президента, що мав би прихильність до народу Божого», то лідери більших конфесій мали неодноразові консультації з кандидатами в президенти. В ухвалі Архієрейського собору УАПЦ щодо президентських виборів вказувалось: «Хай постаті лідерів і кандидатів, яким ми симпатизуємо, не розсвять нас, не виявляться сильнішими за християнську солідарність і любов» [22, с. 25]. Водночас, протистояння лівим атеїстичним силам оголошувалось обов'язком кожного віруючого християнина.

Оскільки на президентську посаду претендували багато кандидатів і жоден з них не був монополістом тієї чи іншої політичної ніші, то церковна ієрархія не могла забезпечити більш-менш одноманітне волевиявлення віруючих. В основному вплив церковної ієрархії на віруючих зводився окресленням бажаних і неприйнятих позицій. Загалом, вони були відомими тим, хто виявляв зацікавленість у суспільно-політичному житті України. Так, наприклад, комуністи і ті, хто висловлювався за слов'янський союз, були неприйнятними для УАПЦ та УПЦ КП.

Напередодні другого туру президентських виборів, коли основними претендентами на президентську посаду стали діючий президент Л. Кучма і лідер комуністів П. Симоненко, релігійні організації зайняли більш втручальну позицію. У зверненні предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета наголошувалось: «Наша держава перебуває нині перед доленосним вибором. Або наш народ побудує вільне демократичне, відкрите і заможне суспільство, або повернеться до тоталітарного минулого з його брутальними порушеннями прав людини і свободи совісті, руйнуваннями храмів, розгулом атеїзму і сваволею номенклатурних чиновників» [23, с. 27]. Патріарх Філарет закликав віруючих обрати краще майбутнє, а не гірше минуле.

На подібних позиціях стояли також ієрархи УГКЦ, УАПЦ, керівники протестантських гро-

мад. Звичайно, було згадано, що від президента чекають здійснення кроків, спрямованих на покращення життя, зменшення корупції тощо.

Про підтримку П. Симоненка заявила лише єдина релігійна інституція – Союз православних братств. Слід відзначити, що він діяв у даному разі без благословення священноначалля УПЦ. Це зовсім не означало, що серед ієрархів УПЦ не було тих, хто симпатизував комуністам. Просто вони не наважувались публічно заявляти про підтримку комуністів, режим яких 70 років здійснював політику атеїзму. На відміну від діючого президента, лідер комуністів зображувався Союзом православних братств України як захисник інтересів свого народу і православної Сербії. Відзначалося, що він відмінить візит Папи Римського і поставить перепону «духовній агресії Заходу і Сходу на споконвічну територію нашої Канонічної Православної Істинної Церкви» [23, с. 29].

Певний розголос отримала стаття П. Симоненка «Комуністи про церкву та її роль у житті сучасної України», опублікована в газеті «Голос України». Керівник Комуністичної партії України запрошував Церкву до співпраці з комуністами. Така співпраця повинна мати на меті недопущення України до Європи. Вихідні підстави для цього, на думку П. Симоненка, наступні: регіональні цивілізації, ґрунтовані на релігійних цінностях; підґрунтям духовності східнослов'янських народів є канонічне православ'я; протистояння Заходу і Сходу на зламі 80–90-х рр. повернулось до своєї за давньої форми – протистояння православ'я і католицизму; католицький Захід тотально-ворожий православному культурному просторові; ціна входження до Європи – відмова від православ'я, національної самобутності й рідної мови. Лідер комуністів наголошував, що «католицька загроза... – пряма загроза самому існуванню наших народів»; уніатство ще одне джерело загрози. Небезпеку являли собою і ті, хто прагнув порушити єдність православ'я України й Росії [28, с. 28–32]. Тому для боротьби з цими загрозами КПУ готова була до співпраці із своїм старим ідейним ворогом – Церквою. Звичайно така роль могла бути відведена лише єдиній православної конфесії – Українській православної церкві в єдності з Московським патріархатом.

П. Симоненко, таким чином, відводив УПЦ роль геополітичного реставраційного знаряддя, яке має протистояти Заходові і сприяти спілці з Москвою, перетворенню останньої в православний полюс сили. До певної міри лідер КПУ у своїй статті запозичив окремі ідеї з теорії Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», хоча дещо їх звульгаризував.

Про досить тісний рівень взаємовідносин між УПЦ КП й адміністрацією Президента Л. Кучми в останній третині 90-х р. ХХ ст. свідчить указ патріарха Філарета про нагородження Президента України орденом князя Володимира І-го ступеня – найвищою нагородою УПЦ КП [21, с. 28–32]. У свою чергу Патріарх УПЦ КП був нагороджений Президентом України орденом Ярослава Мудрого за внесок у розбудову української держави та духовності. Однак Президент продемонстрував своє позитивне ставлення й до УПЦ. Митрополит Володимир (Сабодан) теж був удостоєний цієї нагороди.

Таким чином, проаналізувавши ситуацію, що склалася навколо релігійно-політичних партій в Україні в 90-ті рр., слід зауважити, що жодна з них не знайшла своєї ніші в політичному житті держави. Так, такого роду партії не мали достатньої кількості прихильників з боку громадян, ні підтримки з боку держави для того, щоб перетворитися в серйозні суб'єкти політичного життя в країні. Хоча релігійні організації і не могли бути суб'єктами політичного процесу, але дозволяли (і дозволяють – примітка автора) собі виступати на боці певних політичних сил. І саме цей факт є вагомим свідченням проникнення релігії в політичне життя країни і навпаки – політики в релігійне життя.

Наступним серйозним випробуванням для молодшої української держави стала президентська кампанія–2004, де, як зазначає В. Єленський, крихкій релігійній рівновазі належало пройти випробування «дестабілізаційним сценарієм» [6, с. 79–88]. Так, напередодні першого туру голосування у ЗМІ з'явилося Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до українського народу напередодні виборів Президента України. Зміст цього документа не відрізнявся оригінальністю і був складений в дусі усіх попередніх звернень. Автори звернення висловлювали занепокоєння щодо «нагнітання невинуватих пристрастей навколо виборів Президента України», а також підкреслювали намагання певних політичних сил «внести розбрат, вивести людей на вулиці задля досягнення своїх невинуватих цілей» [7] і т.д. Згодом виявилось, що цей документ взагалі не обговорювався на засіданні Ради, а всупереч її статуту приймався в телефонному режимі за ініціативою Державного комітету України у справах релігій [30]. Крім того, свої підписи під ним поставили лише окремі представники духовенства. Таким чином, саме Держкомрелігій виступив ініціатором такого звернення, тобто, інакше кажучи, видав бажане за дійсне.

Що стосується самих православних конфесій, то вони трималися твердо своїх полі-

тичних курсів. Хоча на перших порах задавалося, що наростає церковно-політична інтрига. Так, на початку виборчої кампанії предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет натякнув про можливість підтримку В. Януковича. Хоча сам навряд чи вірив у можливість цього союзу. Це був звичайний політичний крок продемонструвати свою лояльність, оскільки Патріарх, як людина досвідчена не тільки в справах церковних, але й більшій мірі – політичних, був і залишається переконаним у необхідності найтіснішого співробітництва церкви і держави. А тому можливість продемонструвати готовність до співпраці з державою предстоятель упустити не міг.

Отже, ці два наведені факти свідчать про зацікавленість обох сторін у співпраці. Слід звернути увагу й на те, що релігійні організації, які найактивніше переймаються політикою – це найбільші православні конфесії в Україні – УПЦ МП та УПЦ КП. Церкви намагаються використати провладні сили в першу чергу для того, щоб позбутися конкуренції з боку інших релігійних організацій чи то православних чи католицьких, протестантських, нових релігійних рухів та інших. Кожна церква прагне бути монополістом або в окремому регіоні України або, навіть, отримати статус Єдиної державної Церкви.

Українська дослідниця О. Кудояр виділяє такі напрями впливу релігії на політику: 1. Релігія перетворюється на певну ідеологічну систему, яка активно намагається зайняти своє місце в політичному житті країни, тим самим впливаючи на політичні погляди віруючих. Таке втручання може мати різний політичний характер. 2. Самі ж політики використовують релігію, або, точніше, авторитет церкви та довіру віруючих прихожан для задоволення власних політичних амбіцій. Тут, як зазначає дослідниця, використовуються різні засоби, як матеріальні так і ідеологічні. 3. Віруючі самі беруть участь у масових соціальних рухах, звертаються до релігії для ідеологічного оформлення своїх інтересів [11, с. 197–202].

Отже, не лише політики намагаються використовувати релігійні організації у своїх власних інтересах, часто самі релігійні конфесії та їх лідери залучаються підтримкою певних політичних сил. Так, якщо політичні групи, співпрацюючи з певною конфесією, намагаються заручитися підтримкою віруючих цієї конфесії, тобто збільшити коло своїх прихильників особливо перед виборами, то релігійні організації теж прагнуть бути причетними до політичних процесів у державі, захищаючи і лобіюючи тим самим свої власні інтереси. Деякі з них відкрито співпрацюють з тими чи іншими політичними партіями та блоками.

Таким чином, стає зрозумілим, що релігія не може існувати поза суспільно-політичними процесами, що відбуваються у державі. Демократизаційні тенденції, що намітилися в Україні з початку 1990-х р. стимулювали активну діяльність церковних конфесій, одночасно пробудили інтерес суспільства до релігії як форми суспільної свідомості та інституту громадянського суспільства. Адже після багатьох років переслідування і вигнання релігійні організації набули високий показник довіри серед населення. Церква у суспільній свідомості поставала цією інституцією, що переслідувалась радянською владою, а тому уособлювалась як жертва тоталітарної системи. Суспільство чекало від релігії того, чого воно не могло дочекатися від влади. Рівень довіри населення до церковних організацій набагато перевищував (і перевищує зараз – примітка автора) показники довіри, що на неї можуть розраховувати органи державної влади, політичні партії та громадські інституції.

Але релігійний ренесанс 1990-х рр. з одного боку, відродив релігійні почуття у суспільній свідомості населення, а з іншого породив цілий ряд суспільно-політичних проблем, що виража-

лися у міжконфесійних, внутрішньоцерковних конфліктах. На думку О. Турія, головна причина цього коріниться у збереженні імперсько-тоталітарної спадщини минулого, тому становлення нових владних структур протягом 1990-х рр. часто відбувалося не стільки шляхом розбудови засад громадянського суспільства, скільки намаганням цих структур втримати або знову поширити свій мандат управління на всі сфери суспільного життя, в тому числі і релігійного [30]. Зазначена тенденція зберігається і по нині. Наслідком цього є політизація релігії, що призводить до порушення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, відокремлення церкви від держави і держави від церкви. Релігія чим далі стає об'єктом політичних маніпуляцій, що в свою чергу обумовлює її дезінтегруючу функцію. І хоча поліконфесійність є важливою ознакою демократичного суспільства, але у випадку агресивного востання політичної складової у релігійно-духовну сферу це призводить до наростання напруги у суспільстві, регіоналізації країни, що тягне за собою загрозу її внутрішній та зовнішній безпеці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. / ред. кол. В.Д. Бондаренко, А.М. Колодний (гол. ред) та ін. – К.: «ВіП», 2001. – 206 с.
2. Белікова Н.Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80–90-ті роки ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.Ю. Белікова. – Донецьк, 2001. – 19 с.
3. Бондаренко В. Церковний корабель у вирі політичних пристрастей: політичні партії сучасної України і їх відношення до релігії та церкви / В. Бондаренко // Людина і світ. – 1991. – № 5. – С. 2–9.
4. Бондаренко В. Церква й українське суспільство на новому етапі / В. Бондаренко, В. Єленський // Людина і світ. – 1992. – № 3. – С. 19–23.
5. Волова Л. Межконфессиональные отношения как феномен современной культуры / Л. Волова. – Запорожье: Просвита, 2002. – 180 с.
6. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна / В. Єленський // Національна безпека і оборона. – 2011. – №1 – 2. – С. 79–88.
7. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до українського народу напередодні виборів Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/33534/
8. Звернення учасників Всеукраїнського міжрелігійного форуму до Верховної Ради України // Православний вісник. – 1992. – № 2. – С. 2.
9. Звернення учасників Всеукраїнського міжрелігійного форуму до віруючих громадян України // Православний вісник. – 1992. – № 2. – С. 3–4.
10. Здіорук С.І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / Нац. ін-т стратег. досліджень // С.І. Здіорук. – К., 1993. (Наукові доповіді. – Вип. 9).
11. Кудояр О.М. Роль релігійного чинника в політичному процесі в Україні / О.М. Кудояр // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – №3. – С. 197–202.
12. Кудояр О.М. Релігійний чинник в громадянському суспільстві / О.М. Кудояр // Нова парадигма. – 2003. – №30. – С. 203–213.
13. Кудояр О.М. Церква і держава: особливості взаємин в Україні на сучасному етапі // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2002. – №1. – С. 258–264.
14. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. – Полтава, 2001. – Ч. 2. – 736 с.
15. Передвиборна програма Партії регіонального відродження України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/polit/election/98_rvu.html

16. Перший міжрелігійний форум на Україні // Православний вісник. – 1992. – № 2. – С. 4–6; Доповідь митрополита Київського і всієї України на Всеукраїнському міжрелігійному форумі. Київ, 19–20 листопада 1991 р. // Православний вісник. – 1992. – № 2. – С. 7–11.
17. Петрик В.М. Сутність духовно-релігійної складової національної безпеки України / В.М. Петрик, В.В. Остроухов // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки і оборони. – К., 2008. – №1 (1). – С. 91–96.
18. Релігія і Церква в Україні: лютий / у державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1998. – №3.
19. Релігія і Церква в Україні: лютий / у Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1998. – №3.
20. Релігія і Церква в Україні: березень / у Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1998. – №4.
21. Релігія і Церква в Україні: серпень / у Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1998. – №9.
22. Релігія і Церква в Україні: жовтень / у Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1999. – №10.
23. Релігія і Церква в Україні: грудень / у Державному комітеті у справах релігій // Людина і світ. – 1999. – №11/12.
24. Рибачук М., Чи потрібні християнські партії християнській Україні? / М. Рибачук, М. Кирюшко // Людина і світ. – 1998. – №7. – С. 18–21.
25. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія сучасний стан / О. Саган. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
26. Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні / О. Саган // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С. 94–105.
27. Сергієнко Г. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Г. Сергієнко. – Харків, 2004. – 21 с.
28. Симоненко П. Комуністи про церкву та її роль в житті сучасної України // Голос України. – 1999. – 26 травня; див. також: Релігія і Церква в Україні: травень / У Державному комітеті у справах релігій // Людина і суспільство. – 1999. – № 6. – С. 28–32.
29. Смирнов С.А. Православ'я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С.А. Смирнов. – К., 2000. – 21 с.
30. Турій О. Церква і вибори: уроки 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/33861/
31. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України / О. Шуба. – К.: Криниця, 1999. – 324 с.
32. Яроцький П. Культура й інкультурація в контексті міжрелігійного і міжкультурного діалогу / П. Яроцький // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – № 50. – С. 105–116.

© **Любовь Шпаковски**
(Київ)

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЫ

Исследуется влияние религиозного фактора на политическую жизнь в Украине. Существующая в стране поликонфессиональность, усложненная междуцерковными конфликтами и обремененная агрессивным ростом политической активности в религиозно-духовной жизни современного общества, является источником нарастания социального напряжения и нестабильности в государстве.

Ключевые слова: религия, автокефалия, православные конфессии, междуцерковный конфликт, политическая партия, УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ, УГКЦ.

© **Liubov Shpakovskyi**
(Kyiv)

THE ROLE OF RELIGIOUS FACTOR IN POLITICAL LIFE OF INDEPENDENT UKRAINE

The impact of religious factor on Ukraine's political life is studied. The polyconfessionalism existing in the country, further complicated by conflicts between churches and burdened by aggressive growth of political activity in religious and spiritual life of the modern society, represents a source of the growing social tensions and instability in the country.

Keywords: religion, autocephaly, Eastern Orthodox confessions, inter-church conflict, political party, UOC KP, UAOC, UOC, UGCC.

До редакції надійшла 4.02. 2013.

РОМНИ

Археологічними розкопками доведено, що на місці сучасних Ромен люди жили ще за часів неоліту, тобто зо п'ять тисяч років тому.

Коли 988 року київський князь Володимир наголошував: «Се недобре есть мало городов коли Києва: І нача ставить города по Десне и по Устри, по Трубешеві і по Суле..., і от сих населе і градъ, бе бо рать от Печенегі і бо вошась сними і одолія ім», – то Ромен, найімовірніше, вже існував. Після цього рішення князя Володимира він просто набув нового, вищого статусу – ключового міста-фортеці Посульської оборонної лінії. Річка Сула тоді була важливою транспортною артерією, судноплавною. Вздовж неї пролягав сухопутний шлях.

Двадцять чотири рази згадується Сула як місце жорстоких битв у давніх літописах. Інколи фортечні стіни не витримували навали чужинців. Як зазначається в Іпатіївському літописі, року 1185 хан Кончак «зніс Сулу». Про це свідчить і «Слово о полку Ігоревім».

Місто Ромен не раз знищували вороги, але воно вставало з попелу, відроджувалося знову. В XIV ст. воно відоме як значний торговий центр. На карті видання 1565 р. у Венеції місто Ромен на Сулі було позначено Romion, майже так, як італійці називають свою столицю – Roma. За сотню років до імператора Траяна I Римом правив полководець Сулла, який уславився своїми походами на Північ. Тож не виключено, як зазначають окремі історики, що якое когорта римського війська дісталась безіменною річкою до місця нинішнього розташування Ромен, та й осів тут, назвавши своє поселення Римом на згадку про далеку метрополію, а річку – Сулою на честь свого полководця. Так міг виникнути ще зо дві тисячі років тому Рим на Сулі – нинішній Ромен. Тоді стає зрозумілим і рядок зі «Слова о полку Ігоревім»: «Се у Римі кричать під шаблями половецькими», а також «Римське урочище» під Ромнами, «Руменське» на польських картах XVII ст.

Роменчани були активними учасниками повстань проти польських феодалів під проводом Тараса Трясила, Павла Павлюка, Якова Острянина, Карпа Скидана. У визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького взяли участь усі здатні носити зброю роменці. Згодом Ромен стає сотенним містечком Лубенського полку. За «Літописом

Самовидця», Карл XII з І. Мазепою зимував у Ромнах «до свят Різдва» 1709 р.

Полум'я гайдамаччини дісталось й Роменщини. Тут, зокрема, діяв повстанський загін заporожця Семена Гаркуші, учасника Коліївщини. В лютому 1784 р. його схопили в Ромнах і після жорстоких катувань заслали на довічну каторгу. Та й понині можна побачити названі його іменем дуб, урочище.

На рубежі XVII–XVIII ст. місто стало великим торговим осередком. З усіх кінців Російської імперії і навіть з-за кордону їхали купці на його чотири ярмарки. Між іншим, і горілка в Україні вперше з'явилась в Ромнах ще 1398 р., завезена генуезькими купцями.

У 1745 р. збудовано величну кам'яну споруду – собор Святого Духа, який і донині прикрашає місто. 1764 р. на кошти останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського споруджено Покровську церкву – одну з найкращих пам'яток дерев'яного зодчества XVIII ст. в Україні. В місцевому краєзнавчому музеї зберігається коштовне Євангеліє козацького отамана з дарчим надписом церкві.

Культурна історія міста пов'язана з іменем композитора М.І. Глінки, талановитим актором М.С. Щепкіним, видатним українським художником Г.А. Стеценком.

1781 р. в Ромнах існував французький пансіон для дітей.

1845 р. місто відвідав Тарас Шевченко, залишивши в «Щоденнику» згадку про перебування на Іллінському ярмарку.

Завдяки жительці Ромен Г. Деревській збагатилися наші уявлення про високий подвиг материнства. В роки фашистського лихоліття вона підбрала й поставила на ноги 48 дітей-сиріт, порівну розділивши між ними своє велике серце.

Ромни завжди славились своїми мистецькими традиціями. Скульптор Іван Кавалерідзе, родом з Роменщини, створив монумент Тарасу Шевченку, – один з найперших в Україні пам'ятників Кобзарю. Він стоїть на тому місці, де під час Іллінського ярмарку великий поет жив у наметі.

Постійним учасником Роменської державної хорової капели імені Леонтовича був видатний артист С.А. Шкурат. За своє життя він зіграв понад сорок ролей, зокрема в таких відомих фільмах, як «Земля», «Іван», «Тарас Шевченко», «Майська ніч», «Сорочинський ярмарок» та ін.

На сцені Роменського народного будинку культури виступали корифеї українського театру П.К. Саксаганський, Г.Т. Затиркевич-Карпинська, Я.І. Воликівська.

Ромен колись влучно називали «столицею кобзарів». Майже все своє життя тут прожив один із найвідоміших кобзарів Євген Адамцевич. І.Я. Петренко, Ф.П. Терещенко, Г.М. Синиця – ось далеко не повний перелік роменських талановитих кобзарів. У роменських народних співаків навчався всесвітньо відомий Остап Вересай.

Пишаються роменці своїми відомими земляками – діячами науки, літератури, мистецтва. Це академіки О.О. Борисяк, А.Ф. Йоффе, В.Ю. Чаговець, видатний мовознавець О.О. Потебня, заслужений діяч науки І.Г. Савченко, письменники Б. Антоненко-Давидович, Г. Нудьга та ін.

Як і тисячі літ тому, несе свої хвилі тихоплинна Сула. Несе у вічність... Як і славу Ромен, його жителів...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко і Сумщина / Укл. С.І. Побожій. – Суми, 1989.
2. Мусієнко В.К. Медицина Роменщини / В.К. Мусієнко, О.В. Задвернюк. – Ромни, 1994.
3. Кулиняк Д. Тисячолітній Ромен / Д. Кулиняк // Український церковно-історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 4–10.
4. Кубинський М. Місто Ромни у спогадах сучасників XVIII – початку XX ст. / М. Кубинський // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 22–27.
5. 1100-літній Ромен: сторінки історії. Збірник наукових праць. – К. – Ромни, 2002.
6. Роменщина – батьківщина Петра Калнишевського. – Суми, 2003.
7. Краю наш Роменський. Красознавчий нарис. – Суми, 2002.
8. Сумщина від давнини до сьогодні / Упорядн. Л.А. Покидченко. – Суми, 2000.

ПОВСЯКДЕННІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СІМ'Ї: ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ
В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ДУАЛІСТИЧНІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ

У статті проаналізовано сімейну сферу життя середньовічного суспільства з огляду на релігійно-моральні орієнтири існуючої дуальної основи християнської віри: божественного та диявольського симбіозу. В статті визначено дуалістичні витоки повсякденної сімейної традиції, виховання дітей, ставлення до жінки тощо.

Ключові слова: ціннісні орієнтири, Бог, диявол, сім'я, церква.

Передусім зазначимо, що під повсякденною соціальною сферою ми маємо на увазі такі категорії: шлюб і сім'я, соціальні групи, спосіб життя, соціальна поведінка, соціальні норми, соціальний ідеал, елементи соціальної стратифікації: статус, стать, вік. Низка дослідників, серед яких: Адальбер Гюстав Аман, Арон Гуревич, Едмон Поньон, Жак ле Гофф, звернули свою увагу на релігійні аспекти повсякденного життя християн. Проте, часто дослідники повсякденної історії не враховували основу релігійності: християнський дуалізм (протиставлення добра і зла, Бога і диявола). Дослідження соціальної парадигми та її практичної реалізації через призму класичної реалізації добра і зла, Бога та диявола дасть змогу оцінити по-новому соціальні ціннісні орієнтири доби раннього середньовіччя раннього християнства. В чому і полягає мета даної статті, яка є актуальною в період калейдоскопічно змінюючих одна одну систем цінностей.

Пропонуємо розглянути структуру соціальної сфери, розпочавши з найпростішого її елементу – сім'ї, від якої ми перейдемо до розгляду соціальних станів і соціальних норм соціуму в цілому. У епоху раннього середньовіччя ставлення до шлюбу рідко пов'язувалося з романтикою і любов'ю. Ранні християни взагалі мали про шлюб дуже туманне і суперечливе уявлення. Панували три поширені точки зору. Відповідно до першої з них, шлюб – це дар божий, а його мета – дітонародження. При цьому існували різні його інтерпретації, наприклад, твердження, що створення великої родини – святий обов'язок подружжя. Друга точка зору зводилася до того, що шлюб – це необхідне зло, що краще вступити в шлюб, ніж згоріти від любовної пристрасті. Ідея задоволення пристрасті за допомогою шлюбу ґрунтувалася на реалістичному усвідомленні інтимної близькості як природної потреби людини, яку необхідно тим чи іншим способом узаконити. Третя думка про шлюб зводилася до того, що його слід повністю уникати. Ця точка

зору набула поширення у зв'язку з очікуванням ранніми християнами кінця світу, тобто Другого Пришестя Христа. Вони вважали, що необхідно бути вільними від подружніх обов'язків, щоб повністю присвятити себе релігії. Подібне ставлення пов'язане з останньою битвою добра і зла, протистоянням диявола та архангела Михаїла, Христа та Антихриста. Так, саме віра в це міфічне протистояння породила згадану відмову від шлюбу [2, с. 105].

У період раннього християнства були радикально змінені багато законів про шлюб. Наприклад, під заборону опинилися полігамні шлюби і левірат. Полігамія патріархів Старого Заповіту була оголошена культурною необхідністю як засіб населити світ «обраними людьми». Впливовий письменник того часу Тертуліан (160–230 рр.) дотепно зауважив, що якби Господь хотів заохотити полігамію, то не зупинився б на одному адамовому ребрі для створення Єви: він узяв би, напевно, кілька ребер і створив би Адаму кілька дружин. Уявлення про шлюб зазнавали серйозних змін, у зв'язку з чим у II ст. набирає силу критика шлюбу християнством. Шлюб був затаврований, визнавався «справою рук Сатани», а фокусом зла вважалася жіноче тіло. Той же Тертуліан заявляв, що жінка – це гарний храм, споруджений над великою прірвою: «Жінка, ти – врата Сатани, Ти збиваєш з істинного шляху того, кого він не може вразити відкрито» [7]. Розвиток чернецтва нічого не дав для виправлення релігійних уявлень про шлюб. Церква, що мала величезний вплив, послідовно виступала проти сексуального задоволення і самого шлюбу. Навіть подружні пари церква закликала відмовлятися від інтимного життя заради цнотливості. Ці погляди на шлюб зберігалися практично протягом усього періоду середньовіччя. Так, помічаємо, як один із смертних гріхів – хіть, який відкидав людину від Бога, вплинув на те, що жінка стала, фактично, служницею Диявола. А це, в добу

пізнього середньовіччя, визначило трагічну долю жіноцтва.

А тепер з'ясуємо специфіку подружніх відносин, що сформувалися на базі християнського дуалізму в період раннього середньовіччя. Сутність християнського вчення про шлюб та сім'ю зводилася до наступного. Зразком для таїнства шлюбу залишався союз Христа з Церквою: цей союз вічний, тому й шлюб нерозривний. Христос – глава Церкви, а чоловік – глава сім'ї. Жінка нехай боїться свого чоловіка. Мета шлюбу – народження і християнське виховання дітей. Якщо сімейне життя не переслідувало цілей дітонародження, то воно визнавалося блудом. Вважалося, що утихомирення плоті – єдиний шлях до порятунку. Жінці пропонувалося дотримуватися певних правил. Вона не повинна була заплямовувати честь чоловіка, лінуватися, пиячити, зобов'язувалася стежити за чистотою в будинку, бути охайною, вулицями ходити, не озираючись по сторонах, одягатися скромно, не оголюючи ні рук, ні ніг, ні грудей. Досить було доносу, щоб чоловік вбив свою дружину. Батько й брати зганьбленої дівчини могли відправити її в монастир чи вбивали за допомогою отрути. Суворо каралися нерівні шлюби. Чоловік міг програти і продати дружину. В Англії дружинами можна було торгувати на базарі, у Франції чоловік міг бити й катувати дружину скільки завгодно. Абсолютно безправним було становище селян. Феодали дивилися на шлюб простолюду як на злучку коней і собак. Було широко поширене право першої ночі, яким користувалися навіть духівники [6].

У раннє середньовіччя домінуючим типом сім'ї була велика сім'я, яка включала в себе, поряд з подружжям, їх родичів – часто кілька поколінь. Мала подружня сім'я як самостійний осередок, що існує вже в цей період, починає зміцнюватися з XIII ст. При перерахуванні членів сім'ї згадуються не тільки чоловік, дружина, діти, а й домочадці – родичі, які проживають у будинку, включаючи незаконних дітей, прислугу. Проте з кінця II ст. великі сімейні групи серед знаті починають втрачати активність і все більше поступаються місцем малої сім'ї. Невірно було б думати, що всередині ліньяжа панував мир. Насправді, суперництво між братами й кузенами, між синами та батьками часом виливалося у вбивство. Як зауважує французький історик Ж. Ле Гофф, «феодалний ліньяж виховував своїх воїнів» [6]. Разом з тим, в межах ліньяжа виростали і неповноправні особи. Це були, перш за все, побічні сини, визнані, але не мали права претендувати на частку, рівну з законними спадкоємцями.

Соціальна організація дому носила ієрархічний характер; на чолі ієрархії стояв батько, якому підпорядковувалися всі інші. Щаблем нижче знаходилися дружина й офіційно визнані діти, потім всі, проживаючі в будинку родичі – по крові або по шлюбу, і, нарешті, слуги. Безумовне підпорядкування в шлюбі – одна з вимог до жінки. Порухення встановленого порядку засуджувалося. Так, у багатьох регіонах Європи в селах існував звичай осідлання осла – чоловіка, над яким панує дружина, примушували проїхати на віслюку задом наперед по селу, на очах у всіх, що ще раз підтверджує середньовічну концепцію бачення жінки. У разі непокори дружини допускалося фізичне покарання і примус силою. Але реальною владою в будинку володіла і дружина. Відмінною рисою середньовічних дружин була їхня здатність не тільки вести домашнє господарство, а й займатися управлінням маєтку чоловіка за його відсутності – коли він був у хрестовому поході, на війні чи в судах, розбираючи позови. Господині замку також доводилося виховувати не тільки своїх дітей, але й дівчаток, надісланих сюди із сусідніх замків і багатих будинків [5, с. 78]. Жінка, власниця будинку, відповідала за витрати господарства, стежила за закупівлею, зберіганням і використанням продовольчих запасів. Господиня була також свого роду інформаційним центром родини. До неї стікалися відомості про функціонування домашньої економіки, поведінку слуг. Дидактичні трактати про управління сім'єю рекомендують жінці кожен день розповідати чоловікові про те, що відбувається в будинку і радитися з ним з принципових питань, причому остаточне рішення найважливіших питань має бути за главою сім'ї. Ще одна функція жінки в будинку – бути емоційним центром родини. Вона піклується про чоловіка, дітей, слуг, забезпечує мир і злагоду в усій родині. Так, на жінку, як ми помітили, було покладено чимало обов'язків і її компетентність не викликала жодних сумнівів. Але, тільки-но вона починала діяти не в інтересах і не за смаком чоловіка, то відразу ж могла бути звинувачена у служінні дияволу. Проте, моральна чистота та верховенство чоловіка в родині не підлягали сумнівам навіть при можливих випадках братовбивства чи батьковбивства в середині ліньяжу, а також у випадку народження позашлюбних дітей [5, с. 46].

А тепер зосередимо свою увагу на дитинстві. Дитинство було коротким періодом – в семирічному віці діти селян починали працювати разом з батьками, а діти городян йшли навчатися ремеслу. Синів знатних батьків у підлітковому віці часто відсилали на виховання в будинок до

свого сюзерену, а дівчаток рано видавали заміж. Лише поки діти перебували вдома, мати гра-ла в їх вихованні важливу роль. Вона, як прави-ло, несла повну відповідальність за виховання дівчаток: навчала їх управляти будинком і різним домашнім справам. Вихованням же хлопчиків після семирічного віку займався батько. Разом з тим, необхідно відзначити, що в ряді робіт містяться настанови матерям вчити синів грамоті, відповідати за їх моральне виховання.

Наприклад, у гуманістичній педагогіці, яка підсумовувала виховну систему цілої епохи середньовіччя, існували різні погляди щодо ма-теринського виховання, особливо що стосується хлопчиків. Альберті, наприклад, наполягав на тому, щоб «хлопчики з ранніх років виховува-лися серед чоловіків, де вони можуть навчитися більше чеснот, ніж вад, відвикаючи від звичаїв і манер жінок». На думку іншого італійського гуманіста, Маффео Веджо, зайва материнсь-ка жалість, ніжність псує дитину, матері дають дітям занадто велику вільність, сюсюкають і надмірно голубляться з ними і, тим самим, псу-ють синів, послаблюючи їх чоловічу твердість, заважають їм стати мужніми і сильними людь-ми. Як бачимо, функція дітонородження, яку жінка виконувала, звісна річ, заохочувалася, але жінка як вихователь, сприймалася як джерело моральних вад [6].

Інтимна сфера життя жінки залежала як від поглядів на природу сексуальності, так і від обумовленої цими поглядами регламентації статевої активності. Ставлення до сексуальності диктувалося і, в першу чергу, концепцією перво-родного гріха, який є наслідком злочину Єви; безгрішність же прабатьків трактувалася як асексуальність.

Домінуючу серед церковних авторів оцінку плотської любові можна представити таким чи-ном. Найкращий стан для людини, яка сприяє його порятунку – це подолання сексуальності та збереження цнотливості; хіть же є гріхом і серйозною перешкодою порятунку. Проте, церк-ва була змушена визнати допустимість сексу-альних відносин, але за умови, що вони мають на меті зачаття дитини. Так, Тертулліан пише, що «шлюб має погані засоби – секс, але добру мету – дітей» [3, с. 58]; Августин переносив позитивну оцінку дітонородження, як мети

шлюбу, на сексуальність взагалі, яка, як він писав, є Божий дар, оскільки необхідна для зачаття, однак тільки через зачаття гріховний акт, сексуальність може стати добром [1, с. 101].

Встановлювалося, що позашлюбні зв'язки є гріхом. Єдиною формою регламентації подружніх відносин, яку визнавали церковні ортодокси, було встановлення періодів, заборонених для шлюбного парубання. З часом раннього серед-ньовіччя ці періоди охоплювали не тільки основні релігійні свята (Великдень, Трійцю, Різдво), недільні дні, середу, п'ятницю, суботу, а й значну частину терміну вагітності та годування. При строгому дотриманні всіх цих заборон для парубання щорічно залишалось лише кілька десятків днів (в середньому 5–6 днів на місяць). Також гріховним вважалося злягання при світлі дня; заборонялося повністю роздягатися.

Очевидним є те, що класична ранньохристи-янська сім'я будувалася за принципом сою-зу Христа з Церквою. Проте християнська добродесність не заважала принизливо ставитися до жінки та маніпулювати нею в разі необхідності через звинувачення у поклонінні дияволу.

Отже, зразковим у соціальній сфері ран-нього середньовіччя було наслідування ідеалів Святого писма, Біблії. Так, сім'я будувалася за принципом дуальної пари Христос–Церква. Хоча цьому періоду і передувала апокаліптична пропаганда відмови від шлюбу. Очевидним в даному випадку є зв'язок з антагоністичним протистоянням добра і зла, змаганням за душі людські між дияволом та Богом. Щодо впли-ву християнського дуалізму на відносини між чоловіком і дружиною можна підсумувати на-ступне: чоловіче населення свідомо маніпулю-вало жінкою, виходячи з принципу своєї верховності, зафіксованого в Біблії. Так, в разі непокори, жінка вважалася служницею дияво-ла, на основі чого вже в IX ст. у Франції була організована інквізиційна практика проти знахарок, а згодом проти так званих відьом. При декларуванні таких положень зовсім забувалася заповідь: «Возлюби ближнього свого як самого себе». Крім того, функція дітонородження жінки поважалася, але зовсім не цінувалася її участь у вихованні дітей. Адже м'якість, ніжність і жіноча турбота суперечили закріпленій Церквою феодально-кастовій системі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августин Блажений. Сповідь / Августин Блажений. – К., 1994. – 224 с.
2. Адалбер Гюстав Аман. Повседневная жизнь первых христиан / Гюстав Аман Адалбер. – М., 2004. – С. 105.
3. Апологетические сочинения Тертуллиана. Апология. / Пер. Н. Щеглова // Отцы и учителя Церкви III века. Антология. – М., 1996. – Т.1. – С. 317–378.

4. Армстронг Карен. История Бога. Тысячелетие искания в иудаизме, христианстве и исламе / Карен Армстронг. – К., 2004. – 546 с.
5. Гуревич А.Я. Культура и общество Средневековой Европы / А.Я. Гуревич. – М., 1989. – 368 с.
6. Жак ле Гофф. Цивилизация средневекового запада / Жак Ле Гофф // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/le_goff_zhak/.
7. Тертуллиан. К жене / Тертуллиан // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tertullian.org/russian/ad_uxorem_rus.htm.

© Алиса Лукашенко
(Киев)

ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СРЕДНЕВЕКОВОЙ СЕМЬИ: ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В ХРИСТИАНСКОЙ ДУАЛИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ

В статье проанализирована семейная сфера жизни средневекового общества, учитывая религиозно-нравственные ориентиры существующей дуальной основы христианской веры: божественного и дьявольского симбиоза. В статье определены дуалистические истоки повседневной семейной традиции, воспитание детей, отношение к женщине.

Ключевые слова: ценностные ориентиры, Бог, дьявол, семья, супруги, социальное положение, церковь.

© Alice Lukashenko
(Kiev)

SACRAMENT OF MARRIAGE AND THE FAMILY HIERARCHY: VALUE ORIENTATIONS IN THE DUAL SYSTEM OF COORDINATES

The article analyzes the social sphere of medieval society because of religious and moral guidance of the existing dual foundations of the Christian faith: the divine and the diabolical symbiosis. In the article the dualistic origins of everyday family tradition, parenting, attitudes toward women, the formation of social classes, social ideals and so on.

Keywords: value orientations, God, the devil, family, marriage, social status.

До редакції надійшла 26.12.2012.

УДК 94[(430)+(476)]:327 «1919/1922»

© Юлія Івашко
(Київ)

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ ТА БІЛОРУСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РАДЯНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1919–1922 РР.)

У статті висвітлено основні напрямки та засоби реалізації зовнішньополітичної стратегії Німеччини щодо Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки у 1919–1922 рр. Проаналізовано характер та структурні особливості німецько-білоруських відносин. Відзначено, що геополітичний інтерес Німеччини по відношенню до білоруського питання визначався економічними та політичними чинниками. Досліджено основні фактори, що вплинули на динаміку зовнішньої політики Німеччини щодо БРСР.

Ключові слова: БРСР, РСФФР, ВЦВК, ЦК РКП(б), білорусько-німецькі відносини, міжнародні відносини, державно-політичний статус.

Актуальність теми обумовлена тим, що проблема становлення державності та основні напрямки зовнішньої політики Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БРСР) 1919–1922 рр. займають важливе місце в історії країни. До початку 90-х рр. XX ст. питання формування БРСР розглядали переважно під кутом марксистсько-ленінських ідеологем, а визначальні її аспекти висвітлювали достатньо тенденційно та фрагментарно. У зв'язку із цим нагальним є дослідження німецько-білоруських зв'язків у 1919–1922 рр., а також характер їх взаємовідносин. Вивчення

міжнародних політико-правових стосунків на білоруських землях дозволяє виявити статус Білорусі, причини, що спонукали до становлення суспільних відносин, та роль БРСР у процесі формування Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У статті використані роботи білоруських, російських та українських істориків, присвячені висвітленню даної проблематики, і в першу чергу це праці Ю. Бровка [1], В. Ермаловіча [3], А. Зимионка [4], М. Сташкевіча [18], І. Росенка [15], І. Коблякова [6], Л. Ковалева [7],

В. Ладисева, П. Бригадзіна [9], Д. Мигуна [11], В. Круталевича [8], О. Тихомирова [19], Г. Труханова [20] та ін. Позитивно оцінюючи наукові роботи зазначених авторів, варто зауважити, що питання білорусько-німецьких взаємовідносин у 1919–1922 рр. ще не були об'єктом комплексного дослідження, переважна більшість наукових публікацій присвячена вивченню окремих аспектів. Тому через відсутність в рамках даної проблематики узагальнюючого дослідження доцільно через критичне узагальнення та наукове осмислення врахувати досвід минулого у сучасній практиці.

Метою дослідження є висвітлення білорусько-німецьких відносин у контексті тогочасної міжнародної ситуації та визначення головних геополітичних інтересів згаданих країн.

Початок ХХ ст. для білоруських земель ознаменувався нестабільним внутрішнім розвитком, конфронтаційними відносинами із сусідніми державами, відсутністю підтримки на міжнародній арені. Такі фактори не сприяли становленню цілісного та суверенного об'єднання у 1919–1922 рр., а також розвитку самостійної зовнішньої політики.

Дипломатична служба БРСР у 1919–1922 рр. формувалася під безпосереднім керівництвом із боку РСФФР. Розвиток національного білоруського руху та проголошення 25 березня 1918 р. Білоруської Народної Республіки (БНР), діяльність її керівних органів, а також загроза із боку Польщі спонукали більшовицький уряд у Москві до визнання права білоруського народу на самовизначення.

У грудні 1918 р. Центральний Комітет Російської Комуністичної партії (більшовиків) (ЦК РКП(б)) прийняв рішення про створення СРРБ. Із 30 по 31 грудня 1918 р. у Смоленську відбулася VI Північно-Західна конференція РКП (б), на якій було проголошено створення БРСР [13, л. 3–7]. Відразу розпочався процес створення дипломатичного апарату республіки та його перші кроки у налагодженні міжнародних відносин із сусідніми державами. У якості моделі Радянська Білорусь використовувала принципи та структуру організації Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС) РСФФР. Першим наркомом закордонних справ БРСР став В. Фальський, але через місяць його посаду зайняв соратник Г. Чичеріна М. Петров.

Проголошення БРСР суверенною та незалежною державою не ознаменувало її стабільність та самостійність. На її території продовжувалися військові дії. Це не сприяло розвитку дипломатичної діяльності новоство-

реного уряду. Частково звільнені білоруські землі від німецьких військових частин були під реальною загрозою захоплення із боку Польщі. У грудні 1918 р. головою Тимчасового народного уряду Польської Республіки Ю. Пілсудським було оголошено, що польська держава буде відновлена у межах Речі Посполитої 1772 р., куди на той момент входили білоруські землі [12, с. 99].

Зовнішньополітичні наміри керівництва Польської держави активно підтримувалися урядами країн Антанти, які зобов'язали у 1918 р. німецьке військове командування забезпечити вільний прохід польським військам у напрямку на Гродно і далі на Схід [10, с. 319]. 5 лютого 1919 р. між Польщею та Німеччиною було підписано погодження, у якому обговорювалися плани по захопленню польськими військами території Білорусі, тобто тієї території, яка була захоплена раніше німецькими військовими частинами. У статті 1 обговорювався відхід німецьких військ 10-ї армії без будь-яких перешкод [5, с. 106]. Відступаючи, німецька військова влада брала на себе відповідальність придушувати на території Білорусі місцевий більшовицький рух та не допускати існування жодних більшовицьких організацій [5, с. 107]. Німецьке імперське представництво вказувало, що заміна військ німецьких на польські проводиться лише із метою захисту білоруських земель від більшовизму [5, с. 108]. Далі вказувалося, що питання про остаточні кордони між Польщею та Литвою будуть вирішуватися власне народами, що мають право на самовизначення, у даному випадку це справа мирної конференції [5, с. 109].

Як зазначав Л. Джордж, відхід німецьких військ зустрічався селянами Білорусі із радістю, тому що вони не були задоволені тевтонами, які втручалися в їхні справи та вказували, що їм робити та займалися ревізуванням плодів їхньої праці [10, с. 277].

На початку весни 1919 р. розпочався наступ на Білорусь польських військ. Така позиція Німеччини та польської держави по відношенню до Білорусі змусила більшовицьку владу відмовитися від існування нещодавно проголошеної БРСР. У кінці лютого 1919 р. відбулося об'єднання Литви та Білорусі в одну державу – Соціалістичну Радянську Республіку Литви та Білорусі (ЛитБіл СРР). Передбачалося створення більш надійного плацдарму, який більшовицьке керівництво створювало для відмежування РСФФР від Польщі. У декларації про зовнішню політику нової держави було запропоновано всім народам та їх урядам визнати Литовсько-Білоруську СРР та вступити із нею у

дипломатичні відносини, декларувалася також готовність вирішувати всі спірні питання мирним шляхом [2, с. 84–85].

Новостворена ЛитБіл РСР проіснувала невдовго, а її взаємовідносини із Німеччиною не вдалося урегулювати належним чином. І лише після успішного звільнення військами Червоної Армії Мінська та Вільно, 31 липня 1920 р. ЦК КП (б) ЛіБ видав «Декларацію про проголошення незалежності БРСР», яка була розрахована на відновлення білоруської державності та передбачала налагодження самостійних міжнародних відносин. Остаточна ситуація була врегульована Ризьким мирним договором 1921 р. По суті, лише друге проголошення Білорусі дало поштовх для створення НКВС БРСР, положення про яке було прийнято 21 серпня 1921 р. на засіданні Ради Народних Комісарів (РНК) БРСР. Комісаріат створювався як орган уряду БРСР, перед яким ставилися завдання всебічного здійснення відносин республіки із державами та народами, які не входили до складу РСФФР.

Після повалення у Німеччині кайзерівського режиму, у результаті листопадової революції, радянське керівництво повністю анулювало умови Брестського договору і всі погодження, створені на його основі, та запропонувало німецькому народові союз з іншими народами Росії [5, с. 72–73]. У тому числі і з Білоруссю. Пропонувалося розпочати урегулювання відносин між Радянською країною та Німеччиною на основі системи радянських пропозицій. Через поразку у ході Першої світової війни Німеччина опинилася у складних умовах. Втративши свої колонії, ринки збуту, вона ставала другорядною державою у світі. Умови Версальського договору означали для неї ізоляцію на світовій політичній арені. Керівництво Німеччини деякий час займало позицію очікування по відношенню до Радянської Росії, сподіваючись на те, що країни-переможці змінять свою політику із приводу Німеччини і запросять її розділити вигідні ринки у Східній Європі [11, с. 80].

Надії Німеччини не справдилися, тому 19 квітня 1920 р. вона йде на підписання договору із РСФФР про повернення на батьківщину військовополонених та громадян із обох сторін. А 6 травня 1921 р. було укладено додаткове погодження до цього договору. Увага концентрувалася на тому, «що уряди обох сторін приймають на себе обов'язок у найкоротший час провести повернення на батьківщину військовополонених та цивільних інтернованих» [6, с. 139–140]. Також були затверджені права контролюючих органів із обох сторін, які повинні були

слідкувати за виконанням підписаного погодження [6, с. 139–140]. Уряд Німеччини гарантував припинення безчинств німецьких військових над військовополоненими. Після цього радянсько-німецькі взаємовідносини набули більшого значення та розвитку. За вимогою широких кіл німецької спільноти 18 лютого 1921 р. було підписано ще один радянсько-німецький протокол, а потім 6 травня того ж року він був доповнений. У майбутньому це призвело до підписання радянсько-німецького погодження. Останнє стало фактично визнанням Німеччиною радянського уряду та стало важливим кроком на шляху до укладання Рапалльського договору, що знаменувало зовнішньополітичну перемогу РСФФР, адже було прорвано політичну блокаду навколо останньої та союзних республік.

У підписаному 16 квітня 1922 р. в Рпалло договорі між РСФФР та Німеччиною інтереси Білорусі не враховувалися. Так, у статті 1 РСФФР та німецька держава взаємно відмовлялися від відшкодування воєнних витрат та збитків [17, с. 563–566]. Таким чином, у результаті підписання Рапалльського договору БРСР, як найбільш постраждала від ходу воєнних подій Першої світової війни на своїй території, у результаті нічого не отримала у якості компенсації від Німеччини.

Статті 2, 3, 4 Рапалльського договору передбачали взаємовигідні дипломатичні відносини між РСФФР та Німеччиною [17, с. 563–566].

В цілому Рапалльський договір характеризувався із німецької сторони як такий, що підписаний із Росією. Його статті не поширювалися на дипломатичні відносини із БРСР. Очевидно, що німецькі урядові кола, підписуючи Рапалльський договір, не надавали особливого значення існуванню суверенній БРСР і не прагнули налагоджувати із її урядом будь-які політичні відносини. Ця обставина викликала необхідність змінити ситуацію, що склалася.

Реалізацію активної дипломатичної діяльності розпочав уповноважений представник РСФФР М. Крестинський, на врученні у 1922 р. вірчої грамоти рейс президенту Німеччини Ф. Еберту. М. Крестинський підкреслив у своїй доповіді, що «наступним кроком, який буде відповідати економічним інтересам обох країн, могло б бути розповсюдження умов щойно затвердженого погодження на республіки, що знаходяться у єдиному робітничо-селянському союзі РСФФР» [2, с. 658–662]. У відповідній ноті Ф. Оберт приєднався до цієї пропозиції. 5 листопада 1922 р. відбулася досить важлива подія у зовнішньополітичних відносинах

Білорусі та Німеччини. У Берліні було підготовлено та підписано із радянської сторони – уповноваженим представником РСФРР М. Крестинським, а з німецької – керівником східного відділу МВС Німеччини А. фон Мальценом, додатковий договір про розповсюдження на союзні із РСФРР республіки (у тому числі і на БРСР) умов Рапалльського договору. У статті 1 даного документу вказувалося, що договір, який укладено 16 квітня 1922 р. в Рапалло між Німеччиною та РСФРР, повинен мати відповідні застосування у взаємовідносинах між БРСР, як союзною із РСФРР та німецькою державою. Далі стаття 3 зазначеного документу вказувала, що громадяни кожної із сторін, що домовлялися, та перебувають на території іншої країни, мають права користуватися правовою охороною їх особистості у відповідності із міжнародним правом та спільними законами держави в якій вони перебувають. У свою чергу німецьким громадянам, які були направлені на територію Білорусі, або які вже там перебували, гарантувалася недоторканність будь-якого майна, що вони привозили із собою, а також придбаного на території Білорусі [2, с. 658–662]. Стаття 4 даного договору вказувала, що уряд БРСР мав право відкривати на території Німеччини у тих пунктах, де розміщувалися їх дипломатичні представництва чи консульства, державних торгових бюро, які користувалися такими ж правовими положеннями, як Російське торговельне представництво у Німеччині. У цьому випадку зазначені уряди повинні визнати для себе обов'язковими юридичні дії, здійснені керівниками їх торговельних бюро чи уповноваженими цих керівників, оскільки уповноважені діяли у межах наданих їм повноважень [2, с. 658–662].

У статті 5 із метою покращення процесу економічних відносин між союзними із РСФРР державами та німецькою державою були встановлені наступні положення:

– договори, що уклалися між урядами держав, союзних із РСФРР, чи згаданих у статті 4 їх державними торговими агентствами, чи фізичними або юридичними особами, або фірмами, що належать до цих держав, із однієї сторони, та німецькими громадянами, юридичними особами, чи фірмами, із іншої сторони, так само як і економічні наслідки цих договорів підлягають діям законів тієї держави, у якій договір укладався та підзвітні юрисдикції тієї держави. Ця постанова не розповсюджується на договори, які були укладені до вступу в силу дійсного Договору;

– договори, що згадані під цифрою 1, можуть містити в собі погодження про третейський суд. У них на рівних умовах може бути обговорено підкорення юрисдикції судів однієї із держав, що домовляються [2, с. 658–662].

У 6 статті вказаного договору йшлося про те, що держави, які в союзі із РСФРР (у тому числі і БРСР), дозволяють особам, які користувалися правом німецького громадянства, але втратили його, а також їх дружинам та дітям виїзд за кордон, якщо доведено, що вони переселяються в Німеччину [2, с. 658–662].

Досить важливе значення мала стаття 7. Вона проголошувала: «Уряди обох Сторін та робітники, зобов'язані утримуватися від будь-якої агітації чи пропаганди проти уряду або державних установ країни, в якій вони перебувають» [2, с. 658–662].

10 листопада 1922 р. ЦВК БРСР ратифікував це погодження. А 31 серпня 1923 р. воно було затверджено рейхстагом. Обмін ратифікованими грамотами відбувся в жовтні 1923 р.

Підписання цього договору відкривало широкі можливості для встановлення та розвитку на новому рівні політичних, дипломатичних та економічних відносин.

У ноті рейхсканцлера Німеччини Ф. Вірта уповноваженому представнику РСФРР у Німеччині М. Крестинському у зв'язку із умовами виконання Рапалльського мирного договору вказувалося, що німецький уряд підписанням договору від 5 листопада 1922 р. визнав де-юре уряд БРСР і відповідно погоджувався укласти із нею дипломатичні та консульські відносини іще до ратифікації даного договору [2, с. 662].

У жовтні 1921 р. Белвнешторг – юридична особа, яка представляла БРСР на міжнародній арені у сфері зовнішньої торгівлі та економічної співпраці провів переговори із німецькою фірмою «Пфайфер і Снайдер» про постачання товарів, необхідних для обох сторін [3, с. 46]. Переговори пройшли досить успішно та мали хороші результати для обох країн. Про взаємовигідний характер білорусько-німецької співпраці у 1921 р. свідчив той факт, що німецька фірма «Ост-Вест» також відкрила у БРСР свої представництва. Наступним кроком у відповідь із боку Білорусі було відкриття у березні 1922 р. представництва Белвнешторга у Німеччині.

Торговельне представництво БРСР відкрилося у Берліні лише після того, як було підписано т. з. «торговельний договір».

Разом із господарськими білорусько-німецькі відносини розвивалися і в культурній сфері. У 1921 р. німецька сторона отримала від

білоруського уряду замовлення на виготовлення підручників по арифметиці, алгебрі, граматиці. У цьому числі – «Грамматика» Б. Тарашкевича, «Алгебра» (ч.1) А. Круталевича [3, с. 49]. У Берліні також були видані дві книги Т. Гартного (Д. Жилуновича), вірші «Песні працы і змагання» та роман «Сокі ціліны», «Казакі» Я. Коласа. Всього у 1921–1922 рр. у Німеччині було опубліковано для Білорусі дев'ять книг загальним тиражем 131 тис. екз. [3, с. 49]. У 1919–1922 рр. відбувався процес налагодження єдиної зовнішньої політики для всіх радянських республік. Це знайшло своє відображення в укладанні між республіками ряду погоджень із НКВС РСФРР, спільній участі у договорах та конференціях, постійному погодженні основних аспектів зовнішньої політики між республіками та РСФРР через своїх уповноважених представників. Єдина зовнішньополітична доктрина для республік СРСР, визначала у більшій мірі їх формальну участь у багатьох міжнародних політичних акціях [7, с. 22].

На початку 20-х років БРСР фактично залежала від тієї політики, що розроблялася московським керівництвом. Самостійні кроки БРСР на міжнародній арені, у тому ж числі і у відносинах із Німеччиною, такою політикою не передбачалися. Навпаки, вони прямо контролювалися і навіть регламентувалися до найменших деталей із боку управління уповноважених Наркому іноземних справ СРСР при уряді БРСР. Білоруська республіка просто не мала змоги розширити коло співпраці із Веймарською Німеччиною, так як не мала самостійної зовнішньої та культурної політики. І саме цей фактор обумовив ігнорування БРСР на зовнішньополітичній арені зі сторони Німеччини, яка віддавала перевагу налагодженню відносин перш за все із РСФРР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бровка Ю.П. Белорусская ССР – суверенный участник международного общения / Ю.П. Бровка. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 184 с.
2. Документы внешней политики СССР / Комиссия по изданию дипломатических документов. Гл. ред. А.А. Громько. – М.: Госполитиздат. – Т. 5. 1 января 1922 г. / Под ред. А.Е. Богомолова. – 1961. – 807 с.
3. Ермаловіч В. 3 гісторыі беларуска-нямецкага грамадскага супрацоўніцтва ў 20-х гадах ХХ стагоддзя / В. Ермаловіч // Беларусіка = Flbaruthenica: кн. 7. Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучасныя перспектывы: Зб. арт. / Гал. Рэд. Л. Кулатата. – Мн.: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1996. – С. 46–52.
4. Зимионко А. Оккупация и интервенция в Белоруссии / А. Зимионко. – М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1932. – 48 с.
5. Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў. / Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу РБ па міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы. Міністэрства замежных спраў РБ. БДУ. Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. – Мн.: Бел НДІАС, 1997. – Т. 1. (1917–1922 гг.) – 395 с.

Як зазначав О. Тихомиров (в. о. завідувача відділом загальної історії нового і новітнього часу Інституту історії Академії наук Білорусі, кандидат історичних наук, доцент): «...у листопаді 1922 р. Німеччина офіційно визнала білоруську державу у формі БРСР. Визнання Білоруської РСР об'єктивно виводило білорусько-німецькі відносини на новий рівень, проте міждержавного розвитку не відбулося, оскільки у грудні того ж року БРСР увійшла до складу Союзу РСР, і передала повноваження частиною здійснення зовнішньої політики загальносоюзним органам» [19].

Підсумком військово-політичного та економічного розвитку РСФРР, УРСР, ЗРФСР та БРСР стало об'єднання їх в єдиний союз. 30 грудня 1922 р., в результаті створення СРСР, БРСР увійшла до цього союзу.

Таким чином, на початку 20-х років ХХ ст. фактично вся зовнішньополітична діяльність Білоруської Республіки контролювалася та регламентувалася із боку управління уповноважених Наркому іноземних справ СРСР при уряді БРСР. Білорусь розглядалася Німеччиною як невід'ємна частина єдиної та неподільної Радянської Росії. І лише після підписання 5 листопада 1922 р. додаткового договору про розповсюдження на союзні РСФРР республіки умов Рапальського мирного договору із боку Німеччини Білорусі було надано певні можливості для налагодження політичних, економічних та культурних відносин. Вхідження останньої до складу СРСР та передача функцій від наркому іноземних справ БРСР до НКВС РСФРР призвело до обмеження дипломатичних відносин Німеччини та Білорусі. Остання хоч і була визнана де-юре, але не сприймалася серйозно Німеччиною у політичному аспекті.

6. Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло. Очерки истории советско-германских отношений с 1918–1922 гг. – М.: Госполиздат, 1954. – 252 с.
7. Ковалева Л. В. Внешнеполитическая деятельность Советской Белоруссии в 1914–1929 гг.: Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук: 07.00.02 / Институт истории АН БССР. – Мн., 1993. – 27 с.
8. Круталевич В. А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922) / В.А. Круталевич. – Мн., 2003. – 388 с.
9. Ладысеў, У. Ф. На пераломе эпох: Станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск: БДУ, 1999. – 128 с.
10. Ллойд Джордж Д. Права о мирных договорах: В 2 т. / Перевод с английского. Под ред. В.Г. Трухановского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – Т. 1. – 656 с.
11. Мигун Д. А. Политика Германии в отношении БССР и Литовско-Белорусской ССР в 1919–1922 годы / Д.А. Мигун // Философия. Культура. Общество. Сборник трудов молодых учёных и аспирантов. Мн.: РИВШ БГУ, 2001. – Вып. 2. – С. 76–80.
12. Наленч Д. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты / Д. Наленч. / Перевод с польского. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.
13. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). - Ф. 4п. – Оп. 1. – Спр. 13. – Л. 3–7 – Маніхвэст Часовага Рэвалюцыйнага Рабітніча-Селянскага Савецкага Правіцьяльства Беларусі.
14. Пратакол I з'езда камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі. – Менск: Партыйнае выдавецтва, 1934. – 84 с.
15. Росенко И. А. Советско-германские отношения. (1921–1922 гг.) / И.А. Росенко. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1965. – 159 с.
16. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов: В 2 т. / Ред. коллегия: С. Дернберг и др. – М.: Политиздат, 1968–1971. – Т. 2: 1919–1922 гг. – 1971. – 596 с.
17. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов: В 2 т. / Ред. коллегия: С. Дернберг и др. – М.: Политиздат, 1968–1971. – Т. 2: 1919–1922 гг. – 1971. – 596 с.
18. Сташкевич Н.С. Страницы истории: истоки образования БССР / Н.С. Сташкевич. – Мн.: Изд-во об-ва Знания, 1988. – 45 с.
19. Тихомиров А. Проблемы белорусско-германский отношений в 1914–1922 гг. [Электронный ресурс] / А. Тихомиров // БЖМПМО. – 2002. – № 4. Режим доступа: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=525&Itemid=53.
20. Труханов Г. М. Из истории Советско-германских отношений. (1920–1922 гг.) / Г.М. Труханов. – Мн.: Изд-во БГУ, 1974. – 72 с.

© **Юлия Ивашко**
(Киев)

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГЕРМАНИЕЙ И БЕЛОРУССКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ (1919–1922 ГГ.)

В статье показаны основные направления и способы реализации внешнеполитической стратегии Германии по отношению к Белорусской Социалистической Советской Республике в 1919–1922 гг. Проанализировано характер и структурные особенности немецко-белорусских отношений. Отмечено, что геополитический интерес Германии к белорусскому вопросу определялся экономическими и политическими факторами. Исследованы основные факторы, повлиявшие на динамику внешней политики Германии относительно БССР.

Ключевые слова: БССР, РСФСР, ВЦИК, ЦК РКП(б), белорусско-германские отношения, международные отношения, государственно-политический статус.

© **Julia Ivashko**
(Kiev)

FORMATION OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN GERMANY AND BELARUSIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1919–1922)

The article shows the main trends and ways to implement the foreign policy of Germany towards the Belarussian Soviet Socialist Republic in 1919–1922. The nature and structural features of the German-Belarussian relations are analyzed. It is noted that the geopolitical interest of Germany towards the Belarussian issue was determined by economic and political factors. Basic factors, which affected the dynamics of the foreign policy of Germany towards the Belarussian SSR are examined.

Keywords: BSSR, RSFSR, the belarussian-german relations, internatiol relations, state and political status.

До редакції надійшла 31.01.2013.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПОЛІТИКИ США ЩОДО КУБИ (1959–1991 РР.)

У статті аналізується періодизація історії політики Сполучених Штатів Америки щодо Куби 1959–1991 рр.

Ключові слова: США, Куба, американсько-кубинські відносини, періодизація.

Після перемоги кубинської революції у період з 1959 р. по 1991 р. в США змінилось 8 президентських адміністрацій. Кожна з них сподівалась на падіння режиму Ф. Кастро і намагалась прискорити цей процес. Різні президентські команди керувались власними уявленнями про оптимальну політику щодо Куби в кожен конкретний історичний момент. Вивченням американсько-кубинських відносин згаданого періоду займалися і продовжують займатись Л. Шульц, Дж. Свейг, М. Перес-Стейбл, Д. Еріксон, В. П. Сударев та ін. [1; 2; 3; 4; 5]. Доробок цих дослідників ґрунтується на чималій джерельній базі і допомагає скласти цілісну картину історії американсько-кубинських відносин. Проте вищезгадані автори не запропонували свого чітко сформульованого погляду на основні етапи історії політики США щодо Куби на хронологічному відрізку, який розпочався з приходом до влади Ф. Кастро і завершився розпадом СРСР, а, відповідно, вміщенням американсько-кубинських відносини у новий постбіполярний і постялтинський контекст.

Аналіз подій та тенденцій у політиці США щодо Куби у 1959–91 рр. дозволяє запропонувати таку її періодизацію: 1) січень 1959 січень 1961 р.; 2) січень 1961 січень 1969 р.; 3) січень 1969 січень 1981 р.; 4) січень 1981 січень 1991–1992 рр.

1 січня 1959 р. Ф. Кастро на чолі з Рухом 26 липня покінчив з режимом Ф. Батісти. На початкових етапах становлення нового режиму на острові Ф. Кастро намагався залишатись «ідейним» керівником. Згодом він став безальтернативним лідером Куби. Харизматичний революціонер постійно критикував США, їх політику сприяння режиму Ф. Батісти. Сполучені Штати зайняли вичікувальну позицію і сподівались на послаблення кубинської економіки. Новий режим викликав стурбованість. Призначення молодшого брата Рауля Кастро на посаду заступника Фіделя не сподобалось Вашингтону, але найбільшу небезпеку становило комуністичне забарвлення революційних поглядів. У січні уряд Куби легалізував роботу комуністичної Народної соціалістичної партії, забороненої з 1952 р. 13 січня 1959 р. Ф. Кастро заявив, що Куба буде рівновіддаленою від США та СРСР [1, р. 85].

Тривожною подією для США стала аграрна реформа 1959 р., під час якої було прийнято Закон про аграрну реформу, який заборонив велике землеволодіння. Максимальний розмір володіння для фізичної або юридичної особи встановлювався у 30 кабайерій (1 кабайерія = 13,42 га), а землі, які перевищували цей ліміт (за винятком тростинових, рисових полів і пасовищ, які могли сягати розміру до 100 кабайерій [1, р. 95]) були експропрійовані для розподілу між безземельними селянами і робітниками [6]. Також заборонялось придбання земель не громадянами Куби, власниками корпорацій мали бути лише кубинці. 2,4 млн. акрів (1 акр = 0,4 га) пасовищ у провінції Камагуей націоналізувались разом з полями цукрової тростини – власністю переробних компаній, більшість з яких – американські, включно з 40 тис. акрів у власності великої сімейної корпорації Кінг Ранч (Техас). Поступово стало зрозумілим, що інвестиції США на Кубі приречені на втрату [1, р. 95].

Посольство США на Кубі намагалось дипломатичними шляхами допомогти інвесторам, усіяло наголошуючи на важливості і необхідності компенсації за привласнені землі. Кубинський уряд був не проти «адекватної компенсації», яка складала близько 20% від ринкової ціни, виплаченої готівкою в двадцятирічних урядових облігаціях з річною ставкою відсотка не більше 4,5%. США не заперечували право на привласнення земель, але вимагали компенсації їх вартості протягом 6 місяців, у повному обсязі (усю ринкову ціну) і у конвертованій валюті.

Поступово розчарування режимом Ф. Кастро охопило Вашингтон та дипломатичний корпус на острові. Довгострокове перебування Фіделя при владі могло негативно вплинути на позицію США у Латинській Америці і сприяти поширенню комуністичних ідей. 1959 рік закінчувався песимістичними прогнозами щодо покращення відносин двох держав [1, р. 108].

Ф. Кастро відвідав США у квітні 1959 р. Він не просив допомоги, оскільки хотів показати, що стане першим кубинським лідером після Хосе Марті, який не буде підкорюватись Сполученим Штатам. Ф. Кастро намагався відновити національну гідність народу, але розумів, що потребує допомоги [7].

У відносини між США і Кубою поступово став втручатись радянський фактор. У 1960 р. А. Мікоян – міністр торгівлі СРСР відвідав Кубу і підписав договір на 5 років за яким СРСР купував 20% врожаю кубинського цукру за світовими ринковими цінами і надавав кредит у 100 млн. доларів на придбання радянської нафти та устаткування. У травні було відновлено дипломатичні відносини між країнами.

Найуразливішим місцем в експорті Куби залишався преференційний доступ на ринок цукру США. Договір 1934 р. про торгівлю цукром мав захищати американських виробників після Великої депресії. За цим документом 55% попиту забезпечували національні виробники, 45% іноземні, з яких 70% належали Кубі. Частка кубинського цукру на ринку США дорівнювала третині (з 1934 р. по 1960 р.), а в експорті острова складала 80% вартості [1, р. 122]. Після чиновницьких дебатів, 7 липня Д. Ейзенхауер видав президентський указ №3355, за яким квота на кубинський цукор зменшилась на 700 000 тон від квоти у 3 119 655 тон, встановлених на 1960 рік [8].

У відповідь Куба приймає Закон №851, який надавав повноваження Президенту і Прем'єр-міністру здійснювати примусову націоналізацію власності, що перебувала у руках американських фізичних та юридичних осіб, а також фірм, в яких був інтерес США. 6 серпня націоналізовано 36 цукрових заводів, які давали 36,7% національного виробництва цукру і на яких працювали 35,7% робочої сили, задіяної в цьому секторі економіки країни. Також були експропрійовані об'єкти компанії Стандарт Ойл, Тексако, Вест Індіан і Синклер Кюба Ойл, контрольовані США. 3-поміж банків націоналізували Зе Фьорст Нешинал Сіті Бенк, Зе Фьорст Нешинал Бенк оф Бостон та зе Чейс Манхеттен Бенк. Закон №890 продовжив цю лінію, дозволивши націоналізувати 383 приватні фірми [9].

Невдоволення приватних підприємців США зростало, надходили вимоги про жорстоку відповідь на заходи Ф. Кастро. Куба підписувала договори з комуністичними країнами. У грудні Д. Ейзенхауер видає указ №3383 про скорочення квоти на кубинський цукор до нуля [10]. Наступним кроком стає закриття посольства США на Кубі 3 січня 1961 р. Таким чином, перший етап у відносинах між Вашингтоном і режимом Ф. Кастро завершився станом глибокої кризи двосторонніх стосунків. Жорстка і безкомпромісна настанова двох сторін привела їх до взаємної антагонізації.

Адміністрація Дж. Кеннеді, яка прийняла владу 20 січня 1961 р., визначила своєю голов-

ною метою повалення уряду Ф. Кастро і призначення нового провашигтонського. Для досягнення мети було зібрано невеликий загін добровольців-мігрантів і сплановано операцію «Вторгнення у Затоку Свиней». План операції виглядав таким чином: 2 повітряні удари по кубинських повітряних базах, вечірня несподівана атака загону з 1400 осіб, перед вторгненням висадка парашутистів для підриву транспортних шляхів і перешкоджання просуванню кубинської армії, а також висадка невеликого загону на східному узбережжі острова з метою створення хаосу і заворушень. Головна сила мала пройти через острів до провінції Матансас і там зайняти оборонну позицію. Об'єднаний революційний фронт мав надіслати лідерів з півдня Флориди для встановлення тимчасового уряду. Успішність плану залежала від підтримки вторгнення кубинцями [1, р. 142]. Операція, однак, повністю провалилась. Ф. Кастро захопив основну частину групи вторгнення – 1200 осіб, 100 були вбиті, дехто втік морем.

Катастрофічний провал операції змусив адміністрацію розробити новий план повалення режиму Кастро – «Операцію Мангуст», спрямовану на дестабілізацію і саботаж кубинського уряду та економіки [11]. Вона передбачала велику кількість дій, зокрема збирання розвідувальних даних, саботаж, провокації. Метою було погіршення життя на острові і зростання невдоволення режимом Ф. Кастро. Успішне проведення операції передбачало падіння революційного уряду в перші тижні жовтня 1961 р. [1, р. 176].

Окрім вищезначених операцій, було вчинено декілька замахів на Ф. Кастро. За таких обставин, влітку 1962 р. Радянський Союз розпочав таємно розташовувати на Кубі свою групу військ, особовий склад якої налічував десятки тисяч військовослужбовців. Наявність в складі групи ядерних боєприпасів і ракетних засобів їх доставки стала головною причиною потенційно найнебезпечнішої кризи часу «холодної війни», відомої як Кубинська ракетна криза. Врегулювання кризи у швидкий і мирний спосіб мало для Куби вкрай важливий результат. Угода між Дж. Ф. Кеннеді і М. Хрущовим передбачала вимушену згоду Вашингтона відмовитись від силового усунення режиму Ф. Кастро. Натомість, Вашингтон не відмовлявся від усіх інших інструментів, призначених дестабілізувати кубинську диктатуру.

Найефективнішим методом дестабілізації режиму Ф. Кастро став економічний. Адміністрація Дж. Ф. Кеннеді розробила програму

«Економічного заперечення» – спробу ізолювати Кубу від некомуністичного світу. Заборона на торгівлю цукром та запасними частинами для виробничого устаткування робили переобладнання фабрик, зміну стандартів систем досить важкими і дорогими. Лобісти з Флориди вимагали повного ембарго на торгівлю з Кубою. Ще одним слабким місцем став туризм – громадяни США не могли відвідувати острів зі своїм звичайним паспортом і мали отримувати спеціальні дозволи на візит.

Програма «Економічного заперечення» також переслідувала мету закрити всі морські шляхи до Куби. Спочатку 5 країн НАТО (Бельгія, Канада, Франція, Німеччина, Туреччина) погодились не надавати свої кораблі СРСР для торгівлі з островом. Ще 5 – Данія, Греція, Нідерланди, Норвегія і Великобританія – відмовились. Після ракетної кризи, кількість кораблів з інших країн в кубинських портах зменшилась зі 128 у січні 1962 р. до 12 у січні 1963 р. [1, р. 205]. У липні Вашингтон блокував банківські операції і «заморозив» кубинські депозити в американських банках. Юридичним підґрунтям для повного ембарго став Акт про торгівлю з ворогом [12]. Особам під юрисдикцією США заборонялась покупка, транспорт, імпорт або будь-які інші операції за межами країни з продавцями: 1) кубинського походження; 2) такими, що перебували на острові, чи перевозили товари через Кубу; 3) якщо товар зроблено чи він містить частини кубинського походження [1, р. 207].

Наступний президент Л. Джонсон вимагав більш агресивного курсу. Умовно його політику відносно Куби можна поділити на три етапи: з листопада 1963 р. до квітня 1965 р. США намагаються ізолювати Кубу, з травня 1965 р. по жовтень 1966 р. – спокійний період і останні 2 роки президенства Джонсона характеризуються сплеском революційного активізму Ф. Кастро, головним чином у Болівії, який гранично антагонізував Вашингтон і Гавану. Л. Джонсон, щоправда, застосовував політику «батога і пряника»: пряником стала заборона щодо замахів на Кастро, а батогом – тісніша економічна і дипломатична ізоляція, допомога групам вигнанців у Флориді та засудження експорту революції [13].

1962 р. Кубу було виключено з ОАД – Організації Американських Держав, з 1964 р., після вторгнення у Венесуелу, покаранням стало припинення дипломатичних і консульських відносин, торгівлі (за винятком продуктів харчування і ліків) і всіх морських перевезень. Лише Мексика мала формальні дипломатичні та економічні зв'язки з Кубою. Війна у В'єтнамі

відволікла увагу США від острова. Оскільки вплив Куби у Латинській Америці був значно обмежений, комуністичні ідеї знайшли відгук в Африці. Куба знову поступово поверталась до опори на СРСР, від якої частково відмовлялась після вивезення радянських ракет з острова. Отже особливістю політики США щодо Куби на другому етапі їх відносин після січня 1959 р. було поглиблення антагонізму. Спробувавши усунути Ф. Кастро силою, Вашингтон змушений був перевести заходи з підризу кубинського режиму у річище карантинно-блокадних заходів. Як виглядає, головну роль у такій зміні зіграв радянський чинник.

Через два місяці після інавгурації у 1969 р., президент Р. Ніксон попросив переглянути політику щодо Куби. Було запропоновано 4 варіанти: 1) переговори з СРСР щодо обмеження поведінки Куби; 2) прийняти інтерес СРСР на Кубі для протидії будь-де інтересам США; 3) підтримка відкритих і прихованих дестабілізуючих операцій на Кубі; 4) скасувати обмежувальну політику й відновити нормальні відносини без поступок Кубі. Р. Ніксон вимагав виключно жорсткої лінії у політиці щодо острова і не розглядав жодної можливості, навіть найменшого, полегшення ембарго [1, р. 242]. Натомість, Куба приєдналася до Ради економічної взаємодопомоги у 1972 р. з метою пожвавлення торгівлі та отримання додаткової підтримки. СРСР переглянув кубинський борг на найвигідніших для неї умовах, відкрив кредит з низькою ставкою на 360 млн. доларів для будівництва заводів, енергетичних об'єктів, розвитку цукрової індустрії, а також встановив нові ціни на кубинський нікель та цукор – 12 центів за фунт цукру (світова ціна – 7) та 5 450 доларів за тонну нікелю (світова ціна – 3500) [1, р. 245]. Це ще більше посилювало спроможність острова протистояти США.

Після Вотергейтського скандалу 1972–1974 рр. і відставки Р. Ніксона, Дж. Форд став новим президентом США. Він намагався дотримуватись лінії попередньої адміністрації. Після звітів про зниження революційної активності Куби у Латинській Америці і покращення відносин між урядами країн, на зустрічі ОАД у Сан Хосе більшістю голосів було підтримано резолюцію про добровільне встановлення відносин з Кубою для всіх членів організації [1, р. 271]. Наслідком цього рішення стала проблема торгівлі філіалів корпорацій США, які знаходились на території третіх країн. Фактично вони були окремими фірмами, які діяли згідно законодавства країни-перебування і тому ем-

барго не поширювалось на них. Але головні компанії були підзвітні США і не могли торгувати з Кубою, а тому виникало питання, чиї закони мали більшу силу. У квітні 1974 р. аргентинські філіали трьох американських корпорацій – Форд, Дженерал Моторс і Крайслер – отримали спеціальний дозвіл на торгівлю з Кубою. Оскільки торгівля набирала обертів, зростав ризик конфронтації з невдоволеними дружніми урядами, що могло погіршити стан американських інвестицій у їх країнах. Президент Форд формально усунув заборони для філіалів у країнах перебування. Це стало сигналом готовності до діалогу. Питання присутності кубинців у Анголі під час громадянської війни 1975 р. у країні стало, однак, перепоною для цього. З 1976 р. поновились емігрантські атаки, які Ф. Кастро пов'язав з діяльністю ЦРУ.

У 1977 р. до влади проходить демократ Дж. Картер. Куба розглядалась адміністрацією Картера як «маріонетка» СРСР. У 1979 р. Білий дім заявив, що «Куба ставала все більш залежною від Радянського Союзу і, в той же час, все більшим інструментом його зовнішньої політики» [1, р. 292].

Зовнішня політика адміністрації Дж. Картера була позначена низкою негараздів. По-перше, це наслідки конкуренції між держсекретарем С. Вансом і радником президента З. Бжезінським з питань формування зовнішньої політики, по-друге, погіршення стану економіки США через зростання цін на нафту, по-третє, принизлива втрата позицій на Середньому Сході через приход до влади в Ірані Р. Хомейні та радянське вторгнення в Афганістан. Ці та інші обставини об'єктивно відсунули Кубу на другий план міжнародних зусиль Білого дому. Куба, однак, нагадала про себе загостренням міграційної проблеми, початки якої перебували ще в 1959–1960 рр.

На початку 1979 р., після перемовин закордонної кубинської громади і революційного уряду, кубинським емігрантам, особливо тим, хто жив у США, було дозволено відвідувати Кубу і вимагати возз'єднання сімей шляхом звільнення контрреволюційних в'язнів. Проте служба міграції та натуралізації США гальмувала процес видачі віз для подорожей, посилаючись на перешкоди з боку Куби, що викликало незадоволення серед тих, хто хотів поїхати до США. Вашингтоном фактично стимулювались нелегальні виїзди і акти громадянської непокорі. За перші десять місяців 1980 р. деякі посольства країн Латинської Америки в Гавані зазнали атак: один кубинський охоронець загинув у посольстві Перу, після того як близько 10 ти-

сяч людей вдерлись до дипломатичної місії цієї країни. Тоді кубинський уряд відкрив морське сполучення «міст Маріель Кайо Уесо», за допомогою якого понад 125 000 людей виїхало до США [14]. Ця ситуація збіглася з прийняттям в останній рік адміністрації Дж. Картера, 17 березня 1980 р., Закону про біженців [15], який забороняв надавати статус біженців тим, хто прибуває морським шляхом.

У Нью Йорку 22 і 23 грудня 1980 р. відбулися переговори щодо міграційних проблем. Американці висловили протест новій великій хвилі еміграції через проблеми, які приніс міст Маріель, котрим до США прибули злочинці і розумово хворі. Америка усвідомлювала, що Ф. Кастро вдавався до глузливого трюку. Можливим шляхом врегулювання ситуації був договір про легальну і впорядковану міграцію з квотою 20 тис. мігрантів на рік, додатковою квотою на три роки у 6–7 тис. для колишніх в'язнів та їх родичів і необмежений в'їзд для кубинських мігрантів, які мають родичів у США. Головною умовою для Куби було прийняття назад деяких мігрантів, які прибули «мостом Маріель» і вважались «небажаними»: на той час 1760 з них були ув'язнені в США, 500 – діагностовані як психічно хворі, а близько 200 добровільно хотіли повернутись на Кубу [14]. Кубинська сторона визначила мінімальну квоту 40 тис. осіб на рік і заперечувала з політичних та соціальних міркувань повернення на Кубу «небажаних», зазначаючи, що кожний конкретний випадок мав бути попередньо проаналізованим. Іншою умовою Гавани було повернення на Кубу або покарання в США тих, хто тікає, захоплюючи кубинські кораблі або літаки. США не погодились на такі умови і перемовини зупинились. Головною прикметною рисою третього етапу політики США щодо Куби після 1959 р. було виникнення перед Вашингтоном нових несподіваних викликів, породжених інтеграцією Куби у світову економіку та віднайденням Ф. Кастро інших важелів тиску на Вашингтон. Білий дім за обставин, коли вперше після В'єтнамської війни він зіштовхнувся з втратою своїх міжнародних позицій, не знайшов змістовної відповіді на кроки Гавани.

Р. Рейган, прийшовши до влади у січні 1981 р., зіштовхнувся щонайменше з двома серйозними проблемами, пов'язаними з Кубою: 2500 злочинців і психічно хворих, які прибули Маріелем і потік радянської зброї з Гавани до Центральної Америки для підтримки лівих угруповань. Його політика відносно острова базувалась на таких основних засадах: ніякої

радикальної зміни щодо політики відносно Куби (голова секції представництва США у Гавані В. Сміт і директор Офісу з Питань Куби у Державному департаменті М. Фрешет залишались на посадах), ніякого потурання тероризму з боку кубинських мігрантів, обмежені культурні та спортивні обміни.

У вересні 1981 р. президент підписав наказ 12323 [16] про створення президентської комісії з питань мовлення на Кубу, на підставі якої в ефір вийде Радіо Марті. Питання «небажаних» мігрантів залишалось відкритим до 1984 р., коли США і Куба підписали імміграційний договір про репатріацію 2746 «небажаних» мігрантів і видачу 20 тис. річних міграційних віз. Ф. Кастро звинуватив адміністрацію у сприянні нелегальній міграції [17]. У травні 1985 р. дію міграційних угод було призупинено Ф. Кастро через початок мовлення Радіо Марті. 15 червня 1985 р. кубинський уряд оголосив, що з гуманітарних причин дозволяє тимчасові візити (у виняткових випадках) на острів кубинців-громадян США, які не брали участі в контрреволюційних акціях і не належали до антикубинських організацій, кількістю не більше 2500 осіб на рік [14].

22 серпня 1986 р. у відповідь на припинення дії Договору 1984 р., адміністрація Р. Рейгана оприлюднила президентську декларацію про зупинення кубинської міграції (Декларація 5517) [18], у разі відмови Гавани відновити дію Договору 1984 р. Декларація забороняла надавати візи кубинцям, які виїхали з острова після 22 серпня 1986 р. і намагались потрапити до США з території третіх країн. Винятки були зроблені лише для близьких родичів американських громадян (діти, батьки, подружжя), а також для контрреволюційних діячів. У грудні 1987 р. уряди США та Куби вирішили, поновити дію міграційного Договору 1984 р. і продовжили переговори щодо радіопередач для досягнення прийнятної для обох сторін угоди, базованої на міжнародному праві. Адміністрація Р. Рейгана намагалась тиснути на Кубу і змогла досягнути імміграційної стабільності.

Президент Дж. Г. В. Буш продовжив політику свого попередника. Радянський Союз поступово втрачав міжнародний вплив. Це значно погіршувало позиції Куби. У 1980-х р. державний Департамент оцінював радянські субсидії їй у 5,5 млрд. доларів на рік – 4 млрд. економічної допомоги і 1,5 млрд. військової, сума, що складала чверть ВВП острова. У 1991 р. ЦРУ відмічало, що ця сума досягає лише погоджених 2,5 млрд. Куба отримала лише нафту і зерно. За перші 9 місяців року Гавана взагалі не отримала рису,

свинячого сала було поставлено лише 7%, згущеного молока – 11%, олії – 16%, консервів – 18% і 22% порошкового молока від узгоджених обсягів. Військова допомога ще продовжувала надходити. У вересні 1992 р. Росія відкликала свою бойову бригаду. Обговорювалось питання закриття розвідувальної станції Лурдес, оренда якої коштувала Росії 90 млн. доларів у 1992 р., 160 млн. – у 1993 р. і 200 млн. – у 1996 р. [1, р. 429]. Куба втратила не лише економічну та військову допомогу. З 1960-х по 1980-ті рр. 70% її торгівлі припадало на СРСР, а ще 15–18% на країни РЕВ. Більшість обсягів цієї торгівлі просто зникла у період 1989–1992 рр. Імпорт нафти впав на 86%, добрив – на 81%, тваринного корму – на 71%. В той же час світові ціни на продукти імпорту Куби (пшеницю, курятину, молоко і нафту) значно зросли, а на продукти впали на 20% (цукор) і 28% (нікель) [1, р. 435].

Оскільки з розпадом СРСР світової загрози для США більше не було, Куба перестала хвилювати Вашингтон. Кубинські американці уже мали свого представника у Конгресі (республіканка І. Рос-Летінен) і аж ніяк не хотіли змінювати політичний курс щодо Гавани. У їх розпорядженні знаходились голоси виборців ключового штату Флорида і фінансові важелі, що дозволяло їм проводити свою політичну лінію.

1992 р., перед виборами, було прийнято Закон Торрічеллі (Закон про кубинську демократію) [19]. Його метою (за словами законодавця Р. Торрічеллі) було паралізувати кубинську економіку, сподіваючись на повалення режиму Ф. Кастро через кілька тижнів [20].

Закон визначав основні завдання політики США: 1) пошук мирного шляху переходу до демократії і відновлення економічного зростання Куби шляхом обережного застосування санкцій проти уряду Кастро і підтримки кубинського народу; 2) пошук союзників серед інших демократичних країн, які б розділяли цю політику; 3) США, розвиваючи відносини з іншими країнами, братимуть до уваги їх бажання співпрацювати у цьому питанні; 4) швидке вирішення питань згортання військової, технічної або будь-якої допомоги уряду Кастро від незалежних держав колишнього СРСР; 5) продовження різкого засудження порушень прав людини на острові; 6) застосування санкцій до режиму Кастро доти, доки він відмовляється рухатись у бік демократизації і поваги до прав людини; 7) бути готовими зменшити санкції у відповідь на позитивні зміни на Кубі; 8) підтримка вільних чесних виборів; 9) вимога швидко згорнути військову, технічну або будь-

яку допомогу уряду Куби від інших країн; і 10) відразу ініціювати розробку політики США відносно Куби у пост-кастрівський період [19]. Президент США міг, як визначав Закон, просити інші країни не торгувати з Кубою (міжнародне співробітництво), за винятком продуктів харчування і медикаментів. Визначались жорсткі ліміти щодо грошових переказів з США [19]. Закон Торрічеллі відображав досить жорстку настанову в політиці щодо Куби. Проте прийняття і зміст Закону унаочнили те, що четвертий період в історії політики США щодо Куби епохи режиму Ф. Кастро завершився. Найприкметнішою рисою цього відрізка у новітній кубинській політиці Вашингтона стало фактичне визнання ним потреби в обмеженому співробітництві з Гаваною, а також констатація потреби у довготермінових, але неухильних зусиллях з підриву режиму на острові шляхом стимулювання його внутрішнього розпаду.

Таким чином, пропонована періодизація політики США щодо Куби у 1959–1991 рр., а також особливості окремих періодів переконливо демонструють, що одним з найістотніших аспектів дій Вашингтона було його пристосування до мінливих міжнародних обставин, які оточували Кубу, а також намагання знаходити оптимальні відповіді на виклики, які постійно кидав Білому дому Ф. Кастро. Разом з тим, аналіз свідчить про те, що на загал вичікувальна позиція США в більшості видозмінювалась не внаслідок подій на Кубі, а залежно від ширшої міжнародної стратегії Вашингтона і позиції та можливостей головного спонсора Куби – СРСР. Вплив останнього на Кубу був настільки істотним і нерідко не до кінця з'ясованим, що лише поглиблені дослідження істориків дозволять скласти повніше уявлення про нього й усвідомити його роль у формуванні кубинської політики Вашингтона.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Schoultz L. *That Infernal Little Cuban Republic: The United States and the Cuban Revolution* / L. Schoultz – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009. – 760 p.
2. Sweig J. E. *CUBA: What everyone needs to know* / J.E. Sweig – New York: Oxford University Press, 2009. – 336 p.
3. Pérez-Stable M. *The Cuban Revolution. Origins, Course, and Legacy* / M. Pérez-Stable – New York: Oxford University Press, 1999. – 240 p.
4. Erikson D.P. *The Cuba Wars: Fidel Castro, the United States, and the Next Revolution* / D.P. Erikson – New York: Bloomsbury Press, 2008. – 384 p.
5. Сударев В.П. *Взаимозависимость и конфликт интересов. США и Латинская Америка (вторая половина XX века)* / В.П. Сударев. – М.: Ин-т Латинской Америки РАН, 2000. – 357 с.
6. *La primera ley de reforma agraria*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://reformagraria.cip.cu/ley_agraria/Texto_de_la_ley.html
7. Rabe S.G. *Eisenhower and Latin America*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fsmitha.com/review/eisenhower.html>
8. 223 - *Statement by the President Upon Signing Bill and Proclamation Relating to the Cuban Sugar Quota*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=11866#axzz1VHX0VZTH>
9. *La ley №890*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.latinamericanstudies.org/cuba/expropiacion.htm>
10. 374 - *Statement by the President Upon Issuing Proclamation Fixing the Cuban Sugar Quota at Zero*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=12033#axzz1VHX0VZTH>
11. *The Bay of Pigs*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jfklibrary.org/JFK/JFK-in-History/The-Bay-of-Pigs.aspx>
12. *Trading with Enemy Act*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archive.org/stream/tradingwithenemy00newyrich/tradingwithenemy00newyrich_djvu.txt
13. Brands H.W. *The foreign policies of Lyndon Johnson: beyond Vietnam* / H.W. Brands. – Texas: A&M University Press, 1999. – 200 p.
14. *Sitio del Gobierno de la República de Cuba*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.cubagob.cu/rel_ext/acuerdos.html
15. *The Refugee Act*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.acf.hhs.gov/programs/orr/policy/refact1.htm>
16. *Executive Order 12323*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1981/92281e.htm>

17. President Reagan and the World. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.latinamericanstudies.org/articles/Reagan.pdf>
18. Proclamation 5517. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1986/082286a.htm>
19. Cuban Democracy Act of 1992. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.state.gov/www/regions/wha/cuba/democ_act_1992.html
20. Torricelli Act. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Torricelli_Act

© **Олеся Скляренко**
(Київ)

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ПОЛИТИКИ США В ОТНОШЕНИИ КУБЫ (1959–1991 ГГ.)

В данной статье анализируется периодизация истории политики Соединенных Штатов Америки в отношении Кубы в 1959–1991 гг.

Ключевые слова: США, Куба, американо-кубинские отношения, периодизация.

© **Olesia Skliarenko**
(Kyiv)

PRINCIPAL STAGES OF UNITED STATES POLICY TOWARDS CUBA (1959–1991)

The author makes an attempt to propose the periodization of the history of US policy towards Cuba in 1959–91.

Key words: USA, Cuba, the U.S.-Cuban relations, periodization.

До редакції надійшла 6.02. 2013.

УДК 94 (438): 327.39:061.1

© **Олена Колос**
(Київ)

ГЕОПОЛІТИЧНА МОТИВАЦІЯ ВСТУПУ ПОЛЬЩІ В НАТО ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Розглядаються геополітичні мотиви, котрими керувалася в 1990-ті рр. Республіка Польща, орієнтуючись на вступ у НАТО та ЄС. Також аналізуються зовнішньополітичні обставини, які змушували припускати, що реалізація можливостей, наданих Польщі її євроатлантичним вибором, буде серйозно ускладнена.

Ключові слова: зовнішня політика, ЄС, НАТО, інтеграція, східна політика ЄС.

На початку 1990-х років після стрімких і деколи катастрофічних подій, що супроводжували розпад СРСР і крах світової системи соціалізму, абсолютно всі європейські країни (і не тільки європейські) опинилися перед необхідністю формувати нову зовнішньополітичну лінію або вносити корективи в стару з урахуванням нової розстановки сил на міжнародній арені. Польща була в числі тих країн, яким довелося докорінно змінювати свою зовнішню політику. Як і всі країни Центральної та Східної Європи, Польща вибрала орієнтацію на НАТО і Європейський Союз. Цей вибір надавав Польщі унікальні можливості, реалізація яких, однак, могла бути серйозно ускладнена рядом зовнішньополітичних обставин.

Деякі дослідники стверджують, що на початку 1990-х рр. Польща стояла перед вибором, так як потенційно польська політика тоді могла бути орієнтована як східна, проросійська (тобто зі збереженням старого курсу), або прозахідна [5]. Але більш відповідною історичній дійсності

представляється точка зору, згідно з якою в Польщі не було реального зовнішньополітичного вибору. Польща не могла собі дозволити одиночного плавання в умовах нестабільності на пострадянському просторі, тому з метою виживання мала приєднатися до найсильнішого. А ними на той момент були НАТО і ЄС [7, с. 55]. Необхідно відзначити, що ідея «повернення до Європи» підтримувалася переважною більшістю населення Польщі так само, як і політичною елітою держави. Саме тому імперативом польської зовнішньої політики в 1990-і рр. був вступ у ці організації, які обіцяли не тільки безпеку, але й можливість взяти участь у роботі важливих форумів, де можна буде вирішувати питання національних інтересів.

Польща належить до європейської зони культурного, політичного та економічного розвитку протягом більше тисячі років. Демократична система державного управління, прав людини, плюралізму й ринкової економіки була визнана поляками за найкращі керівні принци-

пи організації суспільства. Процес польської інтеграції з Європейським Союзом є одним з чинників укорінення в цій країні демократії. Членство Польщі в Європейському Союзі гарантувало забезпечення прав і свобод громадян.

Стратегія польської інтеграції з Європейським Союзом проходила через реформування. Інтеграція з європейськими структурами мала бути спрямована на прискорення політичних реформ, забезпечення безпеки та досягнення гарних умов для розвитку всієї країни.

Економічні вигоди полягали в участі в єдиному європейському ринку з вільним рухом товарів, послуг, капіталу і людей, доступу до структурних фондів, а також збільшенні припливу інвестицій та нових технологій. Розширився Європейський ринок, заснований на єдиних принципах роботи, що мало сприяти прискореному розвитку цивілізації.

Слід зазначити, що пріоритет надавався відносинам з НАТО, а вірніше зі США (які грали роль «першої скрипки» в альянсі) і, незважаючи на те, що в 1990-і рр. представникам Центрально-Східної Європи, і полякам в тому числі, здавалося, що Америка і Європа просто ділять один з одним лідерські повноваження у регіоні, а тому завдання щодо вступу до НАТО та ЄС носять взаємодоповнюючий характер і не припускають суперництва [6, с. 38], вже тоді цей пріоритет «атлантизму» в системі польських зовнішньополітичних завдань обіцяв серйозні труднощі майбутнього членства Польщі в ЄС, особливо у світлі планів створення незалежної по відношенню до НАТО західноєвропейської політики безпеки. Пріоритет НАТО і США перед ЄС у зовнішній політиці Польщі в 1990-і рр. пояснюється декількома обставинами.

По-перше, найбільш надійною гарантією безпеки поляки вважали саме співпрацю з США, одну з причин якої дослідники бачать у вкрай негативному європейському історичному досвіді Польщі: «США займають особливе місце в польській стратегічній політиці. Якщо звернутися до історії, ідеалізм президента Вільсона, участь Америки у Другій світовій війні, холодна війна, оголошена комунізму, і розширення НАТО все це показує США як прихильника вільної та демократичної Польщі. У порівнянні зі Сполученими Штатами Європа має в історії головним чином непривабливий вигляд: вона потурала Гітлеру, байдуже поглядала на сталінський режим, а в 1939 р. кинула Польщу напризволяще. Зближення з США здається більш надійною гарантією безпеки...» [3, с. 93]. Саме тому в питанні про систему європейської

безпеки Польща вважала (і вважає), що її найважливішою складовою має бути присутність США і НАТО в Європі. Польща розраховувала використовувати Вашингтон як гаранта власної безпеки не тільки у відносинах з Росією, а й з Німеччиною. Як приклад характерних висловлювань з цього приводу можна навести слова Кшиштофа Пилявського, редактор газети «Трибуна» (Trybuna) (Варшава): «Польща знаходиться між німцями та Росією, і у нас є сумний досвід. Історично кілька разів Польща втрачала через це незалежність. І всі, і праві, і ліві, думали і думають, що Америка – головний гарант безпеки Польщі» [4, с. 50].

По-друге, пріоритет НАТО перед ЄС в системі польських зовнішньополітичних завдань був пов'язаний також з розрахунками Польщі на те, що Сполучені Штати будуть зацікавлені в тому, щоб мати в Євросоюзі додаткову опору в особі не тільки самої Польщі, але й інших країн (нових членів ЄС з регіону Центральної та Східної Європи), лідером яких виступала б Варшава, тобто Польща розраховувала виступити своєрідним форпостом США в регіоні. Нарешті, не можна не враховувати майже десятиміліонну польську діаспору в США [1, с. 17]. Саме ці обставини і обіцяли обернутися складнощами у відносинах Республіки з ЄС. В умовах радикальної перебудови міжнародних відносин від динаміки інтеграційного процесу залежало, яке місце зможе зайняти Єдина Європа у світі до початку XXI ст., бо виникла можливість різкого підвищення міжнародної ваги європейських країн окрім НАТО навіть всупереч «наддержавності» США. Європейський союз отримав шанс протиставити американській концепції «однополюсного світу» свою концепцію світу «багатополюсного» (або «біполярного»), в якому ЄС буде одним із «центрів сили». Розширення на Схід, на думку лідерів Євросоюзу, мало сприяти реалізації цього шансу [8, с. 9–10]. У зв'язку з цими намірами Польща, яка позиціонує себе як союзника США в регіоні, вже в 1990-і рр. викликали побоювання, відлуння яких проявилися в 2007 р., коли почалося обговорення питання про розміщення елементів американської ПРО на території Польщі. Частина противників цього проекту в Європі вказувала на Польщу як на країну, яка не є в повній мірі європейською і хоче зрадити єдність континенту, отримавши натомість обіцянку тісніших відносин з Вашингтоном [3, с. 101]. Саме переважна орієнтація Польщі на США, особливо з питання про європейську безпеку, давала підстави для припущень про те, що Республіка своїми явними атлантичними позиціями під-

ірве єдність континенту і таким чином зірве реалізацію плану з перетворення Європи в один з «полосів сили», що протистоїть гегемоністським стремлінням США.

Якщо в питанні про гарантію безпеки пріоритет, безумовно, віддавався США, то в питанні про можливість досягнення давніх національних інтересів у Європі пріоритет був на боці Європейського союзу. Національні інтереси Польщі завжди були тісно пов'язані з Росією, Україною, Білоруссю та Молдовою. Сама по собі Польща не могла і не може робити істотного впливу на формування відносин європейських країн як з Росією, так і з іншими вищевказаними східноєвропейськими сусідами, у неї з'являється така можливість тільки в складі ЄС. Прагнення вступити до Спільноти пояснювалося, зокрема, амбітним бажанням Польщі отримати можливість впливати на формування східної політики ЄС. Це бажання виглядало цілком виправданим – східний кордон Республіки стане найдовшим східним кордоном ЄС і включатиме в себе кордон з Україною, Білоруссю і Росією через Калінінград; нові східні сусіди Європейського Союзу це старі сусіди Польщі, з якими вона пов'язана багатовіковими, досить складними, відносинами. Безсумнівно, Польща мала повне право розраховувати, що при формуванні східної політики розширеного Євросоюзу будуть враховуватися і її інтереси. Однак деклароване прагнення Польщі сприяти в майбутньому європейському вибору України та бажання впливати на ситуацію в Білорусі й Молдові створювали враження, що головний інтерес Польщі це оточення країнами, не просто незалежними від Росії, а й ворожими їй, з метою забезпечення власної безпеки й ослаблення позицій РФ в регіоні. Така політика могла сприяти лише зростанню напруженості на східному кордоні ЄС. Але реальність могла багато в чому не виправдати сподівання й плани, особливо ті, які стосувалися прагнення Польщі впливати на формування відносин Брюсселя з Росією. Позиція Польщі щодо РФ відрізнялася, в силу багаторічного історичного досвіду, вираженим скептицизмом і недовірою, тому можливість досягнення компромісної точки зору з приводу відносин Росії з провідними країнами ЄС, такими як Франція та Німеччина, у яких свої давні, в першу чергу економічні, інтереси в Росії, здавалася дуже складною. Прогнозувалося, що прагнення Польщі впливати на формування відносин Європейського Союзу з Росією в потрібному для себе ключі може залишитися нереалізованим [2, с. 117–118].

З приводу взаємин Польщі, Росії та Європейського Союзу можна відмітити наступне: вступ Польщі до ЄС надавав унікальний шанс перевести відносини Польщі та РФ на новий конструктивний рівень, проте реалізація цього шансу залежала не тільки від доброї волі керівництва РП, але також і від Росії (яка, до речі, дуже мало зробила для позбавлення Польщі від історичних фобій), і від політики «старих» держав-членів ЄС, які повинні були продемонструвати свою готовність прийняти Польщу як рівного партнера, що має повне право на врахування своїх інтересів при формуванні зовнішньої політики ЄС, а не як державу-буфер між стабільною та процвітаючою Європою і нестабільною та небезпечною Росією.

Польща не могла змінити свого геополітичного становища, і воно, як і історичний досвід, робили ситуацію, в якій опинилася країна на початку 1990-х рр., безальтернативною. Необхідність виживання в умовах зовнішньої та внутрішньої нестабільності зумовила євроатлантичний вибір Польщі. Цей вибір дійсно міг гарантувати безпеку та надати унікальну можливість вплинути на формування відносин між Заходом і Росією таким чином, щоб ці відносини не ставили під загрозу інтереси самої Польщі. Реалізація можливостей Польщі з досягнення безпеки і отримання впливу на формування східної політики ЄС, багато в чому залежала і від того, як склалися відносини між Європейським Союзом і США, і в цій ситуації, особливо в разі прийняття недалекочасних зовнішньополітичних рішень, замість безпеки Польща могла опинитися перед необхідністю дуже болісного вибору між США і Європою, а відносини між членами ЄС і Росією в цьому випадку формувалися б без урахування інтересів польської сторони.

Не дивлячись на досягнення, наявні у дослідженні наукової проблеми, її вивчення продовжує залишатися актуальним завданням української історичної науки. Зважаючи на існування зростаючого наукового та суспільного інтересу до проблем європейської та євроатлантичної інтеграції, а також появу великої кількості нових документів та відкриття недоступних раніше архівних фондів, подальше дослідження проблеми видається прогнозованим. Тому, пропонуючи власні погляди на процес інтеграції Польщі у НАТО і ЄС, залишаємо простір для зіставлення з іншими точками зору та дискусій щодо питань, охоплених представленою роботою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вуп Дж. Польша как фактор внешней политики ЕС / Дж. Вуп // Расширение Европейского союза: взгляд из Москвы, Берлина и Варшавы. М.: ОГНИ ТД. – 2006. – 78 с.
2. Доннели Б. Польша, Европейский союз и Россия / Б. Доннели // Европа. Журнал Польского института международных дел. – 2004. – № 4. – С. 111–118.
3. Кулеса Л. Досье по системе противоракетной обороны. Польская перспектива / Л. Кулеса // Европа. Журнал Польского института международных дел. – 2007. – № 2. – С. 91–104.
4. Пилявский К. Россию обойти не получится / К. Пилявский // Расширение Европейского союза: взгляд из Москвы, Берлина и Варшавы. – М.: ОГНИ ТД, 2006. – 78 с.
5. Серапионова Е. П. Выбор новой Польши / Е. П. Серапионова. Режим доступа: http://www.e-journal.ru/p_zarubeh-stl-8.html
6. Смирнов П. Е. Центральная и Восточная Европа между США и ЕС / П. Е. Смирнов // США – Канада. Экономика, политика, культура. – 2005. – № 8. – С. 35–56.
7. Шишелина Л. Н. Перспективы Центральной Европы / Л. Н. Шишелина // После Праги, перед Копенгагеном. Две точки зрения на расширяющуюся Европу: Рус.-венг. науч. круглый стол. – Будапешт, 2002. – 75 с.
8. Юданов Ю. И. Расширение ЕС ответ на вызовы XXI века / Ю. И. Юданов // Расширение ЕС на восток: позиции стран Евросоюза. – М: ИМЭМО РАН, 2002. – 120 с.

© Елена Колос
(Киев)

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ МОТИВАЦИЯ ВСТУПЛЕНИЯ ПОЛЬШИ В НАТО И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ

Рассматриваются геополитические мотивы, которыми руководствовалась в 1990-е гг. Республика Польша, ориентируясь на вступление в НАТО и ЕС. Также анализируются те внешнеполитические обстоятельства, которые заставляли предполагать, что реализация возможностей, предоставляемых Польше ее евроатлантическим выбором, будет серьезно затруднена.

Ключевые слова: внешняя политика, ЕС, НАТО, интеграция, восточная политика ЕС.

© Olena Kolos
(Kyiv)

GEOPOLITICAL MOTIVATION FOR POLAND'S ENTRY INTO NATO AND THE EUROPEAN UNION

The article deals with the geopolitical motives that guided the Republic of Poland in the 1990s when it decided to enter NATO and the EU. The author of the article also attempts to analyse the foreign policy circumstances, which gave grounds as early as in the 1990s to assume that realisation of the opportunities given to Poland by its Atlantic and European choice would be seriously complicated.

Key words: foreign policy, EU, NATO, integration, Eastern policy of the EU.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:94(477)(092)

© Галина Коцур
(Київ)

ПРО УВ'ЯЗНЕННЯ КОШОВОГО П. КАЛНИШЕВСЬКОГО ТА «УМОВИ УТРИМАННЯ, ЯКІ НЕМОЖЛИВО ЗДОРОВІЙ НА РОЗУМ ЛЮДИНІ УЯВИТИ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ М.А. КОЛЧИНА)

У статті аналізується праця першого літописця історії соловецького ув'язнення М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.».

Ключові слова: М.А. Колчин, Архангельська губернія, Соловецький монастир, П.І. Калнишевський, кошовий отаман.

Про долю першого літописця історії соловецького заслання відомо небагато. Михайло Андрійович Колчин народився 9 вересня 1855 р. у с. Пінгіш Холмогорського повіту Архангельської губернії в сім'ї священика. Під час навчання в Архангельській духовній семінарії він на початку 1874 р. був причетний до створення молодіжного революційного гуртка та нелегального рукописного журналу «Равенство» антиурядового змісту.

Перша половина 70-х рр. XIX ст. характеризувалася піднесенням народницького руху, наповненого ідеалістичним поривом і альтруїзмом, що охопили тогочасну молодь. Відголоски цих настроїв проникали й за глухі стіни духовних семінарій, захоплюючи тих вихованців, чиї думки проснулись від сумних явищ тогочасної дійсності. Семінаристи з захопленням зачитувалися творами тих авторів, до яких начальство завжди ставилося як до шкідливих і небезпечних, за ознайомлення з якими вихованці підлягали суворим переслідуванням.

М.А. Колчину з раннього дитинства було добре знайоме тяжке життя місцевого населення. Прагнучи його змінити, юнак палко захопився визвольними ідеями. Разом зі своїми товаришами він почав видавати рукописний журнал у дусі тих принципів, які ним щойно були засвоєні.

Семінарське начальство, яке складалося з монахів, було надзвичайно стурбоване проявами ліберального духу серед вихованців. З метою виявлення цієї крамольної «зарази» воно провело раптовий, повальний обшук всієї семінарії. Його трофеями стали відібрані в старшокласників книги заборонених авторів, а також декілька номерів рукописного журналу, в якому семінарському начальству «перепадало на гріхи». М.А. Колчин і ряд його друзів були відраховані з семінарії. 16 травня 1875 р. справу по ньому вирішено в адміністративному порядку з підпорядкуванням негласному нагляду поліції. Юнак переселяється

до батька, який служив священиком у одному з поселень Холмогорського повіту. Проживаючи тут, М.А. Колчин знайомиться, а потім і сходиться досить близько з політичними поселенцями, які жили в краї. Вони зацікавилися «обдарованим юнаком, який так рано постраждав за свою допитливість» [1, с. V]. За їх порадою, юнак їде до Петербурга на навчання, де при їх же сприянні, вдається знайти заняття в редакції «Отечественных записок». Отримавши можливість існувати завдяки літературним заробіткам, М.А. Колчин вступає вільним слухачем до Медико-хірургічної академії.

Завдяки роботі в редакції «Отечественных записок» у М.А. Колчина зав'язується знайомство зі співробітниками журналу, зокрема, з М.К. Михайловським, О.М. Скабичевським, а також з деякими громадськими діячами того часу. Йому часто доводилося бувати на вечорах відомого в той час поета-радикала народника О.О. Ольхіна.

Відвідуючи гуртки радикальної молоді, М.А. Колчин викликав підозру поліції і всемогутнього тоді III-го відділення. 1876 р. його заарештовують, а незабаром засилають «на батьківщину», в Архангельську губернію.

Потрапивши в якості політичного заслання на крайню, хоча й рідну Північ, М.А. Колчин опинився в критичному становищі. Позбавлений можливості стати лікарем, він вирішує тепер, поки що тимчасово, стати фельдшером, з надією, що після звільнення із заслання, знову зможе поступити й закінчити курс.

Відправлення М.А. Колчина на Соловки спочатку налякало його, але оскільки вибору не було, то прийшлося із цим змиритися. Прибувши на Соловки, М.А. Колчин розпочинає знайомство зі своєрідним життям Соловецького монастиря, вивчає його історію. При цьому, по-перше, прибульця цікавить проблема ролі монастирів у справі колонізації країни, заселення пустин-

них лісових просторів північних регіонів. По-друге, місце монастирів як центрів духовного, релігійного та культурного життя. І, по-третє, монастирі, як місце державних тюрем, куди засилались і ув'язнювались «неблагонадійні для вищих представників державної влади». Якщо до М.А. Колчина всі науковці досліджували перші два аспекти проблеми, то він основну увагу звернув на останній

Проживаючи на Соловках, М.А. Колчин отримав змогу працювати в монастирському архіві, де зберігалися «секретні справи» про людей, засланих у монастир, і в'язнів, які сиділи в Соловецькому острозі. Доступ до цих справ він отримав, проживши три роки на Соловках, завдяки особистим якостям: «товариськість, відкритий і прямий характер, а також успішне лікування ним монастирської братії» [1, с. XI]. М.А. Колчин також особисто оглянув усілілі до 1880-х рр. каземати та зробив їх опис.

Користуючись матеріалами, виявленими в секретних справах монастирського архіву, М.А. Колчин надрукував у «Русской старине» за 1887–1888 рр. статті «Флигель-адъютант Михаил Андреевич Шумский в Соловках» і «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.». За словам публіциста-етнографа О.С. Пругавіна, «цей матеріал, який ретельно ховали й оберігали від стороннього погляду, завдяки Колчину все ж таки вийшов на світ Божий, на суд людей» [1, с. XII].

...Завітній мрії М.А. Колчина про новий вступ до Медико-хірургічної академії для закінчення курсу так і не вдалося здійснитися. Причина полягала в тому, що адміністрація не поспішала звільнити його від нагляду поліції. Між тим роки йшли, з'явилася сім'я, потрібно було виховувати дітей. Прийшлося відмовитися від думки про здобуття вищої освіти.

Після смерті Михайла Андрійовича 21 серпня 1906 р. залишилося шестеро дітей: три доньки (Олександра, Надія та Ганна) і стільки ж синів (Андрій, Михайло й Микола). Єдиним багатством скромного лікаря був будиночок, який знаходився в Архангельську, що на розі Новгородського проспекту й Успенської вулиці. Він залишив його своїм дітям, радив їм у своєму заповіті «жити в мирі й спокої, підтримувати один одного, старшим дбати про виховання й навчання молодших» [7].

Історичний нарис М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.», що друкувався із продовженням у декількох номерах «Русской старины» (1887–1888), розпочинається зі вступного ко-

ментаря автора. Вже в перших рядках дослідник наголошує, що «понад три століття Соловецький монастир служив місцем заслання; багато людей за цей час побувало в ньому, в його гнітючих казематах, а між ними людей глибоких переконань, міцної віри і палкої любові до істини, чимало людей видатних із своїм світоглядом, силою свого характеру... Кожен із історичних періодів залишав свій відбиток на складі соловецьких в'язнів» [2, с. 45].

М.А. Колчин стверджує, що його нарис побудований на основі архівних документів, що зберігаються в архіві Соловецького монастиря. Відомості щодо ув'язнених за XVIII–XIX ст. є найбільш повними, вони дають точні дані про каторжників. Автор дізнався про точну чисельність арештантів і ставлення до них начальства і все це виклав на сторінках наукової розвідки.

Окремий розділ (перший) публікації М.А. Колчин відводить розкриттю значення монастиря як місця заслання. Тут ми знаходимо детальний опис Соловецького острова, його розміри, ландшафт, ґрунти, озера, клімат. Коротко подається історія заселення цього безлюдного краю. Дослідник наголошує: «Пустинність острова, його крайсвітність, понад восьмимісячна відірваність від материка, холод, протягом двох третіх року покриття льодом, обмеження людей у спілкуванні до крайньої межі, відсутність можливості втечі, все це сприяло утриманню арештантів» [2, с. 48], а «вічна тиша, наче в мертвому царстві, лише поодинокі каркання ворон, доводять до тупості, ...стає моторошно і страшно» [2, с. 49].

У розділі II М.А. Колчин описує місце утримання арештантів: старі земляні ями, фортечні і секретні тюрми, нову в'язницю, а також розкольницьке кладовище та лобне місце. Зазначимо, що цю інформацію автор подає, особисто відвідавши камери і ретельно занотувавши все побачене. Ось у такому казематі сидів П. Калнишевський: «Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсіньким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламані печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко верхків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно

освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном» [2, с. 52]. Далі читаємо: «Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якість безмежне відчуття страху... В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?» [2, с. 53].

За словами М.А. Колчина, у таких казематах люди проводили десятки років. Він продовжує: «Розповідають, що в описаному вище казематі останній кошовий колишньої Січі Запорозької Калнишевський просидів 16 років, як виявилось, будучи зовсім не винним» [2, с. 53]. Далі М.А. Колчин зазначає, що цар звільнив запорожця, захотів хоча б якимось винагородити за перенесені страждання і наказав запитати у П. Калнишевського, що б він хотів у нагороду. Далі дослівно: «Старим я став, відповів Калнишевський, мирські почесті мене не приваблюють, багатство мені не потрібне; не прожити мені й того, що в мене є, один у мене клопіт: приготувати себе до майбутнього життя, а ніде я не зроблю цього так добре, як у цій святій обителі; тому перше моє прохання дозволити мені дожити свій вік у Соловках, а друге прохання, якщо цар хоче мені зробити ласку, то нехай він накаже побудувати для ув'язнених справжню тюрму, щоб вони не томилися, як я, в задушливих казематах фортеці» [2, с. 53].

У розділі III йде мова про становище засланих на Соловки. А воно, за твердженням М.А. Колчина, було жахливим, нестерпним, принизливим. В'язні часто жадали швидше смерті, ніж збожеволіти в казематі. Інші просили відправити їх на каторгу, ніж бути там, де «умови, які неможливо здоровій на розум людині уявити», де «не витримує метал» [2, с. 67], де гниє одяг, бігають і обгризають людей шурі, де споживати в темряві «хліб і воду можна лише на помацки» [2, с. 68].

У розділі IV описуються деталі супроводу арештантів на Соловки до місця ув'язнення, наводяться зразки супровідних грамот, відображено передачу в'язнів настоятелю монастиря, опис їхнього майна, коштів на утримання, приміщень каземату для «злочинців». Від-

найшов М.А. Колчин серед монастирських паперів дані про тортури над запротореними в монастир, обшуки, доноси. Ознайомився автор із відомостями про арештантів, які у XVIII ст. детально, через кожні чотири місяці, а потім півроку надсилались до синоду. Ця інформація включала: згідно чийого розпорядження в'язень сюди присланий, скільки мав років від народження, який стан здоров'я, чи утримується в найстрогішому ув'язненні, яку споживає їжу, який має одяг, чи має книги для читання і які, чи буває на богослужіннях, чи при повному розумі, як веде себе, чи визнає свій злочин [3, с. 342].

У розділах VI–IX в хронологічній послідовності, починаючи від першого на Соловках арештанта 1554 р. – ігумена Троїцького монастиря Артемія і далі, подаються в деталях причини ув'язнення, супровідні документи, поведінка на засланні, дата смерті та місце поховання. Розділи X–XIII містять аналогічне продовження викладу матеріалів про засланих і ув'язнених за 1742–1825 рр. [4, с. 591–617]. Цінним для нас є розділ XII, де автор дослівно подає «Ведомость о содержащихся в Соловецком монастыре колодниках от июня по октябрь 1786 г.». Саме тут під № 8 знаходимо: «Бывшей сечи запорожской кошевой Петръ Кольнишевский, съ 1776 г., июля 29. По указу синода во исполнение высочайшаго ея и. в. на всеподдан. генер.-аншефа, военной коллегии вице-президента, новороссійск. ген.-губернатора и кавалера Григ. Ал. Потемкина докладъ конфирмації для содержания безвыпускно изъ монастыря и удаленія не токмо отъ переписокъ, но и отъ всякаго съ посторонними людьми обращенія за неослабнымъ карауломъ обретающихся въ монастыре солдатъ» [4, с. 12].

У наступних числах «Русской старины» друкувалось продовження історичного нарису М.А. Колчина, а саме, подавався ретельний виклад даних про арештантів Соловецького монастиря за 1826–1883 рр. [5; 6].

У 1908 р., уже після смерті М.А. Колчина, вийшла окремим виданням його книга «Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.» [1] із передмовою історика О.С. Пругавіна, відомого дослідника старообрядництва й сектанства. До речі, він проходив 1871 р. по «процесу нечаївців», був засланий в Архангельську губернію. Після жовтневих подій 1917 р. перебував в Сибіру, співробітничав із антирадянськими силами. В березні 1920 р. його заарештували, помер в Красноярській тюрмі.

У передмові О.С. Пругавін наголошує на важливості й своєчасності виходу в світ книги

й зазначає, що читач знайде «в ній багато надзвичайно цінних, яскравих і глибоко повчальних фактів і даних» [1, с. XII]. В основу книги покладено текст, який раніше друкувався в «Русской старине», лише окремі місця розширено, уточнено, доповнено. Стосовно кошового отамана П. Калнишевського, то нової інформації не зустрічаємо. Подається та ж, що видрукувана в журналі. Додамо, що запорожець значиться у відомостях про колодників. А хто такі колодники, яка їхня доля на Соловках, «страшні, жакливі, нестерпні умови утримання» знаходимо на сторінках книги [1, с. 18–25, 28, 31, 78, 80–81, 90–93]. Завершується видання інформацією про те, що «з 1883 року найстрашніша Соловецька тюрма вперше протягом трьох століть виявилась незалюдненою» [1, с. 156–157] і «ув'язнення на Соловках постає вже недавньою, страшною історією».

У кінці книги подаються: «Список дель, касающихся арестантовъ, хранящихся въ соловецкомъ архиве и ризнице», «Ведомость объ арестантахъ, содержащихся в соловецкой тюрьме, поданная командированному изъ С.-Петербурга по высочайшему повеленію подполковнику корпуса жандармовъ Озерецковскому въ 1835 году», «Его превосходительству и. д. оберъ-прокурора св. синода г-ну тайному советнику и кавалеру Александру Ивановичу Карасевскому. Настоятеля Соловецкаго монастыря архимандрита Александра, Донесеніе».

Отже, М.А. Колчина можна вважати першим літописцем історії Соловецького ув'язнення, який детально висвітлив особливості місцевої тюрми, подав перелік арештантів за 1554–1883 рр. і відомості про них. Дослідник виявив серед колодників кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського і довів цю інформацію до загалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. Исторический очерк / М. Колчин. – М.: Посредник, 1908. – 176 с.
2. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Октябрь. – Т. LVI. – С. 45–69.
3. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Ноябрь. – Т. LVI. – С. 333–363.
4. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. Декабрь. – Т. LVI. – С. 591–617.
5. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1888. Январь. – Т. LVII. – С. 37–62.
6. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1888. Февраль. – Т. LVII. – С. 355–407.
7. Овсянкин Е. Имя в истории России / Е. Овсянкин // Важский край. – 2009. – № 49. – 4 дек.

© Галина Коцур
(Київ)

О ЗАТОЧЕНИИ КОШЕВОГО П. КАЛНЫШЕВСКОГО И «УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ, КОТОРЫЕ НЕВОЗМОЖНО ЗДОРОВОМУ НА УМ ЧЕЛОВЕКУ ПРЕДСТАВИТЬ» (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЯ М.А. КОЛЧИНА)

У статье анализируется исследование первого летописца истории соловецкого заточения М.А. Колчина «Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.».

Ключевые слова: М.А. Колчин, Архангельская губерния, Соловецкий монастырь, П.И. Калнышевский, кошевой атаман.

© Galyna Kotsur
(Kyiv)

ABOUT IMPRISONMENT OF KISH ATAMAN P. KALNYSHEVSKYY AND «CONDITIONS OF DETENTION THAT ARE IMPOSSIBLE TO IMAGINE BY A PERSON HEALTHY ON MIND» (ON MATERIALS OF RESEARCHES OF M. A. KOLCHYN)

This article analyzes the work of M. A. Kolchyn as the first chronicler of the history of Solovky prison «The exiled and imprisoned people in the jail of Solovetsky monastery in XVI–XIX centuries».

Keywords: M. A. Kolchyn, Arkhangelsk province, Solovetsky monastery, P. I. Kalnyshevsky, kish ataman.

До редакції надійшла 27.12.2012.

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ЗНАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVIII СТ.

У статті простежено загальні та специфічні особливості нагромадження і продукування масиву знань з української історії впродовж останніх десятиліть XVIII ст. та їх взаємовплив із розвитком західноєвропейської історичної науки.

Ключові слова: знання з української історії, українознавство, національна традиція, просвітництво, західноєвропейська історична література, археографічна діяльність, історична критика.

На кінець XVIII ст. Російська імперія скасувала всі залишки автономного устрою України, повністю інкорпорувавши її. Основними віхами цього процесу дослідники називають ліквідацію в 1764 р. гетьманства на Лівобережній Україні, козацьких полків у 1765 р. на Слобожанщині та Нової Запорозької Січі в 1775 р. – живого вогнища свободи й джерела можливої нової визвольної боротьби українців. Амбітні плани Російської імперії включали в себе модернізацію всіх ділянок життя величезної країни і здійснювалися під гаслами просвітницької централізації й уніфікації [21, с. 57; 10, с. 187; 2, с. 110–111]. Російський уряд проводив свою політику обережно, щоб виключити можливість масової соціальної протидії. Як наслідок, українська еліта поступово втратила свою роль активного політичного суб'єкта, перебуваючи у постійному процесі інтеграції до імперських політико-адміністративних структур.

Україна, втрапивши власну державність і самостійність, поступово була позбавлена й свого пріоритету в культурній та освітній сфері [22, с. 7; 4, с. 53; 29, с. 57]. Проте, ці заходи імперської політики тільки консолідували національні сили для розбудови української культури і освіти. Так, представники української шляхти, козацтва і дворянства неодноразово піднімали питання щодо розширення світського навчання молоді, виступаючи з проектами заснування університету: в Батурині (1760, 1764), Києві та Чернігові (1765), Сумах і Переяславі (1767), Глухові (1781), Лубнах та Новгород-Сіверську (на початку XIX ст.) [33, с. 22; 11, с. 352; 9]. Проте, не дивлячись на підтримку місцевої російської адміністрації, ні один із проектів не був втіленим у життя.

В таких умовах Україна перебирала на себе роль своєрідного донора, живлячи російську культуру та знекровлюючи свій власний культурний організм, що загрожувало дальшій провінціалізації і несло у собі перспективу етнічної асиміляції у майбутньому [26, с. 205;

27, с. 156; 25, с. 93]. Разом з тим, в широкіх рамках імперського світу протягом життя кількох поколінь залишався простір для виявлення і навіть піднесення українцями патріотичних почуттів. На практиці ці тенденції втілювались головним чином шляхом активного нагромадження та продукування масиву знань з української історії.

Питаннями розвитку знань з української історії в останні десятиліття XVIII ст. займалися такі дослідники як Р. Шпорлюк [36], В. Кравченко [19], В. Верига [3], В. Сарбей [32]. Важливий внесок у розробку цієї проблематики було зроблено І. Колесником [17], А. Коцуром [18], Я. Калакурою [12], які на сторінках своїх праць переосмислили ряд існуючих в історичній науці стереотипів та застарілих кліше. Ці підходи, у свою чергу, дали нам можливість, простежуючи основні тенденції розвитку знань з української історії в останні десятиліття XVIII ст., рухатися у руслі новітніх наукових концепцій та здійснювати максимально об'єктивний історіографічний аналіз даної проблеми.

Так, починаючи з другої половини XVIII ст., у країнах Західної Європи проходить остаточне виокремлення історичної науки з літературно-наукової творчості, відбувається потужний розвиток просвітництва, зародження раціоналізму в історіософії. Ці прогресивні зміни в науці активно використовували уряди імперських держав з метою забезпечення централізації управління [16, с. 53, 64, 65; 14, с. 23, 159–160; 1, с. 82–108]. Разом із тим універсалістські політичні доктрини доби просвітництва не передбачали існування в окремих державах політичних одиниць (на зразок України) із власним соціально-політичним та правовим статусом.

Проте, з кінця XVIII ст. посилений вплив на розвиток знань з української історії починає здійснювати західноєвропейська українознавча та історична література. Значний інтерес до України виявляли такі німецькі просвітителі, як: Й. Гердер, Й. Енгель, А. Бюшінг, А. Гупель,

К. Хаммерсдорфер, Л. Гебрарді, Й. Хоппе та інші [34]. Їх дослідження сприяли втіленню методів історичної критики в українську історичну науку.

Утвердження новітніх прогресивних тенденцій в історичних дослідженнях про Україну відобразили праці німецького просвітителя-гуманіста Й. Гердера. Його теорія забезпечувала альтернативу національного розвитку народам, що не мали власної державності [31, с. 115; 16, с. 105–108, 121; 35, с. 141; 1, с. 102]. Так, Україну Й. Гердер розглядав в майбутньому як автономну державну одиницю, апелюючи до позитивних ментальних особливостей українського народу та до сприятливих географічних умов.

Разом з німецькими авторами, виявляли традиційний ще з XVIII ст. інтерес до українського минулого французькі історики. В першу чергу, це М. Вольтер, Ж. Шерер П. Левекк, Н. Леклерк, Ш. Рюльєр, Ф. Гаран де Кулон, Ш. Масон та багато інших [16, с. 52, 85–86, 102–104, 121, 170–171; 20, с. 236; 23, с. 1]. В цілому, студії згаданих дослідників, у яких часто відбивалися політичні думки їхніх співрозмовників-українців, підіймали рейтинг українознавства на теренах загальноєвропейського культурного простору.

На кінець XVIII ст. ідея української державності справляла помітний вплив на політичну культуру елітарних верств як у Росії, так і в західноєвропейських країнах. Ці тенденції акумулювались також в інтелектуальній спадщині французького та німецького історика, географа й економіста Жана-Бенуа (Йогана-Бенедикта) Шерера. Він, зокрема писав, що батьки українських козаків «переказували своїм синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину» [25, с. 73]. Так, 1788 р. в Парижі вийшов його «Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», що є першим у західноєвропейській літературі загальним оглядом історії та географії України [23, с. 1]. Ж. Шерер вбачав в організації Гетьманщини й особливо Запорозької Січі повне втілення ідеї народоправства. Серед джерел, написаної у контексті просвітительської ідеології роботи, окрім праць Г. Боплана, П. Шевальє, важливе значення мав факт використання Ж. Шерером українських джерел, зокрема списку «Краткого описання Малоросії» та ряду інших джерел [6; 8, с. 42]. Поява «Літопису» сприяла піднесенню престижу досліджень з української історії та увиразненню національної своєрідності українців у Західній Європі.

В цілому ж, більшість праць кінця XVIII ст., які торкалися проблем української історії, пере-

буваючи під впливом вже застарілої літописно-літературної традиції, були позбавлені важливих наукових елементів та прийомів історіописання. Помітно прогресивнішою в цьому відношенні виявилася німецька історична наука, вершиною якої була «Історія України та козацтва» Й. Енгеля, надрукована в 1796 р. [8, с. 42; 28, с. 288].

Впродовж кінця XVIII – початку XIX ст. західноєвропейські підходи та тенденції, які можна вважати базовою моделлю українського національного відродження, прямо чи опосередковано позначилися на становленні та професіоналізації досліджень з історії України [30, с. 56–57; 5, с. 34]. Ідеї просвітництва розширили проблематику студій з історії України, які збагатилися новими працями. Останні, продовжуючи княжо-козацьку літописну традицію, започаткували новий рубіж історичних досліджень – перші кроки щодо застосування принципів науки до осмислення подій і явищ української історії [16, с. 16; 24, с. 4]. За влучним виразом Д. Дорошенка «українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи й соціальної рівності та справедливості» [7, с. 10].

Специфіка українського просвітництва визначалась тим, що в Наддніпрянщині кінця XVIII ст. фактично ще не було потужного середнього прошарку суспільства як основного носія ліберально-демократичних ідей просвітництва в Західній Європі. Певною мірою заповнив цю прогалину прошарок освіченої козацької старшини, яка відстоювала самобутність українського народу, його культуру та національні традиції.

Прагнення освічених кіл Наддніпрянщини зберегти національно-патріотичну традицію шляхом вивчення в останні десятиліття XVIII ст. української старовини було цілком співзвучним із пробудженням інтересу до народознавства, яке уже набрало сили в Європі і було ознакою проникнення у суспільну свідомість ліберальних і демократичних ідей. Під впливом просвітництва такі дослідження з української історії здебільшого набувають характеру археографічної діяльності, що була пов'язана із збиранням рукописів і стародруків, легенд, народних пісень та науковим опрацюванням і публікацією історичних документів [8, с. 59; 5, с. 33; 16, с. 127].

Погоджуємось із сучасним дослідником Я. Калакурою, який вважає, що предтечею археографічної діяльності була так звана антикварна (колекціонерська) діяльність. Ця

теза співзвучна із позицією М. Грушевського, згідно якої на межі XVIII–XIX ст. поширилося створення історико-антикварної літератури, спричинивши появу антикварного напрямку [12, с. 147, 149]. Д. Дорошенко висунув думку, що коли глибше вникнути в рукописи та праці антикваріїв, то стає зрозуміло, що рушієм їх створення поставало щось більше за простий колекціонерський інтерес [8, с. 45]. Зазначимо, що серед знавців української старовини існувала диференціація між авторами історичних праць та збирачами історичних джерел. Перший напрям – історіописання репрезентували пам'ятки старшинської історіографії, перші наукові розвідки в галузі політичної історії та статистики. Колекціонери ж збирали, коментували та видавали історичні, етнографічні й фольклорні матеріали. Як справедливо зауважив чеський дослідник М. Грох, остання форма досліджень пояснювалася патріотизмом просвітницького типу, що поєднував прив'язаність до місця проживання з прагненням пізнання кожного недостатньо вивченого явища [37, с. 23].

Серед перших колекціонерів писемних старожитностей в Наддніпрянській Україні кінця XVIII – початку XIX ст. був Андріян Чапа (1760–1822). Під час служби в канцелярії генерал-губернатора П. Рум'янцева, він зібрав та систематизував важливі документи з історії України, передусім доби Гетьманщини. Цей факт засвідчує й листування А. Чепи з провідними на той час дослідниками української старовини (О. Рігельман, В. Полетика, Я. Маркович, М. Берлінський), яким часто надавав у користування свої матеріали.

На жаль, унікальні колекції були втрачені під час пожеж у с. Чепурівці та у мастку Я. Марковича [8, с. 59, 65; 12, с. 149–150].

Розвиток історичних знань потребував перевірки фактів про минуле, накопичення та всебічного студіювання історичних джерел, без яких унеможлилювались об'єктивні дослідження. Шлях до наукової історії України передбачав перехід від колекціонерського збирання джерел до їх критичного вивчення та аналізу, а також до теоретичного осмислення подій і фактів [5, с. 32, 33; 15, с. 29; 13, с. 324]. Це, на наш погляд, багато в чому віддзеркалювало західноєвропейські тенденції становлення історичної науки.

Втім, значна кількість історичних праць кінця XVIII ст. ґрунтувалась на попередніх здобутках і мала компілятивний характер, що на наш погляд, пояснюється в першу чергу відсутністю науково-критичного ставлення з боку дослідників до джерел української старовини. Історична критика в цей період лише робила свої перші непевні кроки, а багато матеріалів залишались невідомими, незібраними, невпорядкованими та неперевіреними.

Так, на зміну літописним, згодом, приходять нові, різноманітніші форми історичних знань – історичні повісті, наукові розвідки, рецензії, мемуари, перші історичні часописи, в яких зростає питома вага залучених до наукового вжитку документальних матеріалів з державних та приватних архівів, іноземних джерел тощо. Саме вони стали одним із найбільш яскравих репрезентантів українського національного відродження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов М.А. Русская историографическая мысль и западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.) / М.А. Алпатов. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Х.: Основа, 1991. – 256 с.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
4. Губицький Л. Етнічний компонент «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879–1914 рр.) / Л.Губицький // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 52–56.
5. Дербов Л.А. Исторические взгляды русских просветителей второй половины XVIII века / Л.А. Дербов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та., 1987. – 200 с.
6. Дзира І.Я. Вплив «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера на «Історію Русів» / І.Я. Дзира // Сарбейвські читання: Тези виступів Всеукраїнського «Круглого столу» 30 січня 2003 року. О.П. Реєнт та ін. (редкол.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 116–118.
7. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
8. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії (Репринт. вид.) / Д.І. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 258 с.
9. Дятлов В.О. Несподівана першість, або до питання про передісторію заснування Харківського університету / Дятлов В.О., Коваленко О.Б. // Древности. – 1995. – № 2. – С. 85–88.
10. Єфименко О.Я. Історія України та її народу / О.Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с.
11. З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / Упоряд. і авт. передм. О.К. Струкевич; Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Україна, 2002. – 384 с.

12. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
13. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
14. Когут З. Коріння ідентичності / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – 352 с.
15. Колесник І.І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника) / І.І. Колесник // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць / М.П. Ковальський та ін. (відп. ред.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1995. – С. 16–33.
16. Колесник І.І. Історіографічна думка в Росії: від Татіщева до Карамзіна: Монографія / І.І. Колесник. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – 208 с.
17. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
18. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
19. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В.В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 376 с.
20. Кулинич І.М. Історичні традиції Харківського університету та школи істориків у ньому в першій половині XIX ст. / І.М. Кулинич // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. – Харків, 1995. – С. 235–239.
21. Лисяк-Рудницький І. Дослідження з козацької історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 53–62.
22. Лозовицький О. Українська світоглядна культура у XIX столітті / О. Лозовицький // Історія України. – 2003. – № 17. – С. 6–9.
23. Мельник Л. Вплив ідей просвітництва та французької революції на Україну (кінець XVIII ст.) / Л. Мельник // Історія України. – 2001. – № 18. – С. 1–3.
24. Минаева Н.В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX века / Н.В. минаев. – Саратов: Изд-во ун-та, 1982. – 290 с.
25. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
26. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К., Абрис, 1991. – 272 с.
27. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
28. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
29. Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
30. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
31. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
32. Сарбей В.Г. Національне відродження України (Серія «Україна крізь віки»: В 15 т.) / В.Г. Сарбей. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – 336 с.
33. Семергей Н.В. Полтавщина в українському національному відродженні XIX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. націон. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 22 с.
34. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 255 с.
35. Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енцикл., 1988. – Т. 1. – 534 с.
36. Шпорлюк Р. Українське національне відродження: в контексті Європейської історії кінця XVIII – початку XIX століття / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. – К.: Знання, 1991. – Вип. 25. – С. 159–167.
37. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / M. Hroch. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 273 p.

© Андрей Кузьменко
(Переяслав-Хмельницький)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЗНАНИЙ ПО УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ В ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XVIII СТ.

В статье прослежены общие и специфические особенности накопления и продуцирования массива знаний по украинской истории на протяжении последних десятилетий XVIII ст. и их взаимодействие с развитием западноевропейской исторической науки.

Ключевые слова: знания украинской истории, украиноведение, национальная традиция, просвещение, западноевропейская историческая литература, археографическая деятельность, историческая критика.

© Andrey Kuzmenko
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE OF THE UKRAINIAN HISTORY IN THE LAST DECADES THE XVIII ART.

In article the general and specific features of accumulation and a producing the massif of knowledge of the Ukrainian history for the last decades the XVIII Art. and their interference with development of the West European historical science are tracked.

Keywords: knowledge of the Ukrainian history, Ukrainian Studies, national tradition, education, West European historical literature, archeographic activities, historical criti.

До редакції найшла 25.01.2013.

УДК 94 (477) «1941/1944»

© Михайло Куницький
(Переяслав-Хмельницький)

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 40–70-Х РР. ХХ СТ.

З'ясовується стан вивчення проблеми правового становища місцевого населення окупованих нацистами районів України у працях вітчизняних істориків.

Ключові слова: правовий статус, орган місцевого управління, окупація, Райхскомісаріат «Україна».

Правове становище місцевого населення України доби нацистської окупації не стало предметом спеціальних наукових досліджень радянського періоду. Причини цього криються не лише в особливостях початкового етапу вивчення проблеми нацистського окупаційного режиму, а також у, м'яко кажучи, «специфічному ставленні» радянського керівництва до мільйонів українців, які перебували на території, зайнятій ворогом, і мусили працювати на творців «нового порядку». Переважна більшість людей не вкладала у ці дії якогось політичного підтексту, адже мусила трудитися на окупантів, аби якимось чином вижити у той екстремальний час. З поверненням радянської влади не лише ці люди, а й члени їх сімей перебували під певною підозрою. А багато хто був і безпідставно покараний. Навіть наприкінці існування радянської влади в багатьох анкетних даних вводилося запитання, чи перебувала ця людина або її близькі родичі на окупованій території України.

Наступною причиною недостатньої уваги дослідників до вказаної проблеми стало те, що особливістю радянської історичної науки було

надмірне захоплення мегапроцесами, вивчення переважно масштабних соціально-економічних та політичних явищ, за контурами яких зникала не лише конкретна людина, а й цілі етнічні групи та категорії населення. Це, зокрема, стало однією з причин замовчування трагічної долі єврейського етнічного масиву України, застосування начебто й вірного, але надто загального терміну «мирні радянські громадяни».

Початковий період вивчення проблеми окупаційного режиму передбачав реконструкцію тих подій, які перебували, так би мовити, на поверхні, – злочинів, вчинених гітлерівцями та їх поплічниками на теренах України. Цьому сприяли й зовнішньополітичні події тих часів, зокрема проведення Міжнародного трибуналу над нацистськими військовими злочинцями, який відбувся у м. Нюрнберг (Німеччина). Усі злочинні дії, вчинені підрозділами Вермахту та окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ), фіксувалися і відкладалися в архівах країни. У результаті було зібрано повномасштабну кількість відповідних запротокольованих фактів. Проте значна їх ча-

стина потрапила до рук дослідників лише у 90-х рр. ХХ ст.

Існуюча на той час методологія історичної науки базувалася на принципах об'єктивності, історизму та партійності, класового підходу до оцінки явищ та процесів. Вони наскрізь пронизували історичну науку. Мало того, зміст конкретних історичних досліджень мав базуватися і підтверджувати ті чи інші офіційні висловлювання керівників держави та партії. І справа не закінчувалася простим, вирваним із загального контексту цитуванням їх слів. Тому, наприклад, вказівки Й. Сталіна сумніву не лише не підлягали, а й визначали не тільки загальне спрямування, а й емпіричну конкретику тогочасних історичних досліджень, формували їх концептуальну канву. Праці, які створювалися поза врахуванням цих обставин, як правило, поповнювали запаси архівних справ і стали доступними дослідникам лише на початку 90-х рр. ХХ ст. Це характерно для студій із єврейської тематики, окремих праць джерелознавчого змісту тощо.

Фактично провідні вітчизняні науковці були усунуті від висвітлення особливостей правового становища місцевого населення України. Це пояснюється ще й партійним диктатом та контролем за інтелектуальною діяльністю істориків, неможливістю займатися самостійним вибором тематики досліджень, методологією наукового пошуку.

Водночас живучість й актуальність концептів, на основі яких здійснювалася історична реконструкція подій воєнної доби, незрідка знаходить підтвердження й сьогодні. Чимало текстів базуються саме на цих, ще сталінських, методологічних підходах. Проблема не лише в методологічному плюралізмі. Цьому сприяє відносна простота й зрозумілість сталінських трактувань воєнного минулого, а також прямолінійність й однозначність інтелектуальних операцій такого гатунку. Проте за цим вектором наукового пошуку неможливо побачити ні реального стану тогочасного суспільного життя, ані пересічної людини з її повсякденними клопотами і проблемами.

Одним із перших, хто сформулював загальний напрям майбутніх досліджень, окреслив контури проблемно-тематичних ніш наукового пошуку, став Й. Сталін. У своєму відомому виступі від 3 липня 1941 р. він охарактеризував окупаційний режим, встановлений над частиною СРСР, як реставрацію влади царизму, поміщиків та буржуазії [32, с. 3]. Висловився він і щодо проблеми правового становища місцевого населення, яке опинилося на окупованій території. У цьому контексті вказувалося на нищення національної

культури поневолених народів, їх онімечення, перетворення на рабів німецьких баронів і князів. Зазначимо, що жодна з цих оцінок не мала під собою реальної бази, але піддавати сумніву слова вождя не міг ніхто. Тому вони швидко стали хрестоматійними істинами й «перекочували» з видання у видання.

Наукове осмислення феномену окупації розпочалося на початку 1942 р., коли в Академії наук УРСР почала працювати спеціально створена для цього група науковців. З часом на її основі утворилася Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Президії АН УРСР. Одним із напрямів її роботи стало документування воєнної доби. У результаті до наукового обігу увійшло близько 50 книг та брошур, понад 150 наукових публікацій. Але проблеми правового статусу місцевого населення окупованих районів України продовжували залишатися поза увагою науковців [23, с. 3–25].

У багатьох виданнях воєнної доби формувалася тотальний образ ворога, зображувалися злочинні дії Вермахту та цивільної адміністрації РКУ на окупованих теренах країни. Не всі ці напрацювання можна віднести до наукових, адже рівень публіцистики в ній усе ж переважав, але й не слід забувати, що вони базувалися на положеннях, висловлених Й. Сталіним, конкретизували й доповнювали їх. Тому вони безпосередньо впливали й на суто наукову продукцію, що з'являлася у ті роки. До того ж ці роботи створювалися в умовах війни, а їх читачами ставали не студенти вузів чи науковці, а люди, які протистояли ворогу на фронті та у глибокому тилу, працюючи задля майбутньої Перемоги. Звідси їх заідеологізованість, певна бравурність чи, навпаки, надмірне використання тематики страждань. Тому й висновки, сформульовані авторами таких праць, мали надмірно високий ступінь узагальнень, які не завжди конкретизувалися й підтверджувалися змістом самого тексту. Можна висловити чимало інших зауважень до публікацій воєнної доби з суто наукової точки зору. Але в той час видається логічним те, що вони прищеплювали людям бажання знищити ворогів – «усіх до одного» [22].

Основною ідеєю, яка «червоною ниткою» проходила через усі тогочасні праці, стали злочинні дії німецької окупаційної адміністрації, надмірна жорстокість її представників до місцевого населення. Ця теза активно використовувалася усіма без винятку дослідниками цього періоду [37, с. 14, 15]. Дехто із авторів «забув» вказати, що саме відданість народу соціалістичним ідеалам та партії стала основ-

ною причиною розгортання всенародної боротьби на окупованих гітлерівцями територіях СРСР. Натомість пропонувалася невірна з точки зору тогочасної комуністичної ідеології теза, відповідно до якої жорстокість німців призвела до масового супротиву окупантам [34; 1, с. 19].

Вітчизняні історики, які перебували у цей час в евакуації, продовжували працювати в цьому ж контексті. Серед тематичних блоків праць О. Глухого, Л. Новиченка, П. Сліпчука, З. Шульги, К. Гурова, С. Галаджієва слід виокремити сутність, характер та завдання нацистського окупаційного режиму, організацію економічної експлуатації цивільного населення, його масове вивезення на роботи до Райху. Правовий же статус місцевих мешканців у реконструкціях істориків характеризувався як підневільний [7; 31; 36; 8; 6]. На думку В. Кружкова, завдання окупантів полягало в перетворенні частини населення на рабів та введення рабсько-кріпосницької системи [24].

Злочинам гітлерівських окупантів в Україні присвятив свою працю К. Дубина [10]. Дещо пізніше у книзі під назвою «Злодеяння немців в Києве» він зобразив відповідні дії окупаційної адміністрації щодо мирного населення міста. Зі змісту праці можна пересвідчитися в тому, що до місцевого люду застосовувалися необґрунтовані покарання у вигляді смертної кари, фізичного побиття, арештів, штрафів, приниження їх гідності тощо. Водночас перераховані автором праці факти переконливо доводять, що цивільне населення Києва користувалося безправним статусом, хоча він і не ставив перед собою завдання достеменно його з'ясувати [11, с. 12, 13].

Автори окремих публікацій намагалися пояснити причини вчинення злочинних дій ворога на окупованих територіях. А. Гітлер оголошувався злочинцем, який і армію свою зумів виховати в цьому ж дусі. Саме він нав'язав німцям думку, що вони є арійським народом і мають право перетворити всіх інших на рабів [2; 4]. Остання теза є, на наш погляд, принциповою, адже автор, який звернув на неї увагу, точно з'ясував сутність ідеології нацизму.

Отже, проблема правового статусу місцевого населення окупованих регіонів України не стала спеціальним предметом наукового пошуку радянських істориків. Вона розглядалася в контексті інших досліджень, зокрема вивчення тематики злочинів, вчинених німецькою адміністрацією на окупованих територіях. Основним концептом, на якому базувалися праці радянської доби, стала критика нацизму та «нового порядку», насадженого силою на

загарбаних агресором землях [25]. Правове становище місцевого населення асоціювалося із рабовласницьким ладом [29]. Автори праць наголошували й на тому, що в цілому цивільне населення було позбавлене тих прав і гарантій, які у свій час надавалися радянською владою.

Незначні зміни у вивченні проблем нацистського окупаційного режиму сталися у 60–80-х рр. ХХ ст. А от питання вивчення правового статусу місцевого населення так і залишилися на попередньому рівні. Наприклад, М.І. Супруненко у праці «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)» охарактеризував нацистський окупаційний режим, у черговий раз використавши приклади злочинних дій німецької адміністрації щодо місцевого населення. Фактично праця інтерпретувала попередні партійні установки Й. Сталіна. У частині ж реконструкції статусу місцевого населення було повторено тезу про його безправне становище [33].

Період 60–70-х рр. ХХ ст. став тим часом, коли в науковій літературі почали домінувати теми масового героїзму учасників антифашистського руху Опору на окупованих теренах України, активна роль партійних організацій в організації відсічі ворогу, монолітна сила радянського суспільства, його єдність із урядом та партією, відданість ідеалам соціалізму тощо [26, с. 83–109; 35, с. 109–114; 30; 28; 5; 27; 9]. Звісно, що за таких підходів тема правового становища місцевого населення на окупованих теренах країни не отримала статусу актуальної і не могла стати спеціальним предметом історичних досліджень. Навіть автори солідних узагальнюючих академічних видань продовжували використовувати факти безправного становища місцевого населення [15, с. 356, 360]. До наукового вжитку було введено лише одну нову дефініцію – окупаційний режим інтерпретувався як «військово-каторжний» [16, с. 343, 344]. Щоправда, історики відмовились від тези про реставрацію царизму, але акцентували увагу на відновленні буржуазно-поміщицьких порядків [17, с. 438–446]. У низці праць цього історіографічного періоду стверджувалося, що в країні відновлювалися кріпосницькі порядки [13, с. 301; 32]. В інших академічних виданнях повторювалися ці ж хрестоматійні тези [14; 12; 19; 18; 20; 21].

Отже, ще під час війни та перші повоєнні десятиріччя розпочалась фіксація та вивчення подій воєнної доби. Напрацювання вітчизняних науковців, предметом пошуку яких був визначений нацистський окупаційний режим, зосереджувалися переважно навколо злочинів, вчинених упродовж 1941–1944 рр., розгортання

руху Опору тощо. Правове становище місцевого населення продовжувало залишатися практично недослідженим. Інтерпретація сутності окупаційного режиму здійснювалася в унісон із

вказівками Й.Сталіна щодо реставрації царизму, відновлення влади поміщиків та буржуазії, запровадження військово-каторжного режиму

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Г. Гитлеровская Германия лопнет под тяжестью своих преступлений / Г. Александров. – М.: Воениздат НКО СССР. Главное политическое управление РККА, 1941. – 19 с.
2. Александров Г. Некоторые вопросы текущего момента (Вопросы заданные на собрании сормовских рабочих) / Г. Александров. – М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1942. – 15 с.
3. Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю.В. Арутюнян. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 456 с.
4. Вышинский П.Е. Смерть фашизму / П.Е. Вышинский. – М., Л.: Изд-во АН СРСР, 1941. – 24 с.
5. Во главе защиты Советской родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны / Рук. ред. кол. П.Р. Швердалкин. – М.: Политиздат, 1975. – 407 с.
6. Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджиев. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 26 с.
7. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. Глухий. – М., 1942. – 74 с.
8. Гуров К. Фашистський розбій на Україні / К. Гуров. – М.: Политиздат, 1942. – 23 с.
9. Деборин Г.А. Итоги и уроки Великой Отечественной войны / Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. – М.: Мысль, 1970. – 342 с.
10. Дубина К. Варвари двадцатого віку. Укривдав при ЦК КП (б) У / К. Дубина. – Саратов, 1942. – 16 с.
11. Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве // К. Дубина. – М.: Госполитиздат, 1945. – 47 с.
12. Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) [Редк. тому: В.І. Клоков (відп. ред.), М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін.]. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
13. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 2. Наукове видання. – К.: Наук. думка, 2006. – 653 с.
14. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6-ти т. [Ред. комиссия: Поспелов П.Н. (пред.) и др.]. – М.: Воениздат, 1960–1965. – 543 с.
15. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6-ти т. Том первый. Подготовка и развязывание войны империалистическим и державами [Фокин Н.А. (рук. ред. и авт. кол.]. – М.: Воениздат, 1960. – 483 с.
16. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6-ти т. Том второй. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – М.: Воениздат, 1961. – 682 с.
17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6-ти т. Том третий. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). – М.: Воениздат, 1961. – 656 с.
18. История второй мировой войны, 1939–1945. В 12-ти т. [Гл. ред. ком.: А.А. Гречко (предс.), П.А. Жилин (зам. предс.), Е.М. Жуков (зам. предс.), Г.А. Арбатова и др.]. – М.: Воениздат, 1973–1982.
19. История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.
20. История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. [П.Н. Поспелов (предс.) и др.] – Т. 5. – Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочнения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.). Книга первая (1938–1945 гг.) [Ред. тома: Ю.П. Петров, В.С. Зайцев (рук.), Б.С. Тельпуховский и др.]. – М.: Политиздат, 1970. – 732 с.
21. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. – Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 [П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев и др.; ред. коллегия: А.С. Самсонов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1976. – 727 с.
22. Істребить немецких оккупантов – всех до единого! – Ташкент: Госиздат УзССР, 1942. – 18 с.
23. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – 175 с.

24. Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза / В. Кружков. – М.: Воениздат НКО, 1942. – 35 с.
25. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза / И. Минц. – М., 1947. – 72 с.
26. Міщенко Г.П. Підпільні обкоми діють / Г.П. Міщенко // Героїчне, незабутнє. До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1964. – 142 с.
27. Нариси історії Київської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України, 1967. – 651 с.
28. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Держполітвидав, 1961. – 564 с.
29. Полевой Б. От какой смертельной опасности спасли нашу Родину Красная Армия и Советское государство / Б. Полевой. – Правда: М., 1946. – 32 с.
30. Скирдо М. Моральный фактор в Великой Отечественной войне / М. Скирдо. – М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР. – 1959. – 135 с.
31. Сліпчук П. Людожери / П. Сліпчук. – К.: Держполітвидав, 1945. – 23 с.
32. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И.В. Сталин. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1952. – 372 с.
33. Супруненко Н. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1944 гг.) / Н. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
34. Толстой А. Почему Гитлер должен потерпеть поражение / А. Толстой. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 7 с.
35. Федоров О. Сторінки партизанської доблесті / О. Федоров // Героїчне, незабутнє. До 20-річчя визволення Радянської України від фашистської окупації. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1964. – 142 с.
36. Шульга З. Борьба украинского крестьянства против немецких захватчиков / З. Шульга. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 65 с.
37. Ярославский Е. Великая Отечественная война Советского народа против гитлеровской Германии / Е. Ярославский. – М.: ОГИЗ, 1941. – 53 с.

© *Михаил Куницкий*
(*Переяслав-Хмельницкий*)

ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» В ТРУДАХ СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ 40-70-Х ГГ. XX СТ.

На основе изучения опубликованных источников исследуется состояние изучения правового положения местного населения Рейхскомиссариата «Украина».

Ключевые слова: правовое положение, орган местного управления, оккупация, Рейхскомиссариат «Украина».

© *Michail Kunizkiy*
(*Pereyaslaw-Khmel'nitskiy*)

THE PROBLEMS OF RECONSTRUCTION OF THE LEGAL STATUS LOCAL POPULATION REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» IN THE WRITING OF SOVIET HISTORIANS 40–70 TH XX CENTURY

The article considers the problem of studying the legal status of Soviet historians who enjoyed the local population Nazi-occupied regions of Ukraine.

Key words: legal status, the local population, Reichskommissariat «Ukraine», occupation.

До редакції надійшла 31.01.2013.

УДК: 378.124.2: 001.89.008

© *Ольга Гарбар*
(*Умань*)

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.С. РУБІНА (1921–1985 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядається історіографічний аспект науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності професора С.С. Рубіна в Уманському сільськогосподарському інституті (1921–1985 рр.).

Ключові слова: професор С.С. Рубін, Уманський сільськогосподарський інститут, науково-організаційна робота, педагогічна діяльність, садове і польове землеробство, утримання ґрунту.

Від дня народження професора С.С. Рубіна він віддав багатогранній науковій, педагогічній і громадській діяльності в УСГІ. С.С. Рубін зро-

бив помітний вклад у розвиток аграрної науки, підготовку висококваліфікованих спеціалістів для аграрно-промислового комплексу та наукових кадрів. Він був автором і керівником багатьох фундаментальних досліджень з виходом у виробництво в галузі садівництва та рільництва, які були проведені ученими інституту, творцем вузівської наукової школи в цій галузі. Наукова спадщина професора С.С. Рубіна – це нерукотворний пам'ятник ученому. Багаторічні досліді з вивчення утримання ґрунту в садах, удобрення та сівозмінні культур одержали визнання учених багатьох країн світу.

Для оцінки наукової й суспільної ваги спадщини професора С.С. Рубіна велике значення мають друковані рецензії на його власні індивідуальні дослідження й колективні праці, виконані під його керівництвом, а також отримані за них нагороди. Зокрема, за монографію «Удобрення плодкових і ягідних культур» С.С. Рубіну присуджено Державну премію СРСР III ступеня (1952 р.), за підручник «Загальне землеробство» – Державну премію УРСР (1982 р.), фундаментальна монографія «Утримання ґрунту і удобрення в інтенсивних садах» нагороджена Золотою медаллю ім. І.В. Мічуріна (1984 р.).

С.С. Рубін був яскравою постаттю в історії вітчизняної землеробської науки ХХ ст. Його життя та діяльність – це ціла епоха в історії вітчизняного землеробства.

На сьогоднішній день відсутнє комплексне, аналітичне і узагальнююче дослідження життєвого шляху та наукової спадщини видатного вченого-землезнавця С.С. Рубіна. Окремі публікації про нього, розсіпані в часі на сторінках фахових видань, деяких спеціальних наукових журналів, у місцевій пресі. Українська Радянська Енциклопедія [45] подає про С.С. Рубіна дуже стислі відомості, зокрема про його місце народження, навчання, роботи та нагороди.

Ще за життя С.С. Рубіна та після його смерті, була високо оцінена його визначна роль в розвитку землеробської науки. Про нього написано низку статей колегами, учнями, тими, хто працював поруч у науково-дослідній і науково-організаційній галузі, друзями, шанувальниками його таланту. Провідні наукові і громадсько-політичні видання радянського періоду, ще за життя С.С. Рубіна, друкували матеріали про нього як визначного дослідника. Невеликі за обсягом публікації несли суто інформаційне забезпечення не мали глибокого наукового аналізу його життя і діяльності [2, 16, 32, 43, 48].

Окремі аспекти життя і діяльності С.С. Рубіна висвітлені у наукових виданнях. Перед-

усім це наукові журнали «Садівництво», «Вісник Уманського державного аграрного університету» та монографії [1, 29].

Заслугує на увагу монографія В.О. Пастушенко «Сівозміни на Україні» [35], де автор відзначає ім'я С.С. Рубіна серед учених післявоєнного періоду – О.Н. Соколовського, Б.М. Рожественського, В.Г. Ротмістрова, П.А. Власюка, А.Г. Михаловського, С.Д. Лисогорова, Т.М. Самбура, Н.Б. Вернандера, Ф.А. Попова, П.С. Дмитренка, які провели значну науково-дослідну роботу з вивчення ґрунтів і питань землеробства в Україні.

Високу оцінку науковим пошукам та викладацькій діяльності професора С.С. Рубіна дає доктор с.-г. наук, професор І.М. Карасюк у своїй автобіографічній розповіді «Життя прожити – не поле перейти» (2003) [26].

Не була поза увагою постать С.С. Рубіна і в таких виданнях, як книга «Завжди серед людей і для людей» про продовжувача справи С.С. Рубіна І.М. Карасюка [20] та книга О.П. Данилевської «Наукові праці та статті» [17] про учнів С.С. Рубіна.

У монографії М.В. Костюк, А.П. Коцура «Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів і дослідної справи Черкащини (друга половина ХІХ – початку ХХ ст.)» (2008) [30] відзначено С.С. Рубіна як продовжувача справи П.Г. Шитта з вивчення кореневої системи яблуні у різному віці у 1940–1960-х рр.

Слід відзначити наукові рецензії, відгуки на праці вченого, що дозволяють визначити вагу і значення його наукових поглядів, місце його наукового доробку в тогочасній науковій аграрній думці [5, 7, 22, 31, 38, 50].

Ці наукові відгуки дають змогу оцінити внесок С.С. Рубіна у розвиток садівництва в Україні, його місце серед тогочасних дослідників, містять характеристику поглядів С.С. Рубіна на розвиток садового землеробства.

Остання фундаментальна монографія С.С. Рубіна «Утримання ґрунту і удобрення в інтенсивних садах» отримала Золоту медаль ім. І.В. Мічуріна. Рецензії на цю книгу дають А.І. Петелько у журналі «Вісник сільськогосподарської науки» [36], А.А. Рибаків у журналі «Садівництво» [41].

Ювілейним датам С.С. Рубіна та його науковим здобуткам присвячено також низку спеціальних публікацій у наукових і громадсько-політичних виданнях [6, 12, 14, 27, 28, 49].

У книзі О.І. Здоровцова, М.Ю. Замаховської «Крізь призму часу» (2011) [24] вміщено текст виступу ректора інституту, присвячено-

го відкриттю меморіальної дошки С.С. Рубіну 6 червня 1987 р. Зокрема автор відзначає, що подвиг професора С.С. Рубіна в науці ще необхідно розкрити як найдостойніший приклад для майбутніх поколінь вузівських педагогів. «У багатьох куточках нашої Батьківщини Уманський сільськогосподарський знають по імені професора С.С. Рубіна» [24].

Ю.Ф. Терещенко і В.В. Любич у статті «Пам'яті Симона Самійловича Рубіна» [44], присвяченій 110-й річниці від дня народження, показують Симона Самійловича Рубіна як беззмінного завідувача кафедри загально-го землеробства, автора підручників і численних наукових праць, вмілого організатора науки і наукової школи, мудрого, вимогливого і відповідального наукового керівника та вченого. Окрім цього вчені звернули увагу і на те, що спеціаліста такого рівня належало б берегти і піклуватися про нього. «Хотілось би, щоб ми, шукаючи Ломоносових, були уважнішими до Рубіних» [44, с. 22].

У роки незалежності України створено низку підручників та посібників для студентів ВНЗ агрономічного профілю, автори яких високо оцінюють наукову спадщину С.С. Рубіна, ставлять його ім'я у ряд найвидатніших постатей в історії вітчизняної та світової агрономічної науки. До розряду такої навчальної літератури відносяться підручники: В.П. Гудзь, І.Д. Примака, Ю.В. Будьоний «Землеробство», (1996) [15]; В.П. Гордієнко, О.М. Геркіял, В.П. Опришко «Землеробство» (1991); М.С. Кравченко «Землеробство»; «Наукові основи землеробства» за редакцією І.П. Примака (2005) [33]; В.Г. Куян «Плодівництво» (1998), В.Г. Куян «Спеціальне плодівництво» (2004), А.О. Грицаєнко «Плодівництво» (2000); «Агрохімія» за редакцією І.М. Карасюка (1995) [37].

2004-м роком датовано підручник В.О. Єщенко «Загальне землеробство» [21]. У ньому відображено сучасний стан землеробства та внесок учених у його розвиток. В.О. Єщенко називає С.С. Рубіна, як всесвітньо відомого вченого з питань утримання ґрунтів у садах, який рекомендував в умовах достатнього і нестійкого зволоження Лісостепової зони замінити парову систему утримання міжрядь дерново-перегнійною. Дослідник зауважує, що С.С. Рубін є автором багатьох наукових розробок і в галузі рільництва. Насамперед, це стосується спеціалізації польових сівозмін і основного обробітку ґрунту під провідні культури зерново-бурякової сівозміни.

Інформацію про місце та внесок С.С. Рубіна у розвиток садового і польового землеробства

подають видання присвячені історії аграрної науки і закладів аграрного спрямування, зокрема Уманському СГІ [13, 19, 23, 25, 46].

Слід звернути увагу на роботу І.І. Білоус та Ір.І. Білоус «Уманський сільськогосподарський інститут» [3], яка вийшла друком у 1974 р., де автори висвітлюють історію створення та розвитку УСГІ за період 1844–1974 роки. Чільне місце в монографії належить і С.С. Рубіну. Автори вказують на те, що наукові дослідження проводяться доктором с.-г. наук С.С. Рубіним з проблем садівництва в силу своєї теоретичної і практичної значимості є основоположними, які визначили спрямування наукових робіт з актуальних проблем живлення плодкових рослин, системи утримання ґрунту в садах, а також з вивчення впливу добрив і обробітку ґрунту на ріст і формування кореневої системи плодкових дерев.

У Віснику УДАУ, який вийшов до 165-річчя від дня заснування вузу, (2009) поміщена фундаментальна стаття професорів В.О. Єщенко і П.Г. Копитка «Розвиток землеробських наукових шкіл професора С.С. Рубіна в дослідженнях кафедри загального землеробства» [18]. До цієї ж дати вийшло довідково-біографічне видання «Уманський державний аграрний університет: історія, сьогодення, славетні імена» (2009) [47]. У книзі висвітлена історія та сьогодення унікальної вітчизняної школи аграрних кадрів, відомості про славетних людей, чий імена пов'язані з Уманським державним аграрним університетом. На сторінках цієї книги подано біографію видатного вченого та вміщено портрет.

У 1991 р. побачило світ колективне фундаментальне видання – «Симон Рубін у спогадах сучасників. Цінна спадщина ученого і педагога» [42]. У книзі викладені результати досліджень, що проведені колективом наукових співробітників і дисертантів під керівництвом видатного вченого, землероба і плодовода, талановитого педагога, доктора сільськогосподарських наук, професора С.С. Рубіна. У книзі вміщено матеріали, що висвітлюють внесок С.С. Рубіна у розвиток садового і польового землеробства, підготовку висококваліфікованих кадрів для агропромислового комплексу України. Зокрема, професори І.М. Карасюк, А.Ф. Бутило подають детальну біографію ученого [42, с. 6–24]. І.І. Маршанія – доктор с.-г. наук, професор, заслужений агроном Абхазької АРСР, зав. кафедри агрохімії і загального землеробства ГСГІ у статті «Педагог, учений, громадський діяч» [42, с. 43] відзначає С.С. Рубіна як постать з широкими знаннями, багатим досвідом наукової, педагогічної і організаційної роботи. В.С. Подопрігора – док-

тор с.-г. наук, професор Дніпропетровського СГП у статті «Видатний учений-землероб» [42, с. 48] наголошує на просвітницькій діяльності С.С. Рубіна. Знання, які отримані в дослідках кафедри та інституту загалом, він вважав святим обов'язком впровадити у практику виробництва. А.Д. Бурмистров – доктор с.-г. наук, професор кафедри плодівництва Ленінградського СГП у статті «Він мав право на пораду» [42, с. 54] називає С.С. Рубіна, як одного із небагатьох учених, який блискуче поєднав агрохімічні методи з вивченням теоретичних і практичних завдань плодівництва, пов'язаних із взаємодією і взаємовпливом ґрунтового середовища і багаторічних плодів рослин. Автор констатує, що у своїх унікальних дослідках, які не мали аналогів у вітчизняному плодівництві, С.С. Рубін, як ніхто інший, встановив найважливіші закономірності динаміки поживних речовин у головних системах утримання ґрунту в саду.

В.В. Церлінг – доктор біологічних наук, заслужений діяч науки РРФСР, науковий консультант Ґрунтового інституту імені В.В. Докучаєва у статті «Слово про вченого» [42, с. 70] пише про С.С. Рубіна, як великого ученого, який шукав нові закономірності у складному взаємозв'язку «ґрунт – рослина».

До публікацій, які простежують життєвий шлях С.С. Рубіна та аналізують його наукову спадщину (1926–1979), належить «Бібліографічний покажчик робіт Симона Самійловича Рубіна» [4]. Більш повну інформацію про наукові роботи видатного вченого-агронома можна почерпнути з бібліографічного покажчика «Професор Рубін Симон Самійлович (1900–

1985)» [37] у якому удосконалено бібліографію наукових праць вченого та літератури про нього.

Наукова аграрна громадськість і в радянські часи, і після них великою мірою спиралася на наукові розробки професора С.С. Рубіна. В день його смерті в газетах з'явилися статті-некрологи [34, 39, 40].

В останні роки більш детально висвітлила творчу спадщину С.С. Рубіна О.П. Гарбар. Автором дисертаційного дослідження видано 10 наукових публікацій, з яких 5 у фахових виданнях [8, 9, 11]. У них характеризується становлення наукового світогляду, науково-дослідницька і викладацька діяльність ученого. Крім уже згаданих праць, проблема, що досліджується, обговорювалась і на ряді всеукраїнських та міжнародних науково-теоретичних конференцій.

Підсумовуючи студіювання наукових літературних джерел з проблеми дослідження, слід відзначити, що радянська історіографія досить одноманітна, має надто заідеологізований, притаманний радянській добі характер. Більшість публікацій обмежується короткими біографічними відомостями про вченого та характеристикою його досліджень у галузі садового й польового землеробства. Сучасна українська історіографія фрагментарно та недостатньо глибоко розкриває діяльність професора С.С. Рубіна. Не дивлячись на наявність різних за своїм змістом і спрямованістю праць про професора С.С. Рубіна, водночас, не було здійснено комплексного дослідження його науково-дослідницької, організаційної, викладацької та громадської діяльності, що підтверджує актуальність обраної теми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова И.Ф. Итоги и перспективы / И.Ф. Анисимова, А.П. Барембойм // Садоводство. – 1976. – №1. – С. 21.
2. Белень А. Вчений, вихователь, хлібороб / А. Белень // Сільські вісті. – 1970. – 15 лютого.
3. Белоус И.И. Уманский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени А.М. Горького 1844–1974 / И.И. Белоус, Ир.И. Белоус. – К.: Вища школа, 1976. – 96 с.
4. Библиографический указатель работ Симона Самойловича Рубина / Ф.С. Лирисман; отв. за вып. И.М. Карасюк, А.Ф. Бутыло. – Умань, 1980. – 36 с.
5. Васкан Г.К. Новая книга об удобрении садов / Г.К. Васкан // Садоводство, виноградарство и виноделие Молдавии. – 1976. – №2. – С. 63–64.
6. Видатний вчений // За сільськогосподарські кадри. – 1960. – 20 лютого.
7. Власюк П.А. Рецензия на книгу С.С. Рубина «Удобрение плодовых и ягодных культур» / П.А. Власюк // Физиология и биохимия культурных растений – 1975. – Вып. 5: Т. 7. – С. 551–553.
8. Гарбар О.П. Викладацька діяльність С.С. Рубіна / О.П. Гарбар // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2011. – №4. – С. 93–98.
9. Гарбар О. Розвиток наукової школи професора С.С. Рубіна / О. Гарбар // Часопис української історії. – Київ, 2011. – Вип. 21. – С. 127–129.
10. Гарбар О.П. Становлення наукового світогляду Симона Самійловича Рубіна / О.П. Гарбар // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2011. – Вип. 53. – С. 101–104.
11. Гарбар О.П. Уманський період діяльності С.С. Рубіна (1917–1985) / О.П. Гарбар // Часопис української історії. – К., 2011. – Вип. 24. – С. 166–171.

12. Гергель І. Професор Рубін / І. Гергель // Черкаська правда. – 1971. – 31 березня.
13. Глибока борозна / О.І. Здоровцов, І.М. Карасюк, В.П. Опришко та ін. // За сільськогосподарські кадри. – 1986. – 15 лютого.
14. Горбатюк Д. 60 молодих років / Д. Горбатюк // Уманська зоря. – 1960. – 18 лютого.
15. Гудзь В.П. Землеробство / В.П. Гудзь, І.Д. Примак, Ю.В. Будьоний; за ред. В.П. Гудзя. – К.: Урожай, 1996. – 384 с.
16. Гудима О. Велика партійна справа / О. Гудима // Уманська зоря. – 1958. – 12 березня.
17. Данилевський О.П. Наукові праці та статті / Упор., бібліогр., передмова Н.О. Данилевська. – К.: Поліграфконсалтинг, 2006. – 724 с.
18. Єщенко В.О. Розвиток землеробських наукових шкіл професора С.С.Рубіна в дослідженнях кафедри загального землеробства / В.О.Єщенко, П.Г. Копитко // Вісник УДАУ. – 2009. – №1 – 2. – С. 35–42.
19. Єщенко В.О. Славні традиції / В.О. Єщенко // За сільськогосподарські кадри. – 1994. – 10 червня.
20. Завжди серед людей і для людей / Редкол. А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань:УВПП, 2008. – 354 с.
21. Загальне землеробство: підручник / за ред. В.О. Єщенка. – К.: Вища освіта, 2004. – 336 с.
22. Загребенюк В. Для вас плодороди: рецензія на книгу С.С. Рубіна «Удобрення плодкових і ягідних культур / В. Загребенюк // Черкаська правда. – 1975. – 14 лютого.
23. Здоровцов О.І. Кадри для сільського господарства / О.І. Здоровцов // Уманська зоря. – 1974. – 19 листопада.
24. Здоровцов О.І. Кризь призму часу / О.І. Здоровцов, М.Ю. Замаховська. – Умань: Редакційно-видавничий відділ УНУС, 2011. – 192 с.
25. Карасюк І.М. Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994): монографія / І.М. Карасюк. – К.: Вища школа, 1994. – 200с.
26. Карасюк І.М. Життя прожити – не поле перейти / І.М. Карасюк. – К.: ЗАТ «Нічлава», 2003. – 360 с.
27. Козицька В. Два рівних є крила / В. Козицька // Черкаська правда. – 1980. – 16 лютого.
28. Козицька В. Корисне і прекрасне / В. Козицька // Уманська зоря. – 1980. – 16 лютого.
29. Копитко П.Г. Результати багаторічних досліджень з оптимізації живлення рослин і родючості ґрунту в плодкових насадженнях / П.Г. Копитко // Вісник УДАУ. – 2004. – №1–2. – С. 6–12.
30. Костюк М.В. Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів і дослідної справи Черкащини (друга половина ІХ – початок ХХ ст.): монографія / М.В. Костюк, А.П. Коцур. – Київ – Умань – Чернівці: Книги – 21, 2008. – 240 с.
31. Лівінський Ф. Живлення плодкових дерев / Ф. Лівінський // Хлібороб України. – 1975. – №9. – С. 45.
32. Малиновська Т. Професор Рубін: Землі цвісти / Т. Малиновська // Молодь Черкащини. – 1983. – 7 жовтня.
33. Наукові основи землеробства / І.Д. Примак, В.А. Вергунов, В.Г. Рошко та ін.; за ред. І.Д. Примака. – Біла Церква, 2005. – 408 с.
34. Памяти: [Некролог С.С. Рубін] // Садоводство. – 1985. – №5. – С.30.
35. Пастушенко В.О. Сівозміни на Україні / В.О. Пастушенко. – К.: Урожай, 1972. – 395 с.
36. Петелько А.І. Корисна книга [С.С. Рубін. Утримання ґрунту і удобрення в інтенсивних садах. – М.: Колос, 1983. – 272 с.] / А.І. Петелько // Вісник сільськогосподарської науки. – 1984. – №8. – С. 159.
37. Професор Рубін Симон Самійлович (1900–1985): бібліографічний покажчик / Уклад. А.П. Коцур, О.П. Гарбар, В.В. Гарбар, І. Страйгородська. – Умань, 2012. – 165 с.
38. Рубін С.С. Удобрення плодкових і ягідних культур / С.С. Рубін. – М.: Колос, 1974. – 224 с.
39. Рубін Симон Самійлович [Некролог] // Уманська зоря. – 1985. – 12 січня.
40. Рубін Симон Самійлович [Некролог] // Черкаська правда. – 1985. – 12 січня.
41. Рыбаков А.А. Рецензия на книгу Рубин С.С. Содержание почвы и удобрения в интенсивных садах. – М.: Колос, 1983 / А.А. Рыбаков // Садоводство. – 1984. – С. 27.
42. Симон Рубин в воспоминаниях современников: Ценное наследие ученого и педагога / И.М. Карасюк, М.Е. Замаховская, А.И. Здоровцов и др. – К.: Изд-во УСХА, 1991. – 160 с.
43. Тарнавський В. Вірність землі [Наш сучасник] / В. Тарнавський // Черкаська правда. – 1983. – 24 квітня.
44. Терещенко Ю.Ф. Пам'яті Симона Самійловича Рубіна / Ю.Ф. Терещенко, В.В. Любич // Матеріали всеукраїнської наукової конференції молодих учених. – Умань, 2010. – Ч. 1: Сільськогосподарські, біологічні та технічні науки. – С. 21–22.

45. Українська радянська енциклопедія. Т. 9. Поплужне – салуїн. – 2-е вид. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1983. – 560 с.
46. Уманська сільськогосподарська академія (1844–1999) / уклад. І.М. Карасюк, М.Ю. Замаховська; фото Р.В. Длугоборського. – К.: Сільгоспосвіта, 1999. – 48 с. : іл.
47. Уманський державний аграрний університет: історія, сьогодення, славетні імена. – К.: Грамота, 2009. – 296с.
48. Фотохроніка // Радянська освіта. – 1971. – 16 грудня.
49. Цимбровська Л.О. Учений і педагог / Л.О. Цимбровська // За сільськогосподарські кадри. – 1990. – 15 лютого
50. Шепельский А. Отзыв на книгу С.С. Рубина «Удобрение плодовых и ягодных культур» / А. Шепельский, П. Попович // Отзывы о работе кафедры общего земледелия УСХИ. – 1975. – 21 января.

© *Ольга Гарбар*
(Умань)

НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ РАБОТА И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА С.С. РУБИНА (1921–1985 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье рассматривается историографический аспект научно-организационной работы и педагогической деятельности профессора С.С. Рубина в Уманском сельскохозяйственном институте (1921–1985 гг.).

Ключевые слова: профессор С.С. Рубин, Уманский сельскохозяйственный институт, научно-организационная работа, педагогическая деятельность, садовое и поленое земледелие, содержания почвы.

© *Olha Harbar*
(Uman)

SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL WORK AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR S.S. RUBIN (1921–1985): HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article considers historiographical aspect of scientific-organizational work and pedagogical activity of professor S.S. Rubin at Uman National University of Horticulture (1921–1985).

Key words: professor S.S. Rubin, Uman National University of Horticulture, scientific-organizational work, pedagogical activity, orchard and field husbandry, soil management.

До редакції надійшла 21.01.2013.

УДК 930(477) «1991/2012»:177.72(477) «175»

© *Vіta Коцуp*
(Київ)

БЛАГОДІЙНІСТЬ В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2012 РР.)

Розкривається питання відображення сучасною українською історіографією 1991–2012 рр. благодійності в останній період Гетьманщини.

Ключові слова: благодійність, меценатство, Гетьманщина, українська історіографія, феномен.

Благодійність як суспільне явище є однією з найдавніших традицій, яка виникла й пустила коріння на Русі водночас з її християнізацією. Одна з основних християнських заповідей стверджує, що милостиві – це люди, які мають добре серце, милосердні, співчутливі до страждань, готові завжди допомогти чим можуть усім, хто потребує цього. Благодійність була не лише свідченням суспільної благоустроєності, а перш за все необхідною умовою особистої моральності. У давній Русі шанувалася та оцінювалася здебільшого особиста, безпосередня благодійність, що передавалася з рук у руки,

причому бажано потай від сторонніх очей. «До раю потрапляють за святої милостині: жебрак багатієм живиться, а багатій – молитвою жебрака» – таким із давніх-давен було моральне підґрунтя благодійності на Русі. Що більш дужчим почувалося тут християнство, тим більше церква й особливо монастирі перебирали на себе всі проблеми опікування нужденними.

Фактично аж до кінця XVII ст. благодійницьку діяльність монополізувала церква, і саме їй передавали пожертви доброзичливці. Певною мірою процес «монополізації» благодійності церквою пояснюється тим, що татаро-

монгольська навала, феодална роздрібненість радикально обмежили можливості князів та боярства брати участь у допомозі нужденним. В Україні перші ознаки благодійності як явища зафіксовано у XVII ст. Можна згадати, бодай коротко, тих, хто увічнив свої імена безкорисливим піклуванням про Київ і киян: Галшка Гулевичівна, Петро Могила, гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний і Іван Мазепа, полковник Михайло Міклашевський, останній гетьман Лівобережжя Кирило Розумовський, останній кошовий отаман Петро Калнишевський. Ці та інші факти, без сумніву, є віддзеркаленням тієї моральної й духовної оцінки благодійництва в українському тогочасному суспільстві, які походять від давніх традицій, що формулювалися приблизно так: подаймо щиросердно гріш тому, для кого він є найбільш потрібний сьогодні.

Якщо ж говорити про подальший розвиток благодійництва в Україні, зазначимо, що внаслідок того, що переважна її частина ввійшла до складу Російської імперії, воно, зберігаючи певні особливості, набуло загальноімперського забарвлення за тодішніх суспільно-соціальних умов.

Багато аспектів історії благодійництва знайшли своє відображення в різноплановій літературі – монографічних виданнях, публікаціях в наукових збірниках, дисертаційних дослідженнях. До плеяди науковців – істориків, правників, політологів, які вивчали цю тематику, належать О. Гуржій, Т. Курінна, П. Лазечко, А. Мирян, Л. Самойленко, О. Семашко, М. Слабошпицький, Ф. Ступак, В. Хілецький, Л. Хобта, Ю. Хорунжий [4; 5; 10; 13; 14; 15; 16]. Однак спеціальні дослідження, в яких би благодійність як соціально-культурне явище XVIII ст. розглядалася як окремий предмет вивчення, фактично відсутні.

Одним з аспектів благодійництва стала діяльність на користь спорудження церков і монастирів. Книга В. Вечерського «Гетьманські столиці України» присвячена малодослідженому феномену української історії та культури – містам, які виконували столичні функції протягом Гетьманщини з 1654 р. до 1782 р. [1]. Автор книги зосередив свою увагу навколо Чигирин, Батурина і Глухова – трьох гетьманських столиць, які підхопили естафету української державності у специфічних умовах XVII–XVIII ст. Дослідник проаналізував історію ктиторства в період Гетьманщини, зокрема на прикладі діяльності І. Мазепи, А. Кисіля, Богдана та Юрія Хмельницьких, Олексія та Кирила Розумовських, коштом яких було споруджено багато перлин храмового зодчества,

резиденції, усипальниці, творячи таким чином виключно українську архітектуру на ґрунті національних традицій.

До низки перших монографічних видань, в яких хронологічно охоплено історію благодійництва в Україні з кінця XVIII по перше десятиліття XX ст., належить фундаментальне дослідження Ф. Ступака [11]. Ним створено концепцію розвитку вітчизняної благодійності та суспільної опіки. Дослідник, використовуючи модерні методологічні підходи та новітні теоретичні настанови, висвітлив зміни державно-суспільного життя, які сприяли розвитку і становленню системи соціальної підтримки в Україні, показав особливості її функціонування. Це здійснено шляхом залучення значного комплексу нових або недостатньо повно використаних попередниками джерел і через представлення широких принципів узагальнень, теоретичних викладок на підставі вже актуалізованого документального матеріалу та переосмислення наявного історіографічного доробку попередників. Виявлено найрізноманітніші форми благодійної діяльності, з'ясовано їх соціальне походження та спрямування, взаємозалежність у різні історичні періоди. Науковець звернув увагу на те, що з кінця XVIII ст. зі створенням приказів громадської опіки утверджується законодавча практика допомоги і підтримки на державному рівні. Законом 1775 р. визначалася компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Незважаючи на це, автор оминув увагою благодійницьку діяльність відомих українських постатей другої половини XVIII ст.

Серед монографічних видань, присвячених історії благодійництва, потрібно згадати колективну працю «Доброчинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє». У ній, зокрема, загально-вживане поняття «меценатство», починаючи з римських часів, тлумачиться як опіка наукою і мистецтвом зі сторони держави та її інституцій, приватних осіб [13, с. 30]. Однак в сучасному розумінні, зауважують автори, воно означає сприяння розвитку цих явищ з боку недержавних інституцій і приватних осіб як альтернативних державному утриманню. Дослідники вважають, що традиційно «благодійність» передбачає незацікавлену матеріально гуманістично піднесену діяльність, яка, однак, непрограмовано може громадсько винагороджуватись і славою, і престижем. Однак історичним аспектам цієї проблематики, зародження самого явища в

українському минулому автори присвятили менше уваги.

Окремий підрозділ видання «Меценатство періоду Гетьманщини» хронологічно охоплює добу Гетьманщини, однак не до самого часу її ліквідації. Незважаючи на це, досить цінним є тлумачення цього явища як певної політики в сфері культури, тобто протегування митцям, літераторам, запровадження мистецьких шкіл, театрів, укладання книгозбірень, широке будівництво, а не як «панські забаганки». Суть цієї політики, пояснює автор, полягала не в благодійництві як такому: то був радше суспільний обов'язок, неодмінний атрибут належності до еліти, свідомо державницька позиція, спрямована на створення культурного середовища, що відповідало високим критеріям, які завжди так драгували московських намісників в Україні [9].

Праця одного з дослідників української благодійності Ю. Хорунжого хронологічно не присвячена останньому періоду Гетьманщини, однак її автор подає загальнотеоретичні засади розуміння терміну «доброчинність» у контексті історії України XIX – початку XX ст. [15].

Л. Хобта – автор низки досліджень, присвячених благодійній діяльності відомих історичних постатей, стверджує, що початок її розвитку, як суспільного явища Росії, припадає на XVIII ст. Звісно, і до тієї пори благодійність проявлялася на її теренах [14]. Як зауважує дослідниця, показовою з цієї точки зору була розбудова монастирів на російських теренах. Ця історія сповнена яскравих прикладів істинного подвижництва, яке по суті створило нове, своєрідне явище. Автор стверджує, що населення сприймало монастирі не лише як релігійні обителі, а також як просвітницькі центри. Туди відправляли отроків опановувати грамоту, набути навичок у господарських справах, у ремеслах, мистецтві. Науковець наводить прізвища найвідоміших постатей, чий життєвий шлях та діяльність тісно переплелися з благодійністю. Так, у першу чергу вона називає Олексія та Кирила Розумовських, які сприяли розвиткові та поширенню освіти, мистецтва, зберіганню художньої та музичної спадщини. Благодійництво у тій чи іншій мірі, пише Л. Хобта, було властиве кільком генераціям роду Тарновських. Зокрема, на перше місце вона ставить Григорія Тарновського, який перетворив свій власний маєток на справжню Мекку для художників, літераторів, музикантів. Один із його родичів Василь Тарновський залишився в історії української культури як людина, завдяки

якій збереглися безцінні раритети – оригінали картин Т. Шевченка, гравюр, малюнків, рукописи та особисті речі Великого Кобзаря. Досить цікавими є дослідження історика про значну зацікавленість В. Тарновського у збиранні старожитностей – панських маєтків, будівель городян, селянських хатин, колекціонуванні знахідок зі скіфських курганів та козацьких таборів. Не менш важливим є те, як зазначає дослідниця, що у Російській імперії належним чином заохочували благодійність – якщо добродійник опікувався певним навчальним або лікувальним закладом, то отримував звання пожиттєвого попечителя, а також потомственного почесного громадянина міста. Останні отримували певні привілеї, пов'язані зі зменшенням або ж скасуванням деяких податків. Автор стверджує, що українські доброчинці мали переважно вищий рівень загальної освіченості та раціонально підходили до благодійності. Російські ж – більшою мірою покладалися на інтуїтивне, підсвідоме прагнення бути корисними людям і суспільству. І ще одна особливість: українські благодійники усвідомлювали, що їхня діяльність іде на користь українству як такому [14, с. 297].

Слід також віддати належне і дослідженню, присвяченому історіографічному аналізу висвітлення дефініцій «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історичній літературі [3, с. 132–136]. Розкриваючи зміст поняття «ктиторство», що тлумачиться як господарське піклування про храм, яке, до речі було досить популярним серед українських гетьманів та козацьких старшин, у науковій розвідці наводяться приклади з минулого – листування кошового отамана П. Калнишевський із гетьманом К. Розумовським з приводу спорудження ряду церков. За підрахунками істориків, отаман при підтримці останнього, спорудив власним коштом 30 храмів та опікувався справами багатьох церков, давав кошти на їхню реконструкцію та реставраційні роботи.

Дослідження С. Матяж присвячено вивченню проблем державного регулювання меценатства в працях вітчизняних науковців [7]. Так, зокрема, у статті висвітлено підходи вітчизняних науковців до питань державного регулювання меценатства й проаналізовано їх внесок у дослідження діяльності благодійників і меценатів в історичному контексті та на сучасному етапі.

С. Матяж також окремо досліджувала регіональну специфіку меценатської діяльності на прикладі Миколаївщини [6]. Автором подано стислий історіографічний аналіз вивчення цієї проблеми, однак лише починаючи з

XIX ст. Дослідником розглянуто благодійницьку діяльність багатьох відомих постатей XIX ст. – губернатора адмірала Б.О. фон Глазенапа, який створив численні притулки для неповнолітніх, школи та бібліотеки, М. Фалева, який спорудив верфі та облаштував м. Миколаїв, князя М.А. Гедройца, який відкрив у Миколаєві художній музей, видатного історика, композитора, просвітителя М. Аркаса – засновника «Просвіти», фундатора багатьох українських шкіл в часи дії Емського наказу Олександра II. Незрозуміло, чому поза увагою автора залишилося XVIII ст., адже витoki благодійності сягали саме в цей період.

Привертають увагу публікації авторів, де розкривається історія проблеми, і такі, що стосуються розвитку благодійності сьогодні. Щодо перших, то слід відзначити наступні публікації. У статті Т. Курінної [4] здійснено порівняльний аналіз до розробки термінологічного апарату державної регуляції меценатства в Росії та Україні. Незважаючи на те, що ці роботи мають дотичне відношення до досліджуваної теми, вони дають змогу з'ясувати загальнотеоретичні засади розвитку благодійності.

Опосередковане відношення до проблеми вивчення благодійницької діяльності в останній період Гетьманщини мають чимало праць, присвячених історичним постатям визначних доброчинців – Івану Мазепі (О. Оглоблин), Василю Симиренку (І. Кравченко), Костянтину Острозькому (В. Ульяновський), Харитоненків (Т. Скибицька, Д. Григор'єв, І. Мудрик, Л. Даниленко), а також меценатам Києва (В. Ковалінський), українським меценатам (М. Слабошпицький, Ю. Хорунжий). Окремі аспекти благодійництва як фактора київської культурної традиції висвітлені в «Малій енциклопедії київської старовини» А. Макарова. Значний фактичний матеріал з історії благодійної діяльності братств містять історичні розвідки Ф. Лебединцева, а також А. Луценка, в яких ідеться про благодійність української еліти в 1569–1649 рр. Окремі періоди історії вітчизняного благодійництва як атрибута громадянського суспільства досліджували М. Дмитрієнко, О. Ясь, Р. Аперсян, В. Ярх.

Проблема становлення благодійної діяльності в Україні частково висвітлена в дисертаційних дослідженнях Ю. Шовкуна, Н. Колосової, Ф. Ступака. Більш широко проблеми державного регулювання благодійництва розглянуто в кандидатській дисертації С. Матяж. У ній розкрито сутність і значення державного регулювання меценатства; сформульовано теоретичні поло-

ження державного регулювання розвитку меценатської діяльності в Україні; виявлено тенденції становлення системи державної політики щодо меценатства як соціально-культурного явища [8].

Так, Ю. Шовкун, досліджуючи постать одного з найвідоміших українських меценатів XVIII ст., останнього кошового отамана П. Калнишевського, окремий розділ дисертації присвятив його благодійницькій діяльності. Дослідження цікаве тим, що у ньому проаналізовано типовий для періоду Гетьманщини приклад українського ктиторства, філантропства, меценатства [17]. У дисертації Н. Колосової розглядається благодійність як соціально-культурне явище в контексті вітчизняних та європейських традицій. Зважаючи на хронологічні межі дослідження, в дисертації не розглядається період Гетьманщини, однак у ній з'ясовано стан наукової розробки зазначеної теми в контексті переосмислення напрацювань вітчизняних та зарубіжних істориків і культурологів, проаналізовано соціокультурну природу чинників, що визначали базові цінності та ментальні засади благодійної діяльності [2]. Як стверджує дослідниця, специфіка історико-культурного розвитку України зумовила формування національних традицій благодійної діяльності, позначених своєрідністю, навіть унікальністю (козацьке благодійництво) та більшою чи меншою асинхронністю стосовно західноєвропейських та російських. Спектр благодійницьких практик в українській культурі був досить широкий і включав такі види: народні, успадковані з дохристиянських часів; княжі (державні) й церковні з часів прийняття християнства у Київській Русі; гетьманські (державні і приватні), козацькі і міщанські (громадські і приватні), – в епоху козацької держави й Гетьманщини; купецько-підприємницькі (громадські і приватні), – після відміни в Російській імперії кріпацтва.

У сучасній українській історіографії спостерігається активізація дослідження благодійництва та благодійної діяльності, прагнення розглядати її в контексті загальноісторичного процесу. Так, у дисертації Ф. Ступака на новій джерельній базі реконструйовано історію та виявлено основні напрями діяльності благодійних товариств Києва [12]. В українській історичній науці спостерігається прагнення до наукової об'єктивності і комплексного аналізу феномена так званого «родинного благодійництва» в минулому України. Так, у дисертації Т. Ткаченко проаналізовано основні напрями громадської та благодійної діяльності відомого старшинсько-дворянського роду Галаганів, з'ясовано чинни-

ки, що активізували цю роботу. Окремі аспекти регіонального благодійництва висвітлено К. Шиховим. Т. Курінна показала особливості благодійності на Середньому Подніпров'ї з кінця XVIII до початку XX ст. С. Поляруш розглянув особливості становлення, напрями діяльності органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні у 1775–1918 рр.

Отже, як свідчить аналіз різнопланової сучасної літератури, в якій піднімалися окремі аспекти благодійницької діяльності в період Гетьманщини, досі фундаментальне спеціальне дослідження цієї проблеми відсутнє. Проте спостерігається чітка тенденція зростання наукового інтересу до вивчення цьо-

го явища в українському минулому. Протягом останніх двадцяти років розвитку сучасної вітчизняної історіографії сформувався цілий пласт наукових праць, які так чи інакше торкалися історії, загальнотеоретичних засад феномену благодійництва. Серед них численні дисертаційні дослідження, наукові публікації, монографії, довідкові видання та навчальні посібники, в яких розкрито етимологію термінів, що асоціюються з благодійництвом, причини зародження цього явища в українському минулому, його нормативне рулювання з боку офіційної влади, зроблено порівняльний аналіз благодійництва в Росії та Україні протягом XVIII–XIX ст., започатковано регіональні дослідження цього явища в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
2. Колосова Н.А. Благодійна діяльність в культурі України в контексті вітчизняних і європейських традицій (кінець XX – початок XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Н.А. Колосова. – К., 2006. – 19 с.
3. Коцур В. Дефініції «благодійність», «меценатство», «доброчинність», «ктиторство» в сучасній історіографії / В. Коцур // Часопис української історії. – 2010. – Вип. 18. – С. 132–136.
4. Курінна Т. Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України // http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_1/08ktmrdu.pdf.
5. Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко, Л. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116–130.
6. Матяж С.В. Особливості державного регулювання меценатської діяльності на Миколаївщині / С.В. Матяж // Наукові праці. Державне управління: політологія. – 2010. – Вип. 117. – Т. 130. – С. 74–77.
7. Матяж С.В. Проблеми державного регулювання меценатства в працях вітчизняних науковців / С.В. Матяж // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 3 (35). – С. 337–342.
8. Матяж С.В. Розвиток державного регулювання меценатської діяльності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. держ. управл.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / С.В. Матяж. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
9. Пасічник М.С. Історія України: Навч. посіб. – 2-е вид., стер. / М.С. Пасічник. – К.: Знання, 2006. – 735 с.
10. Слабошпицький М. Українські меценати: Нариси з історії української культури / 2-ге вид., допов. – К.: М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. – 416 с.
11. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ф.Я. Ступак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 269 с.
12. Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ф.Я. Ступак. – К., 1997. – 19 с.
13. Хілецький Г. Доброчинність в Україні: минуле, сучасне майбутнє / Г. Хілецький, О. Семашко, Л. Дума. – К.: Гурт, 1998. – 44 с.
14. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії / Л.Ю. Хобта // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 288–297.
15. Хорунжий Ю. Українські меценати: Доброчинність – наша риса. – К.: КМ Академія, 2001. – 137 с.
16. Червінський В. Яскраві грані історії: відродження традицій українського меценатства / В. Червінський // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – К., 2000. – № 14. – С. 153–160.

17. Шовкун Ю. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 18 с.

© *Vita Kouur*
(*Kiev*)

**БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ В ПОСЛЕДНИЙ ПЕРИОД ГЕТМАНЩИНЫ:
УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ (1991–2012 ГГ.)**

Раскрывается вопрос отображения современной украинской историографией 1991–2012 гг. благотворительности в последний период Гетманщины.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, Гетманщина, украинская историография, феномен.

© *Vita Kotsur*
(*Kyiv*)

**CHARITY IN THE LAST PERIOD OF HETMANATE:
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2012 YEARS)**

There is disclosed the question of reflection by modern Ukrainian historiography 1991–2012 years the charity in the last period of the Hetmanate.

Keywords: charity, philanthropy, the Hetmanate, Ukrainian historiography, phenomenon.

До редакції надійшла 9.01.2013.

930 (477) «1991/2013»: 921 Калнишевський

© *Вікторія Дмитрушко*
(*Kyiv*)

**ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ У ПРАЦЯХ
УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ (1991–2013 РР.)**

Характеризуються найважливіші праці істориків незалежної України, присвячені кошовому отаману Запорозької Січі П. Калнишевському.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, кошовий отаман, П. Калнишевський, Запорозька Січ, козацтво.

Україна дала світові цілий ряд видатних постатей. До золотих сторінок нашої історії вписане й ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського. Він – єдина в історії України постать, життя якої пролягає через три століття: народився в XVII, діяв протягом XVIII, а помер у XIX ст. Його життя є уособленням славної епохи в розвитку українського козацтва.

Зміна пріоритетів, наукових підходів, теоретико-методологічних засад досліджень, які прямо чи опосередковано розкривають проблематику, що стосується постаті П. Калнишевського, відбулася в незалежній Україні. Саме після 1991 р. закладено фундамент для відмови від ідеологічних парадигм марксистської історіографії та для об'єктивного, комплексного вивчення цієї особистості.

У вітчизняній історичній науці вже на початку 1990-х рр. намітились тенденції, які характеризувались кардинальними змінами в тематиці наукових розвідок, у змісті викладу матеріалу. Як наслідок, побачила світ низка праць, автори яких, відображаючи віхи життя

П. Калнишевського, визначили найголовніші аспекти, по-новому висвітлили ряд періодів його біографії, особливості державницької, військової, дипломатичної, господарської, благодійної діяльності.

Уже в працях О. Апанович зустрічаємо комплексне висвітлення постаті П. Калнишевського в історії України. Цілий розділ «Останній кошовий отаман Запорозької Січі» книги «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» [2] авторка присвятила кошовому отаману. Важливими є висновки у книзі про те, що П. Калнишевський – жертва національно-колоніальної політики Катерини II, патріот України, стійкий, невтомний, мужній оборонець Запорозької Січі – останнього вогнища волі, незалежності й демократизму.

В іншій книзі О. Апанович – «Розповіді про запорозьких козаків» [3] розкривається боротьба запорожців проти кріпосницького колоніального наступу царизму, за збереження своїх прав і володінь. Науковець описує важливий візит запорозької депутації, очолюваної військовим осавулом П. Калнишевським, у 1755–1756 рр. до

Петербурга, де було передано царському урядові петицію з повідомленням про захоплення Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом запорозьких земель. Авторкою детально описується нова запорозька депутація 1765 р. до імператорського двору. Цього разу П. Калнишевський прибув із чолобитною Війська Запорозького за землі і з проханням вилучити Січ з управління Малоросійської колегії, що ущемляло автономію Запорожжя.

О. Апанович акцентує увагу й на полководських здібностях П. Калнишевського у воєнних діях проти Туреччини 1768–1774 рр. Вона пише, що кошовий отаман «виявив неабиякий організаційний і адміністративний хист, талант полководця і особисту хоробрість, а також вміння орієнтуватися в політичній обстановці і надзвичайну дипломатичну гнучкість» [3, с. 249].

Відомий історик В. Голобуцький у перевиданні книги «Запорозьке козацтво» [10], доповненій новими джерелами та матеріалами, що з'явилися за останні десятиріччя, ґрунтовно висвітлив історію Нової Січі, розкрив причини її ліквідації царським урядом. Автор ретельно відтворив хронологію захоплення Січі військами генерала П. Текелія, показав жорстокість царату по відношенню до козацької старшини, в т. ч. і до П. Калнишевського. Історичний портрет П. Калнишевського у книзі – яскравий приклад українського патріота, борця за волю.

На початку 1990-х рр. побачила світ низка праць Д. Кулиняка [37–39; 51]. Автор відобразив прагнення П. Калнишевського протистояти засиллю царизму на Запорожжі, розкрив довічне перебування отамана в казематах Соловецького монастиря.

Цікава історико-хронологічну розповідь про П. Калнишевського подається в книжці Віктора та Анатолія Коцурів «Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ» (1996) [19].

У цей же період з'явилась низка статей у різних виданнях, що їх написали Р. Іванченко [14], О. Олійник [41; 42], В. Сергійчук [44] і які присвячені аналізу причин ліквідації Запорозької Січі, а також проливають світло на останні роки життя й діяльності П. Калнишевського.

В. Грибовський у одному зі своїх досліджень [12] розкриває політико-адміністративну, господарську, військову та церковну діяльність кошового отамана. Автор висвітлює й соловецький період ув'язнення П. Калнишевського.

У книзі «Петро Калнишевський» В. Грибовський [13] робить наголос на родинному колі кошового отамана, його військовому мистецтві, обороні козацьких вольностей.

І. Сварник більше уваги звертає на діяльності П. Калнишевського як господарника, дипломата. У статті також розкриваються дії кошового отамана по відстоюванні інтересів запорожців [43, с. 37–41].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. з'являються публікації, де розкриваються окремі сторінки життя П. Калнишевського. Серед них можна виділити праці А. Багнюк [4], В. Гребьонкіна [11], М. Скорик [45], А. Федориної [47] та ін. Автори змальовують кошового отамана як державного діяча, адміністратора, дипломата й воєначальника.

У 2000-х рр. Анатолій та Віктор Коцури опублікували низку наукових статей у фахових виданнях [17; 18; 24;], які відображають державницьку, військову, добродійну діяльність П. Калнишевського. У 2004 р. побачила світ одна з найфундаментальніших праць у незалежній Україні про героїчного козацького отамана [23].

Питання, що стосуються раніше невідомих сторінок біографії П. Калнишевського, знайшли своє відображення на сторінках праць Г. Коцур [25; 28–31; 35]. Крім того, нею ретельно досліджені всі Євангелія, виготовлені на його замовлення та подаровані церковним храмам [33]. Авторка вперше торкнулась питання автентичності портрета кошового [34], його світоглядно-моральних принципів [26; 27] тощо. Нею у співавторстві написані та видрукувані комплексні наукові монографії, які охоплюють найважливіші сторони життя та діяльності П. Калнишевського й історії Нової Січі [8; 36].

Постать П. Калнишевського знайшла своє відображення в ряді енциклопедичних видань і довідників [15; 40; 46].

2000-ні рр. стали найбільш насиченими в плані публікацій з історіографії Нової Січі та постаті П. Калнишевського. Виходять публікації Ю. Шовкуна [48; 49]. Активно працює над цією проблемою А. Бровко [5; 7]. У 2010 р. нею успішно захищена кандидатська дисертація на тему: «Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія» [6]. Також захищено ряд дисертацій, автори яких у деякій мірі торкалися історії Нової Січі та П. Калнишевського [1; 9; 16; 50].

Перші кроки з дослідження історіографії благодійної діяльності П. Калнишевського здійснені Вітою Коцур [20–22].

Отже, в 1991–2013 рр. славна постать кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського все більше привертає увагу науковців. Цей період характеризується виходом цілого ряду наукових праць про запорозького отамана. Вони – різнопланові за змістом та різні за обсягом – заклали підвалини для створення ком-

плексного дослідження з окресленої проблеми, а також дали змогу з'ясувати, які питання залишаються на сьогоднішній день дискусійними та малодослідженими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрєєва С.С. Взаємини Запорозжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.С. Андрєєва. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
4. Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського / А. Багнюк // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.
5. Бровко А. Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія / А. Бровко // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К.: Книги-XXI, 2007. – Вип. 7. – С. 27–33.
6. Бровко А. Г. Нова Січ (1734–1775 рр.): історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. Г. Бровко. – К., 2010. – 17 с.
7. Бровко А. Сучасна українська історіографія Нової Січі (1734–1775) / А. Бровко // Інтелектуально-духовна еліта України: історія та сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 17–18 травня 2007 р. – Коломия, 2007. – С. 33–26.
8. Бровко А.Г. Історіографія історії Нової Січі (1734–1775 рр.). Монографія / А.Г. Бровко, Г.Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – 280 с.
9. Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південносхідних степів України в другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Харків, 2004. – 20 с.
10. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
11. Гребьонкін В. 315 років тому народився останній український гетьман / В. Гребьонкін // Газета по-українськи. – 2006. – 18 лист.
12. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 128 с.
13. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с.
14. Іванченко Р. Останній кошовий Січі Запорозької: (Про П. Калнишевського) / Р. Іванченко // Літ. Україна. – 1991. – 11 лип.
15. Калнишевський Петро Іванович // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С. 281.
16. Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.К. Козирев. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
17. Коцур А.П. Найтрагічніший кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський / А.П. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 108–112.
18. Коцур А.П. Троїцька церква П. Калнишевського в Пустовійтівці – пам'ятка дерев'яної архітектури України XVIII ст. / А.П. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 10–14.
19. Коцур А.П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 84 с.
20. Коцур В. Благодійна діяльність у житті кошового отамана П. Калнишевського: українська історіографія / В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 62–65.
21. Коцур В. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський – благодійник і будівничий / Віта Коцур // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9 листопада 2012 р. – Житомир, 2012. – С. 105–107.
22. Коцур В. Окремі аспекти благодійної діяльності Петра Калнишевського: історіографія / Віта Коцур // Сучасна молодіжна наука в Україні: Зб. наук. статей за матеріалами III міжвузівської наук. конф., 25 грудня 2012 р. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 51–54.
23. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 360 с.

24. Коцур В. П. Голгофа останнього кошового отамана Запорозької Січі (До 200-річчя від дня смерті П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 58–64.
25. Коцур Г. Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Г. Коцур // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К.: Книги-XXI, 2007. – Вип. 7. – С. 24–26.
26. Коцур Г. Історіографічна оцінка морально-етичних принципів кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / Г. Коцур // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 28. – С. 235–241.
27. Коцур Г. Історіософська та етнопсихологічна репрезентація національних рис українства у світоглядно-моральному синтезі (на прикладі козацтва та кошового отамана Петра Калнишевського) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 23. – С. 84–88.
28. Коцур Г. Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський: нові підходи до з'ясування дискусійних сторінок біографії / Г. Коцур // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці, 2011. – С. 25–29.
29. Коцур Г. Останній кошовий / Г. Коцур // Nova газета (Нью-Йорк, США). – 2013. – № 14. – 4 квіт. – С. 17.
30. Коцур Г. Петро Калнишевський в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.: сентенціальні узагальнення / Г. Коцур // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – Вип. 35. – С. 28–32.
31. Коцур Г. Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії / Г. Коцур // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2011. – Вип. 108. – С. 23–26.
32. Коцур Г. Статки Петра Калнишевського: історіографічна когнітивність / Г. Коцур // Часопис української історії. – К.: Книги-XXI, 2012. – Вип. 22. – С. 72–80.
33. Коцур Г. Три святині, даровані кошовим отаманом Петром Калнишевським / Г. Коцур // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2012. – Вип. 37. – С. 51–56.
34. Коцур Г. Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення / Г. Г. Коцур // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 91–96.
35. Коцур Г. Г. Олена Апанович про сингулярність постаті кошового отамана П. Калнишевського / Г. Г. Коцур // Гілея. Науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 50. – С. 232–236.
36. Коцур Г. Г. Петро Калнишевський: нескорений духом: Монографія / Г. Г. Коцур, Ю. І. Шовкун. – К.–Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2012. – 184 с.
37. Кулиняк Д. І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. І. Кулиняк. – К.: Знання, 1991. – 48 с.
38. Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорізької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – 70 с.
39. Кулиняк Д. Соловецький в'язень (До 300-я з дня народження останнього кошового Запорізької Січі П. І. Калнишевського) / Д. Кулиняк // Буковинське віче. – 1991. – 14 лип.
40. Мицик Ю. А. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю. А. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 190–191.
41. Олійник О. Економіка творення і політика зруйнування: (Несподіваний погляд на причини знищення Запорізької Січі) / О. Олійник // Старожитності. – 1991. – №1. – С. 8.
42. Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі / О. Л. Олійник // Укр. іст. журн. – 1992. – №2. – С. 33–39.
43. Сварник І. Останній кошовий отаман війська запорозького низового / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1–2. – С. 37–41.
44. Сергійчук В. Чому впала козацька державність? / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1991. – №1. – С. 20–27.
45. Скорик М. Соловки. Богом обрана обитель / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 6 серп.
46. Струкевич О. Калнишевський Петро Іванович / О. Струкевич // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 180.
47. Федорина А. Останній кошовий / А. Федорина // Україна молода. – 2001. – 4 лип.
48. Шовкун Ю. Іноземці XVIII ст. про Запорозьку Січ та П. Калнишевського / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 14–16.
49. Шовкун Ю. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. І. Калнишевський: історіографія / Ю. Шовкун // Часопис української історії: Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 14–24.

50. Шпитальов Г. Г. Військова служба Запорозького козацтва періоду Нової Січі в російсько-турецьких війнах: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шпитальов Геннадій Георгійович. – Запоріжжя, 2002. – 215 с.
51. Яковенко Н. Принеси нам од Калниша вісті / Н. Яковенко, Д. Кулиняк // Старожитності. – 1992. – №10. – С. 8–9.

© *Викторія Дмитрушко*
(Київ)

**ПЕТР КАЛНЫШЕВСКИЙ В РАБОТАХ
УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ (1991–2013 ГГ.)**

Дается характеристика важнейших работ историков независимой Украины, посвященных кошевому атаману Запорожской Сечи П. Калнышевскому.

Ключевые слова: современная украинская историография, кошевой атаман, П. Калнышевский, Запорожская Сечь, казачество.

© *Victoria Dmytrushko*
(Kyiv)

**PETRO KALNYSHEVSKY IN THE WRITINGS
OF UKRAINIAN RESEARCHERS (1991–2013)**

There are characterized the most important works of the historians of independent Ukraine, which are dedicated to the Kish Otaman of Zaporozka Sich P. Kalnyshevsky.

Keywords: modern Ukrainian historiography, Kish Otaman, P. Kalnyshevsky, Zaporozka Sich, Cossacks.

До редакції надійшла 8.02.2013.

УДК [930(477)+321.728]:001.891(470)«1991/2012»

© *Катерина Левицька*
(Київ)

**НАУКОВЦІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРО
СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТАРИЗМ (1991–2012 РР.)**

З'ясовуються погляди науковців Російської Федерації на діяльність українського парламенту в 1991–2012 рр.

Ключові слова: науковці, історіографія, Україна, Російська Федерація, український парламентаризм.

Одним із найважливіших завдань, що стоять сьогодні перед Україною, є створення стабільно функціонуючої політичної системи на демократичних засадах. Зрозуміло, що парламент, як основний інструмент представницької демократії, займає в цій системі центральне місце. Вивчення парламентських процесів в Україні, як вітчизняними науковцями, так і їхніми зарубіжними колегами, може допомогти у вирішенні проблем, що виникають в ході розбудови демократичної України. Думка ж зарубіжних дослідників може бути особливо корисною ще й тому, що вона враховуватиме досвід інших країн, а також завдяки цьому ми можемо визначити ставлення інших держав до України та українського парламентаризму.

Серед всіх політичних явищ, мабуть, жодне не викликає до себе такої пильної уваги, таких суперечливих оцінок і думок, як парламентаризм. Увібравши всі досягнення демократії, він водночас відображає всі її вади і проблеми. Він стає

першою жертвою, коли демократія виявляється під загрозою, і першим з'являється у її колиски. На рубежі тисячоліть парламенти повинні відповісти на нові виклики. І це, в першу чергу, стосується тих країн, де ще недавно вони з тріумфом виходили на політичну сцену. До таких країн належать Україна та інші країни СНД.

Основним центром дослідження парламентських проблем України виявився наш північний сусід – Російська Федерація. Вже у 1993 р. виходить праця Є.Г. Базовкіна [2]. У ній викладено історію створення основних політичних партій в Україні та Росії та їхнє місце у парламентах обох країн на той час. Праця не торкається проблем парламентаризму, місця парламенту в Україні та Росії, ефективності його діяльності. Зрозуміло, що, зважаючи на рік написання праці – 1993 р., всього два роки після розпаду СРСР – на сьогодні вона є застарілою, оскільки охоплює лише початки становлення парламентаризму, до того ж роблячи акцент не

на самому інституті парламенту, а на політичних партіях Росії та України. Втім, вона становить певний історіографічний інтерес як перша спроба проаналізувати роль політичних партій і парламенту у пострадянських країнах.

Це дослідження дало поштовх подальшим розвідкам стосовно українського парламентаризму в Росії. Кульмінацією цих пошуків першої половини 1990-х років став вихід збірника під назвою «История парламентаризма в государствах участниках Содружества Независимых Государств» [5], що об'єднав у собі матеріали відповідної конференції. Незважаючи на те, що збірник охоплює всі країни СНД, а не тільки Україну, їй приділена значна увага. Розглядаються перші парламентські вибори в Україні та їх результати, проблеми демократичних трансформацій у пострадянських країнах, зокрема в Україні і т.д. Цей збірник є, безперечно, значною віхою у дослідженні сучасного українського парламентаризму за кордоном – проте, на даний момент, основні його положення багато в чому втратили актуальність.

Серед значної кількості публікацій російських авторів слід відзначити працю В. Кувалдіна [6]. Це ще одна спроба порівняльного аналізу парламентарних процесів у двох сусідніх країнах – Україні та Росії. Автор доходить висновку, що схожість у розвитку двох держав зумовлена спільною спадщиною; розбіжності – різним геополітичним положенням та різними завданнями, що Україна і Росія на той момент вирішували.

Російський збірник «Политические институты на рубеже тысячелетий», що побачив світ 2001 р. [4], містить у собі змістовну розвідку Г. Ділігенського. Незважаючи на її більш теоретичний характер, значна частина сторінок присвячена практичним парламентським проблемам, а також перспективам розвитку парламентської системи в країнах СНД – хоча основна увага приділяється Російській Федерації, але згадується й Україна. Проте ці згадки побіжні, і викликані схожістю процесів в обох країнах, а не інтересом дослідника до української ситуації.

У 2001 р. з'явилося дисертаційне дослідження Тамари Гузенкової під назвою «Верховна Рада в 1991–2001 рр. (Історичне становлення новітнього українського парламентаризму)» [3]. Зауважимо, що це є чи не першим фундаментальним дослідженням стосовно українського парламентаризму, яке до того ж зосереджено саме на історичному аспекті, а не політологічному чи юридичному.

Увагу дослідниці привернули процеси, що характеризують становлення і розвиток парламентської системи в сучасній Україні. Головна

увага приділяється історичному періоду, який починається з моменту проголошення незалежності республіки (серпень 1991 р.) і завершується святкуванням 10-річного ювілею цієї події (серпень 2001 р.).

Основним полем наукового розгляду стала політична, законодавча і внутрішньопарламентська діяльність депутатів [3, с. 18]. Було прослідковано історичну еволюцію українського парламенту, яку роль він відігравав у політичному житті України впродовж зазначеного періоду.

Авторка виділяє наступні етапи в розвитку українського парламенту і парламентаризму.

I. Серпень – грудень 1991 р. Період реально-го всевладдя парламенту. Заборона Комуністичної партії України. Хронологічні рамки цього етапу визначаються ухваленням Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і виборами першого Президента України в грудні того ж року.

II. Січень 1992 – червень 1996 рр. Формування інституту президентства. Встановлення конституційного балансу повноважень між гілками влади. Перехід до багатопартійності при домінуванні лівих. Цей період знаменується початком діяльності першого президента Л.М. Кравчука і завершується ухваленням нової Конституції України 28 червня 1996 р.

III. Липень 1996 – листопад 1999 рр. Перехід від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської республіки. Посилення правої течії в парламенті. Формування лівої опозиції. Третій етап починається з моменту набуття чинності нової Конституції України і завершується обранням Л.Д. Кучми президентом в листопаді 1999 р.

IV. Грудень 1999 – серпень 2001 рр. Політична криза. Президентсько-парламентська боротьба за повноваження. Перемога правих. Формування «нелівої опозиції» [3, с. 24].

Окрім цього, у дисертації поставлені та проаналізовані теоретичні питання, що стосуються наукового знання про ряд фундаментальних історичних процесів в так званому ближньому, або новому, зарубіжжі в новітній час, особливо про тенденції розвитку законодавчої гілки влади в політичній системі української держави. Зокрема, мова йде про типологічну приналежність української Верховної Ради в сучасній класифікації парламентських інститутів (так званий обмежений парламентаризм).

На основі аналізу матеріалів про український парламент авторка пропонує власну інтерпретацію деяких основних понять, що відносяться до досліджуваної теми, зокрема категорії «парламентаризм». Останній трактується в дисертації

як загальна сукупність процесів і політичних явищ, пов'язаних з функціонуванням парламенту як соціально-політичного інституту, а не тільки як домінування парламенту в політичній системі – дуже важливий момент, на який рідко звертають увагу навіть науковці.

Вперше – стосовно України – в роботі детально досліджуються проблема парламентського лобізму, співвідношення та ефективності тіньової і публічної політики, що практикується парламентаріями, проблема ефективності діяльності парламенту на різних етапах і в різних сферах (у політиці, в економіці, в соціальній сфері), виявлений ряд латентних характеристик Верховної Ради останнього скликання.

Використовуючи нові концептуальні підходи і теоретичні розробки авторка зробила спробу виявити як загальні, так і своєрідні риси процесу політичної структуризації українського варіанту пострадянського парламенту, а також визначити його місце в типологічному ряду парламентських систем країн СНД [3, с. 75].

Також дослідниця зазначає, що український парламент є нестабільним, і від вирішення цього питання буде залежати майбутнє України. Загалом, праця характеризується високим дослідницьким рівнем, і є певним досягненням у вивченні українського парламентаризму. Однак, будучи написаною у 2002 р., на сьогодні вона потребує критичного переосмислення. Втім, вона є цінною науковою працею, яка детально висвітлює перше десятиліття діяльності Верховної Ради України.

Помітною віхою у російсько-українських порівняльних наукових студіях можна вважати дисертацію М. С'єдіна [8], де, на нашу думку, зроблено ґрунтовний аналіз сучасного українського парламентаризму. Вважаємо за необхідне зупинитися на цій праці детальніше, адже до сьогодні вона залишається чи не найфундаментальнішою у всій закордонній історіографії з цього питання.

В дисертації розглядаються декілька груп питань. Першу з них складають загальнотеоретичні положення. Вони стосуються відповідей щодо суті парламентаризму, його соціального призначення, відмінностей від таких близьких понять, як парламентська форма, парламентська демократія. Другу – питання, що стосуються парламентаризму в досліджуваних країнах. Вони нерозривно пов'язані з проблемою формування демократичних інститутів, історичної обумовленості їхньої появи в Росії та Україні, схожості західних традицій і інститутів вітчизняних, можливості прямих паралелей з

минулим і включення парламентаризму в нову політичну систему, що формується. Відповіді на ці питання дозволяють вести мову про перспективи демократії в Росії і Україні, напрямках її розвитку, особливостях форм, яких вона набуває в двох країнах. З урахуванням цього можна говорити про те, як змінюється роль парламентських інститутів, парламентської демократії, наскільки співвідноситься вона із тенденцією до зосередження реального управління в руках виконавчої влади, посиленню авторитарних методів керівництва, відчуженню людей від державної влади, формалізації публічної політики, девальвації виборчих процесів.

Автором прослідковано генезис парламентаризму в Росії і Україні, здійснено порівняльний аналіз цього процесу, визначено тенденції, особливості і загальні риси, що сприяють утвердженню парламентів в їх політичних системах. У дослідженні, спираючись на досягнення сучасної компаративістики, з'ясовано зміни в поглядах на природу і суть парламентаризму, базові принципи його функціонування і соціальне призначення в сучасних умовах; розкрито витоки російського і українського парламентаризму, прослідковано розвиток в російській і українській політичній думці різних концепцій парламентаризму і включення його в моделі політичних систем, що створюються впродовж ХХ ст. у нинішніх просторових межах Російської і Української держав; встановлено загальні та специфічні риси, властиві сучасному російському і українському парламентаризму, визначено, в якій мірі вони відповідають європейським основам парламентаризму і як впливають на процеси подальшого розвитку демократії в Росії і Україні; окреслено коло проблем, пов'язаних із діяльністю парламентів двох країн, виділено і проаналізовано ті з них, вирішення яких може зіграти визначальну роль у долях парламентаризму Росії і України; визначено основні напрями, тенденції і перспективи становлення парламентаризму в Росії і Україні і, з урахуванням цього, здійснено спроби встановити, які нові завдання виникають перед парламентами двох країн на нинішньому етапі трансформації їх політичних систем [8, с. 29].

У дисертаційному дослідженні М. С'єдін розглядає парламентаризм України і Росії в динаміці його розвитку. Автором встановлено, що він є складною системою, яка функціонує на різних рівнях, відкриту для новачок. У процесі свого становлення він істотно видозмінювався, набуваючи нових рис і виконуючи ряд якісно нових функцій. Всі зміни викликані як еволюцією

самих представницьких інститутів, так і ускладненням суспільних відносин, включенням в політичний процес нових суб'єктів, зростанням ролі громадянського суспільства, впливом соціокультурного середовища різних країн.

Аналізуючи становлення парламентаризму в Росії і Україні, можна зробити ряд висновків щодо загальних закономірностей, основних тенденцій, специфічних особливостей і перспектив цього процесу в двох країнах.

Автор зазначає, що український і російський парламентаризм має надзвичайно багато спільного як у зовнішніх формах прояву, так і в сутнісній, змістовній стороні. Це пояснюється, в першу чергу, спільністю історії двох держав (Україна довгий час входила до складу Росії), збігом багатьох чинників, під впливом яких відбувалося виникнення і становлення парламентських форм демократії в Росії і Україні.

В той же час, нинішні парламенти України і Російської Федерації мають відмінності один від одного по організаційній структурі, чисельному складу, порядку формування, становищу в системі органів державної влади. Це визначає специфічні особливості ролі парламентів в кожній з країн. Скажімо, для Російської Федерації сьогодні надзвичайно важливо забезпечити посилення центральної влади, дію федеральних законів, реальну рівність на всій території країни суб'єктів федерації [8, с. 42].

У Україні більш значущим представляється децентралізація влади, передача частини повноважень на місця в регіони, врахування їх інтересів при ухваленні рішень. Саме ці дві протилежні тенденції відображають зміни, що відбуваються (Росія) або задумані (Україна), в парламентах обох країн. Але навіть ці, здавалося б, різнопланові завдання, підпорядковані загальній меті, яку необхідно досягти парламентам двох держав, забезпечивши оптимальний розподіл владних повноважень по вертикалі [8, с. 57].

Таким чином, при зовнішніх відмінностях, розвиток парламентаризму в Російській Федерації і Україні, як це видно з дослідження, йде багато в чому за одними і тими ж алгоритмами, приблизно в одному напрямі, багато в чому повторюючи один одного. Парламентаризм, як в Україні, так і в Росії, випробовуючи однакові по своєму характеру проблеми, вирішує принципово схожі завдання – такою є думка М. С'єдіна.

У Росії і Україні використані близькі конституційні моделі президентсько-парламентської республіки, що знаходять ще більшу схожість в процесі подальшої практики державного будівництва.

На думку М. С'єдіна, поки що передчасно відносити Росію і Україну до групи країн, що мають стійкі парламентські системи. З іншого боку, він вважає, що той шлях, який вже пройдено обома державами, однозначно свідчить про напрям їх розвитку. Автор не цілком схильний розділяти думку про «неліберальну демократію», що нерідко використовується для характеристики політичних систем двох країн. І вже, тим більше, не згоден із твердженням про «крах парламентаризму» в наших країнах. Рівень демократизації, і в рівній мірі, парламентаризму в Україні і Росії, відповідає перехідному етапу «демократичного транзиту», на якому знаходяться обидві країни. Хоча парламенти двох країн вже достатньо включені в політичні системи, формування цих систем ще не завершено, а, отже, може змінюватися місце кожного з суб'єктів політичного процесу. Але виключення парламентів з числа найважливіших елементів політичної системи вже просто неможливе [8, с. 118].

На нашу думку, М. С'єдін зробив ґрунтовний аналіз політичної ситуації, а також ролі парламенту в Україні. Проте, як видається сьогодні, з його занадто оптимістичними висновками можна не завжди погодитися, адже відзначається посилення антидемократичних тенденцій як в Росії, так і в Україні. І це становить серйозну загрозу парламентаризму.

Важливим для науковців є також дисертаційне дослідження О. Мільчакової [7]. В ході дослідження авторкою було виконано наступні завдання: аналіз у загальних рисах конституційно-правового статусу парламентів в європейських країнах СНД; вивчення історії українського парламенту; детальний аналіз норм Конституції та інших нормативно-правових актів, регулюючих статус парламенту України; вивчення практики формування парламенту України і реалізацію ним своєї компетенції; аналіз правових позицій Конституційного Суду України із суперечливих або таких, що містять пропуски, положень Конституції України і українського законодавства, що регулюють статус парламенту України, його взаємини з іншими органами державної влади; виявлення труднощів, з якими стикається український парламент при реалізації своїх повноважень, їх схожості і відмінності по відношенню до російського [7, с. 38].

В результаті вивчення цього питання О. Мільчакова доходить висновку, що парламентська система в Україні розвинута слабо, система стримувань і противаг майже не працює. Авторка також висловлює можливу необхідність у другій

палати парламенту – для стабілізації політичної ситуації. Незважаючи на юридичний характер роботи, вона містить також історичний контекст, є достатньо точною в прогнозуванні і окресленні проблем у галузі парламентаризму – через це заслуговує належної оцінки.

У 2008 р. була захищена дисертація О. Аміантовим, де подається порівняння парламентаризму в Україні та Росії [1]. Дослідником було сконцентровано увагу на таких аспектах: проаналізовано концепції сучасного парламентаризму; виявлено конституційні принципи парламентаризму і особливості їх розвитку в Росії і Україні; досліджено конституційно-правові основи парламентаризму в обох країнах; з'ясовано загальні закономірності та найбільш істотні особливості порядку формування і діяльності парламентів цих держав; проведено порівняльний аналіз законодавства Росії і України на предмет виявлення можливостей політичних партій, що перемогли на парламентських виборах, реалізувати передвиборчі програми соціальних і економічних перетворень; визначено роль політичних партій в розвитку парламентаризму, досліджено практику проведення ними виборчих кампаній по виборах депутатів Державної Думи Федеральних Зборів РФ і народних депутатів Верховної Ради України в 2007 році і значення виборів по пропорційній системі для розвитку парламентаризму; на основі порівняльного аналізу парламентського законодавства виявлено найбільш прогресивні норми, що сприяють реалізації конституційних принципів народовладдя, політичного та ідеологічного різноманіття; показані можливі перспективи розвитку теорії й практики парламентаризму в Росії і Україні [1, с. 15].

Україна активніше в порівнянні з Російською Федерацією еволюціонує до створення парламентської республіки. Це пояснюється особливостями менталітету народів, що проживають в Росії і Україні, сильнішим впливом західної ідеології і культури на український народ, прагненням багатьох яскравих українських політиків максимально європеїзуватися, віддалитися від Росії і створити умови для входження України в Європейський Союз і Північноатлантичний блок – такою є думка автора дисертації.

Зміцненню і розвитку парламентаризму в Росії і Україні сприяє включення в програмні документи політичних партій Росії і України положень, що оцінюють парламентаризм як позитивне соціально-політичне явище.

Розвиток парламентаризму можливий на основі принципів народовладдя, політичного і ідеологічного різноманіття, а також визнання пріоритетності парламентів в системі органів державної влади України і Росії, зближення і гармонізації законодавства обох країн, систематичного обміну досвідом парламентської діяльності, здійснення політики в Європарламенті та інших міжнародних організаціях.

Розвиток парламентської демократії в Україні і Росії бачиться у вдосконаленні умов для діяльності парламентської опозиції, чому могло б сприяти ухвалення закону «Про гарантії діяльності парламентської меншини», а також надання політичним партіям права законодавчої ініціативи до парламентів і права на організацію загальнонародних обговорень найбільш важливих законопроектів, що зачіпають інтереси широких верств суспільства [1, с. 35].

На сьогоднішній момент цю працю можна назвати найповнішою і найактуальнішою в галузі дослідження сучасного українського парламентаризму. Однак і вона не позбавлена недоліків – автор неодноразово зазначає, що Україна і Росія повинні «зблизитися», ним використовується така термінологія, як «братні народи»; автор вважає, що самостійний 15-річний (на той момент) розвиток українського парламенту показав необхідність запозичення російського досвіду і т.д. Тому й ця праця не позбавлена оціночних вад, політичної заангажованості і ставитися до неї треба критично.

Таким чином, здійснивши характеристику сучасної російської історіографії українського парламентаризму, констатуємо домінування праць політологічного змісту, переважання політологічної компаративістики, оцінку українських парламентських перспектив як оптимістичну. Загалом, стан вивчення проблеми можна оцінити як задовільний, хоча деякі концепції становлять подачу бажаного за дійсне, до того ж кількість наукових праць стосовно України є недостатньою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амиантов А.А. Актуальные проблемы становления и развития парламентаризма в СНГ: сравнительный анализ на примере России и Украины: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Амиантов Алексей Андреевич. – М., 2008. – 152 с.
2. Базовкин Е.Г. Политические партии и общественные движения в системе современной демократии (сравнительный анализ Украины и России) / Е.Г. Базовкин. – М., 1993. – 389 с.

3. Гузенкова Т.С. Верховная Рада в 1991–2001 гг. (Историческое становление новейшего украинского парламентаризма): дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.03 / Гузенкова Тамара Семеновна. – М., 2002. – 409 с.
4. Дилигенский Г.Г. Демократия на рубеже тысячелетий / Г. Дилигенский // Политические институты на рубеже тысячелетий. – М., 2001. – С.27–45.
5. История парламентаризма в государствах участниках Содружества Независимых Государств: из материалов научно-практ. конф. / Федеральное Собрание – Парламент РФ. Гос. Дума. – М., 1996. – 46 с.
6. Кувалдин В. Президентская и парламентская республика как форма демократического транзита (российский и украинский опыт в мировом контексте) / В. Кувалдин // Полис. – 1998. – № 5. – С. 134–138.
7. Мильчакова О.В. Парламент в европейских странах Содружества Независимых Государств: На примере Верховной Рады Украины: дисс. ... канд. юрид.наук: 12.00.02 / Мильчакова Олеся Владимировна. – М., 2004. – 176 с.
8. Съедин Н.А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Съедин Николай Александрович. – М., 2002. – 196 с.

© *Екатерина Левицкая*
(Киев)

НАУЧНЫЕ ДЕЯТЕЛИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ О СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ПАРЛАМЕНТАРИЗМЕ (1991–2012 ГГ.)

Изучаются взгляды научных деятелей Российской Федерации на работу украинского парламента в 1991–2012 гг.

Ключевые слова: научные деятели, историография, Украина, Российская Федерация, украинский парламентаризм.

© *Katerina Levyts'ka*
(Kyiv)

SCIENTISTS OF THE RUSSIAN FEDERATION ABOUT CURRENT UKRAINIAN PARLIAMENTARY SYSTEM (1991–2012 YEARS)

Author analyzed the views of scientists of the Russian Federation on the activities of the Ukrainian Parliament in the 1991–2012 years.

Keywords: scientists, historiography, Ukraine, the Russian Federation, Ukrainian parliamentarism.

До редакції надійшла 15.01.2013.

УДК 94(477):378:930 «1991/2012»

© *Тетяна Антонюк*
(Київ)

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (1991 – 2012 РР.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано наукову літературу дослідження проблеми міжнародних зв'язків вітчизняних вищих навчальних закладів із закордонними університетами, процесів інтеграції української системи вищої освіти в європейський і світовий освітній простір.

Ключові слова: міжнародні зв'язки, академічна мобільність, співпраця, інтеграція, вища школа, Болонський процес, світовий освітній простір, історіографія.

В сучасних умовах однією з головних позицій при реформуванні вищої освіти є її інтеграція в світовий освітній простір. Стратегію розвитку освітніх систем країн Європи сьогодні визначає Болонський процес – своєрідний рух освітніх національних систем до єдиних критеріїв і стандартів. Світ прагне жити у співдружності і співпраці, при цьому жодна з країн-учасниць Болонського процесу національними пріоритетами посту-

патися не збирається: вони їх узгоджують як взаємно дотичні. Успішне співробітництво вищого навчального закладу у сфері освіти на міжнародному рівні здатне сприяти вирішенню таких найактуальніших завдань, як дотримання відповідності змісту і рівня вищої освіти до потреб економіки, політики, соціокультурної сфери суспільства; стандартизація рівня підготовки фахівців у різних країнах і регіонах; зміцнення міжнародної солідарності і партнерів у сфері

вищої освіти; спільне використання знань і навичок у різних країнах і континентах.

На відміну від країн Європейського Союзу, інших розвинутих країн, в яких тема міжнародного співробітництва ВНЗ широко висвітлюється не лише в педагогічній пресі, а й на міжнародних і міжрегіональних науково-освітніх заходах, в Україні цей напрям діяльності мало відомий навіть суб'єктам освітньої діяльності, не кажучи вже про широкий загал. Отже, є нагальна потреба досліджувати проблему міжнародного співробітництва вітчизняних ВНЗ як головний фактор інтеграції української системи освіти в європейську і світову освітню систему. У вітчизняній науці є велика потреба проведення спеціальних наукових досліджень, створення відповідної термінології, що сприятиме формуванню самостійного наукового напрямку в історичній науці та освітній практиці.

Серед вітчизняних учених проблеми інтеграції національної системи вищої освіти досліджують такі вчені, як В. Андрущенко [6, с. 34–42; 20], І. Вакарчук [21], Н. Гайкалова [10, с. 12–15], В. Журавський [11], М. Згуровський [11; 12], О. Іванов [13, с. 82–86], І. Каленюк [15], О. Косенко [16, с. 81–86], В. Кремень [17; 18, с. 8–11], В. Луговий [19; 20]. Зарубіжні дослідники Ф. Андрушкевич [1, с. 83–87; 2, с. 53–58; 3, с. 108–113; 4, с. 103–108; 5, с. 64–69], Л. Жулева [14, с. 51–55], Д. Мацкевич [14, с. 51–55] та ін. висвітлюють досвід міжнародного співробітництва та процеси реформування національних систем, подають порівняльний аналіз даної проблеми, який корисно вивчати і творчо використовувати у національній системі вищої освіти. Проте існує необхідність виявлення та аналізу наукової літератури з проблеми міжнародного співробітництва українських вищих навчальних закладів. На нашу думку, дослідження наукової літератури з проблеми співпраці вищих навчальних закладів України з закордонними вишами сприятиме активізації інтеграційних процесів у вищій освіті та усуненню проблем, які мають місце у цій царині.

Метою дослідження є аналіз наукової літератури проблеми міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів і процесів інтеграції української системи вищої освіти. Автор ставить завдання проаналізувати наукову літературу, яка висвітлює дану проблему і на основі її аналізу з'ясувати зміст, форми, напрямки, результати та перспективи процесу інтеграції української системи вищої освіти в міжнародний освітній простір.

Інтеграція української системи вищої освіти в європейський і світовий освітні простори є

надзвичайно важливою проблемою як для розбудови держави, так і національної системи вищої освіти. Концептуально ця проблема висвітлена в законодавчих і нормативних документах, що регламентують діяльність вищої школи в Україні, в матеріалах Міністерства освіти і науки України останніх десятиліть, доповідях міністрів освіти і науки та їх заступників, ректорів вищих навчальних закладів, науковців.

Наукову літературу з даної проблеми можна поділити на два напрямки. До першого належать філософські праці, які висвітлюють загальні тенденції розвитку вищої освіти за 1991–2012 рр. та на більш віддалену перспективу. У них розглядається широке коло питань, присвячених трансформації системи вищої освіти, проблемам і завданням вищої школи перехідного періоду, механізмам забезпечення модернізації вищої школи та приєднання до Болонського процесу. Ці праці допомагають визначити необхідність активного співробітництва з зарубіжними університетами на сучасному етапі розвитку цивілізації, роль і значення міжнародних зв'язків вищих навчальних закладів у процесах реформування і модернізації національної системи вищої освіти та входження її в європейський і світовий освітній простір.

До другого напрямку належать праці, що безпосередньо торкаються тих чи інших питань міжнародного співробітництва української системи вищої освіти, окремих українських вищих навчальних закладів та значення міжнародного співробітництва для розвитку як конкретних університетів так і системи вищої освіти України в цілому.

Окремі питання міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів України та української системи вищої освіти в цілому, знайшли широке висвітлення в наукових статтях, що публікуються в збірниках наукових праць ВНЗ та фахових виданнях.

Важливими у вивченні проблеми міжнародного співробітництва українських ВНЗ є дослідження науковців – працівників профільного міністерства, Національної академії педагогічних наук України. Вони подають узагальнену аналітичну інформацію про стан української системи вищої освіти та визначають стратегічний поступ на перспективу, акцентують увагу на проблемі міжнародного співробітництва та академічної мобільності як однієї з найважливіших задач поточного моменту і перспективи на період до 2021 р.

Глибокий аналіз сучасного стану української освіти, визначення шляхів її подальшого розвитку у нерозривному зв'язку із загально-

цивілізаційним поступом подає В.Г. Кремень у своєму дослідженні «Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи)». Автор зазначає, що на сучасному етапі суспільного розвитку очевидною є тенденція до його глобалізації, залежності прогресу кожної країни від здатності спілкуватися із світом. Перехідна епоха від індустріальних до науково-інформаційних технологій, в якій живе нині людство, забезпечує свій поступ на основі інтелектуальної власності та знань як субстанції виробництва. Найпріоритетнішими у XXI ст. стають наука як сфера, що продукує нові знання, і освіта як сфера, що олюднює знання і, насамперед, забезпечує індивідуальний розвиток людини. На думку В.Г. Кременя, процес модернізації освіти найповніше окреслений у Національній доктрині розвитку освіти, в якій дуже важливою ділянкою роботи керівників освітніх органів визначено розширення міжнародного співробітництва у галузі вищої освіти й залучення до нього всіх українських ВНЗ освіти. Вища освіта і наука поступово інтегруються до міжнародного освітнього простору, укладення міжурядових і міжвідомчих угод про співпрацю в галузі освіти і науки з країнами світу в сучасних умовах є нагальною потребою всіх суб'єктів освітньої діяльності, оскільки розширює і поглиблює партнерську взаємодію, забезпечує інноваційний розвиток освітньої галузі, підвищує якість освітніх послуг, створює конкурентоспроможне освітнє середовище в кожному конкретному вищому навчальному закладі та в системі освіти в цілому [17].

Цінним для обґрунтування актуальності розвитку міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти є дослідження В.С. Журавського, М.З. Згуровського «Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти». Автори аналізують Болонський процес, подають його передісторію, етапи, розкривають основні принципи і завдання, окреслюють механізми реалізації мети Болонських домовленостей для України, а отже необхідності активно розвивати академічну мобільність як в межах України, так і за кордоном, включатися в інтеграційні процеси і спільно з європейськими вищими школами творити Європейський простір вищої освіти [11].

Важливою для досягнення проблем і напрямів реформування української системи вищої освіти, вирішення нагальних завдань вищої школи, що дозволить інтегруватися в європейський і світовий освітній простір, є праця М. Згуровського «Болонський процес:

головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України». Автор подає аналіз структурного реформування системи вищої освіти в країнах Західної, Центральної і Східної Європи в процесі формування єдиного освітнього, наукового і суспільно-економічного простору європейського регіону, що дістав назву Болонського процесу, розглядає основні складові структурного реформування вищої освіти, переваги та ризики, які з цими змінами пов'язані. У дослідженні проаналізовано стан вітчизняної вищої школи, здобутки та перешкоди на шляху її входження до європейського освітнього простору та запропоновано напрями структурного реформування вищої освіти України в контексті Болонських перетворень [12].

Коллективна монографія «Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку» за загальною редакцією В.П. Андрущенко, В.І. Лугового, М.Ф. Степка дозволяє досягнути необхідності системної модернізації вищої освіти України, проектує стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів, переходу до гуманітарної педагогічної парадигми та поглиблення процесів освітньої євроінтеграції [20].

Нагальні завдання української вищої школи та шляхи їх розв'язання окреслені у праці «Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі» за заг. ред. І.О. Вакарчука. У дослідженні аналізується стратегія розвитку світової вищої школи, подається глобальне бачення головних тенденцій трансформації вищої освіти як кращого прикладу для конструювання національної траєкторії освітніх реформ. Показано державно-громадський принцип управління освітою як стратегію, названо демократичні механізми у сфері освіти, висвітлено стратегію та сучасні тенденції розвитку університетської освіти України в контексті Європейського простору вищої освіти, визначено значення інтеграції системи вищої освіти України в Європейський простір вищої освіти, пріоритети вищої освіти у наступному десятиріччі [21].

Сучасні тенденції розвитку вищої освіти в глобальному просторі та основні закономірності розгортання інтеграції в європейському регіоні в рамках Болонського процесу досліджують І.С. Каленюк, О.І. Гонга, М.П. Вербовий, Н.І. Холявко у монографії «Інтеграція вищої освіти України в європейський та світовий освітній простір: економічний вимір». У праці

подані загальні тенденції зміни економічних параметрів функціонування системи вищої освіти в умовах глобалізації та становлення економіки знань, проаналізовані особливості фінансового механізму вищої освіти окремих країн світу, виявлені всі форми міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти, які отримують розвиток в європейському освітньому просторі.

Провідною думкою дослідження є ідея інтернаціоналізації освіти на сучасному етапі суспільного розвитку, її глобальний характер. Це зумовлено тим, що національна система освіти будь-якої країни повинна орієнтуватися не просто на підготовку кваліфікованих кадрів для розвитку своєї економіки, а на підготовку кадрів, які поряд з цією важливою метою також забезпечуватимуть конкурентоспроможність її економіки в сучасному глобальному середовищі. Адже все більше втрачається суто національна обмеженість освітнього процесу, оскільки система освіти орієнтується на випуск фахівців, які готові працювати не тільки в своїй країні, а водночас і відповідати вимогам світових ринків праці. Автори вважають, що потреба у формуванні єдиного освітнього простору зумовлена необхідністю вирішення проблем визнання дипломів та уніфікації освітніх стандартів та систем, що спостерігається у сучасному Болонському процесі, який своїм історичним початком має підписання в 1999 р. декларації, спрямованої на встановлення європейської зони вищої освіти та сприяння поширенню європейської моделі освіти у світовому масштабі. Основну мету цього процесу автори вбачають не в уніфікації освітньої сфери в Європі задля полегшення проблеми визнання дипломів, а в першу чергу в забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності європейської системи освіти [15].

Другий напрям досліджень, де висвітлені окремі питання міжнародного співробітництва української системи вищої освіти в цілому, конкретних вищих навчальних закладів, представлений монографіями, статтями, виступами на наукових конференціях, круглих столах, засіданнях вчених рад вишів, загальних зборах наукових установ та вищих навчальних закладів.

У дослідженні «Розвиток системи освіти у сучасних умовах» Л.В. Беззубко, О.І. Черниш, Л.С. Соколова розглядають досвід перебудови і модернізації системи освіти на прикладі установ освіти Донецької області. Подана характеристика сучасних тенденцій розвитку вищої освіти, визначена роль і значення освіти у сучасних умовах, сутність Болонського процесу. Автори характеризують документи, присвячені

розвитку освіти, подають порівняльний аналіз систем вищої освіти європейських країн, висвітлюють досвід інтеграції Російської вищої школи в загальноєвропейську систему, закордонний досвід організації освіти у вищих навчальних закладах 1–2 рівнів акредитації. Цінним для осмислення піднятої нами проблеми є розділ, присвячений особливостям розвитку системи освіти в Україні, де розглядаються шляхи інтеграції освіти і науки України до європейського простору, що є дієвим катализатором формування сучасної системи вищої освіти України [8].

Стаття О. Іванова «Досвід та перспективи співпраці Київського національного університету імені Тараса Шевченка з центральноєвропейськими університетами» подає екскурс в історію цієї проблеми. Автор зазначає, що міжнародне співробітництво вищих навчальних закладів України відоме з моменту їх появи на наших теренах. Із історії української освіти відомо, що традиційно українські вищі завжди тісно співпрацювали із зарубіжними вищими школами. Провідні вищі навчальні заклади сучасної України з часу свого заснування формувалися і розвивалися на міцному фундаменті європейських університетських традицій. У дорадянський період університети на території України, що перебувала у складі Російської імперії, розвивалися як російські університети і будувалися на освітній системі, яку Росія в значній мірі запозичила у Німеччини. Німецький вплив проявлявся і в кадровому складі університетів, багато професорів, які працювали в них, були німцями за походженням чи здобували освіту в університетах Німеччини. Міжнародні зв'язки Харківського, Київського, Одеського університетів найбільш інтенсивно розвивались у німецькому напрямі. Ще інтенсивніше міжнародні зв'язки розвивалися у Львівському та Чернівецькому університетах, які були підпорядковані Австро-Угорській імперії.

Традиція широких міжнародних зв'язків була майже перервана в радянський період історії університетів, особливо це стосується 30–50-тих років ХХ ст. Вона почала поступово відроджуватися уже в кінці 60-х рр. ХХ ст. і швидко стала розвиватися в 90-ті рр. ХХ ст., коли Україна проголосила незалежність.

Автор зупиняється на аналізі сучасного етапу розвитку міжнародних відносин Київського університету, в загальному висвітлює особливості співпраці в сучасних умовах, з'ясовує проблеми розвитку цієї важливої складової життєдіяльності і розвитку Київського національного університету [13, с. 82–86].

Стаття В. Андрущенко та В. Молодиченка «Академічна мобільність: проблема реалізації в Україні і в світі» [6, с. 34–42] висвітлює форми і напрями академічної мобільності, передбачені Болонськими домовленостями. Мобільність студентів, персоналу і випускників є необхідною умовою існування простору європейської вищої освіти. На думку авторів, різке зростання мобільності студентів, викладачів, науковців, запровадження технологій дистанційної освіти, розширення мережі філій вищих навчальних закладів України за кордоном, створення тимчасових і постійних інформаційних центрів, підготовчих факультетів і відділень, поглиблене вивчення іноземних мов, реалізація спільних проектів і програм, проведення міжнародних симпозіумів і конференцій відкривають нові можливості для об'єднання зусиль, що сприяють вирішенню завдань реформування національної системи освіти та її інтеграції у міжнародний науковий і освітній простір [6, с. 36].

В. Кремень у своєму виступі на загальних зборах Національної академії педагогічних наук України глибоко аналізує сучасний етап суспільного розвитку, підкреслює виняткову роль освіти і науки в житті людства. Учений підкреслює зростаючу залежність будь-якої країни від загальнолюдського прогресу, наголошує, що динамічний розвиток можуть забезпечити лише ті країни, які тісно співпрацюють із усім світом, а отже акцентує увагу на ролі і значенні міжнародного співробітництва у галузі освіти і науки для розвитку держави і національної системи освіти [18, с. 8–11].

Т. Богачик у статті «Болонський процес: європейські стандарти та вітчизняний досвід» досліджує сучасний етап модернізаційних перетворень, що характеризується консолідацією зусиль наукової та освітньої громадськості, спрямованої на істотне підвищення конкурентоспроможності європейської системи освіти. Підтвердженням цьому, вважає автор, свідчить факт об'єднання зусиль європейських країн зі створення європейського простору вищої освіти, що увійшов в історію як Болонський процес. Окрім того, Болонські вимоги – це широкий доступ до багатоманітності освітніх і культурних надбань різних країн. Тому українське суспільство зацікавлене брати участь в усіх напрямках Болонського процесу [9, с. 14–16].

Аналіз документів про вищу освіту, які діють на території Європи подає Н.Гайкалова у статті «Правове регулювання європейського освітнього простору» [10]. Автор систематизує пріоритетні для європейського простору вищої

освіти документи за рівнями: світовому і регіональному. Автор розглядає документи, що захищають права студентів, які бажають навчатися в іншій країні, а також викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і докторантів науково-дослідних інститутів, які бажають виїхати на стажування або на обмежений термін на роботу в зарубіжні освітні або наукові установи. Автор аналізує прийняту у 1992 р. у Страсбурзі «Загальну декларацію європейських конвенцій про еквівалентність», яка узагальнює раніше прийняті Конвенції та визначає рекомендації щодо їх практичного застосування. На думку Н. Гайкалової, прийняття подібної декларації стало викликом часу, оскільки від прийняття Європейських конвенцій, головним чином з 1950-х рр., відбулися глибокі зміни в політиці та освіті. Розвиток вищої освіти по всій Європі вимагав більшої кількості конкретного і вичерпного співробітництва між усіма європейськими країнами, маючи на увазі перешкоди, викликані відмінностями між різними національними системами.

У дослідженні має місце аналіз усіх наступних конвенцій, що ухвалені в контексті Болонського процесу. Автор стверджує, що Європейський освітній простір є лідером із правового врегулювання серед регіональних систем. Україна, незважаючи на приєднання до багатьох конвенцій, проголошені норми не втілила в життя, а в окремих випадках вони виконуються на практиці у спотвореному вигляді. Необхідною умовою для виправлення існуючого становища, на думку Н. Гайкалової, є заснування такої галузі права, як «освітнє право», у рамках якого проводитимуться дослідження та вироблятимуться рекомендації щодо приведення у відповідність українського законодавства до європейських стандартів [10, с. 12–15].

М. Семенов у статті «Внутрішня нормативно-правова база університету в умовах інтеграції української системи вищої освіти в загальноєвропейську» розглядає Міністерські ініціативи щодо впровадження ECTS (наказ МОН України № 812 від 20.10.2004 р. «Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу»), наказ МОН України № 774 від 30.12.2005 р. «Про впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу»), наказ МОН України № 943 від 16.10.2009 р. «Про запровадження у вищих навчальних закладах України Європейської кредитно-трансферної системи»). Автор розвиває основоположну ідею Болонського процесу – ідею автономії універ-

ситету, вважає, що реальна автономія університету неможлива в умовах посиленого державного регулювання [22, с. 21–26].

Стаття В. Лугового, О. Слюсаренко, Ж. Таланової «Національна рамка кваліфікацій як інструмент інтеграції до європейського простору вищої освіти» розкриває процес просування вищої освіти України на шляху до європейської інтеграції. Автори аргументують ключову роль розроблення Національної рамки кваліфікацій для модернізації вітчизняної вищої школи, її входження в Європейський простір вищої освіти, конкретизують заходи з імплементації НРК у вищій школі [19, с. 6–12].

Л. Барановська, М. Барановський у дослідженні «Використання досвіду роботи в проєктах Європейського Союзу Tempus/Tacis з метою підвищення якості професійної підготовки студентів» визначають перспективу вдосконалення якості професійної підготовки студентів в українських ВНЗ. Акцентується увага на корисності міжнародної діяльності вищих навчальних закладів для підвищення якості професійної підготовки як з позиції студента, так і з позиції викладача. Автори вважають, що міжнародна співпраця українських вишів сприяє активізації діяльності керівників структурних підрозділів університетів та науково-педагогічних працівників щодо пошуку додаткових резервів з модернізації застарілої матеріально-технічної бази, паспортизації баз практичної підготовки, надання підтримки студентам щодо працевлаштування за фахом [14, с. 33–40].

Стаття Н.І. Чаграк, Г.В. Гритчук «Основні тенденції розвитку міграційних процесів у сфері вищої освіти України» присвячена аналізу основних чинників і тенденцій освітньої міграції у ВНЗ України, обґрунтуванню її головних принципів. Автори висвітлюють роль освітньої міграції у розвитку людського потенціалу та визначають основні географічні напрями міжнародної співпраці ВНЗ України [14, с. 126–133].

О. Косенко у статті «Європейський Союз та Україна: спільне і відмінне у вищій освіті» аналізує стан і перспективи розвитку європейської і світової вищої освіти, обґрунтовує необхідність реалізації Лісабонського проєкту. Автор ставить завдання і для української системи вищої освіти дослідити заходи, які Європейський Союз вважає надійним фундаментом забезпечення якості освіти, а саме робити акцент на природничо-математичну та інженерно-технологічну освіту, яка є критичним показником якості всієї освіти, всієї первинної підготовки, оскільки суспільство знань спиратиметься на

найвищі технології та вершинні досягнення фундаментальних наук [16, с. 81–86].

Цінною для осмислення більш віддаленої перспективи розвитку національної вищої освіти і процесів її інтеграції в світове освітнє співтовариство є стаття Є. Суліми «Вища освіта в контексті національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки». У дослідженні підведені підсумки роботи, проведеної в галузі вищої освіти у 2011 р. Автор аналізує перспективні напрямки, пріоритети, завдання і механізми реалізації державної політики в галузі освіти у нових економічних і соціокультурних умовах, окреслює шляхи інтеграції освіти в європейський та світовий освітні простори [23, с. 7–15].

Т. Антонюк у статті «Болонський процес та його адаптація до української системи освіти» з'ясовує особливості адаптації Болонського процесу до національної системи освіти, аналізує конкретні напрацювання в системі вищої освіти України на шляху реалізації Болонських домовленостей, як одного з найважливіших факторів інтеграції національної системи вищої освіти у світову [7, с. 110–115].

Піднята нами проблема знайшла своє відображення і в працях зарубіжних науковців. Польський дослідник Ф. Андрушкевич аналізує досвід українсько-польської співпраці в сфері академічної освіти, з'ясовує її основні напрями та форми, розглядає спільні проєкти та програми [1, с. 83–87; 2, с. 53–58]. На думку Ф. Андрушкевича, співпраця між ВНЗ має особливе значення на сучасному етапі, адже університетам відводиться надзвичайна роль за умов змін у європейській системі освіти. Реальна академічна мобільність, спільні проєкти, науково-педагогічні дослідження, інноваційні розробки стають більш важливим показником розвитку освітньої системи держави, ніж формальні документи та міждержавні домовленості, вважає автор. Співробітництво в галузі освіти та інновацій здатне стимулювати економічний розвиток України, гармонізувати стан транскордонних регіонів, слугувати зміцненню її становища на європейському континенті й у світі в цілому [3, с. 108–113; 4, с. 103–108]. На думку дослідника, порівняльний аналіз змін в освітньому процесі України і Польщі має велике теоретичне і практичне значення. Країни мають подібну історію, пройшли цикл соціалістичних і постсоціалістичних трансформацій, мають багато точок дотику в економічному, політичному і соціокультурному вимірі, а тому й здійснюють співмірні перетворення в галузі освіти. Разом

з тим кожній країні притаманні специфічні особливості, зокрема в освіті. Аналізуючи останні зміни в освітній системі Польщі, Ф. Андрушкевич зазначає, що європейська інтеграція була найголовнішим «двигуном реформи» освітньої системи Польщі [5, с. 64–69].

Російські дослідники Л. Жулева і Д. Мацкевич у статті «Некоторые вопросы интеграции вузов в мировое образовательное пространство» розглядають питання інтеграції ВНЗ у світовий освітній простір, актуальність інтеграції освітнього процесу в сучасних економічних умовах, приводять конкретні приклади інноваційного підходу до проблеми. Головним показником правильності політики в галузі інтеграції є ефективність, яка оцінює реалізацію інновацій російської національної системи вищої освіти у світовому вимірі, вважають автори. Для досягнення позитивних результатів в галузі інтеграції у світовий освітній простір необхідно досягнути максимально можливого рівня гармонізації з міжнародними вищими навчальними закладами, нормами і правилами, які діють відповідно до угод, в яких бере участь Російська Федерація і зарубіжні країни і при цьому ма-

ють бути збережені особливості вищої освіти Росії [14, с. 51–55].

У статті лише в загальному окреслено стан наукової розробки та історіографію проблеми дослідження. Нами виявлено значну кількість праць, які безпосередньо і опосередковано розглядають проблему міжнародних зв'язків українських вищих навчальних закладів з закордонними вишами, що на нашу думку, дозволить ґрунтовно висвітлити важливу історичну проблему міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів України періоду незалежності. В подальших наукових статтях плануємо дослідити проблему міжнародних зв'язків столичних вищих навчальних закладів, виявити форми і напрямки співпраці, особливості здійснення співробітництва в залежності від специфіки підготовки кадрів та профілю ВНЗ, з'ясувати проблеми, які заважають активізації співпраці українських вищих шкіл із закордонними вишами, можливі шляхи їх вирішення, а також розкрити роль і значення міжнародного співробітництва для розвитку конкретного вищого навчального закладу та системи вищої освіти України в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушкевич Фабіян. Компаративний аналіз особливостей освітніх інновацій у системах освіти України й Польщі / Фабіян Андрушкевич // Вища освіта України. – 2011. – № 4. – С. 83–87.
2. Андрушкевич Фабіян. Досвід українсько-польської співпраці в сфері академічної освіти / Фабіян Андрушкевич // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 53–58.
3. Андрушкевич Фабіян. Основні напрями та форми українсько-польської академічної співпраці / Фабіян Андрушкевич // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2011. – № 1 (40) – С. 108–113.
4. Андрушкевич Фабіян. Польський «освітній прорив» та його значення для українських освітніх інновацій / Фабіян Андрушкевич // Вища освіта України. 2010. – № 4. – С. 103–108.
5. Андрушкевич Фабіян. Головні аспекти впливу глобалізації на розвиток освітніх процесів / Фабіян Андрушкевич // Вища освіта України. – 2010. – № 3. – С. 64–69.
6. Андрущенко В. Академічна мобільність: проблема реалізації в Україні і в світі / В. Андрущенко, В. Молодиченко // Вища освіта України. – 2010. – № 1. – С. 34–42.
7. Антонюк Т. Д. Болонський процес та його адаптація до української системи освіти / Т.Д. Антонюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 67 (№ 12). – С. 110–115.
8. Беззубко Л. В. Розвиток системи освіти у сучасних умовах: Монографія / Беззубко Л.В., Черниш О.І., Соколова Л.С. – Донецьк: ВІК, 2005. – 132 с.
9. Богачик Т. Болонський процес: європейські стандарти та вітчизняний досвід / Т. Богачик // Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: Науково-методичний журнал. – Чернівці: Черемош, 2010. – Вип. 2. – С. 14–6.
10. Гайкалова Н. Правове регулювання європейського освітнього простору / Н. Гайкалова // Освіта на Луганщині. – 2011. – № 1 (34). – С. 12–15.
11. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В.С. Журавський, М.З. Згуровський – К.: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2003. – 200 с.
12. Згуровський М. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 544 с.
13. Іванов О. Досвід та перспективи співпраці Київського національного університету імені Тараса Шевченка з центральноєвропейськими університетами / О. Іванов // Австрія й Україна

- у контексті європейської інтеграції й співробітництва. Збірник наукових праць. – Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 82–86.
14. Інтеграція вищої школи України до європейського та світового освітнього простору. – К.: Вища освіта України, 2012. – 558 с.
 15. Каленюк І.С., Гонта І.О., Вербовий М.П., Холявко Н.І. Інтеграція вищої освіти України в європейський та світовий освітній простір: економічний вимір: монографія / Каленюк І.С., Гонта О.І., Вербовий М.П., Холявко Н.І.; За заг. ред. д. е. н., проф. Каленюк І.С. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 165 с.
 16. Косенко О. Європейський Союз та Україна: спільне і відмінне у вищій освіті / О. Косенко // Вища освіта України. – 2012. – № 1. – С. 81–86.
 17. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) / В.Г. Кремень – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
 18. Кремень В. Освіта в структурі цивілізаційних змін / В. Кремень // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 8–11.
 19. Луговий В.І. Національна рамка кваліфікацій як інструмент інтеграції до європейського простору вищої освіти / Луговий В.І., Слюсаренко О.М., Таланова Ж.В. // Інтеграція вищої школи України до європейського та світового освітнього простору. – К.: «Вища освіта України», 2012. – С. 6–12.
 20. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: колектив. моногр. / Акад. пед. наук України; Ін-т вищої освіти України; за заг. ред. В.П. Андрущенка, В.І. Лугового, М.В. Степка. – Х.: Вид-во НУА, 2009. – 504 с.
 21. Нова динаміка вищої освіти і досліджень для соціальних змін та розвитку: Болонський процес 2020 – Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі / М-во освіти і науки України, Фонд «Європа ХХІ»; упоряд.: Т.Ф. Фініков,[та ін.]; за ред. І.О. Вакарчука. – К.: Агенство «Україна», 2009. – 64 с.
 22. Семенов М. Внутрішня нормативно-правова база університету в умовах інтеграції української системи вищої освіти в загальноєвропейську / М. Семенов // Освіта на Луганщині – 2011. – № 1[34]. – С. 21–26.
 23. Суліма Є. Вища освіта в контексті національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки / Є. Суліма // Вища школа. – 2012. – № 3. – С. 7–15.

© *Татьяна Антонюк*
(Київ)

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СВЯЗИ УКРАИНСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ (1991–2012 ГГ.): ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Сделан анализ научной литературы исследования проблемы международных связей отечественных высших учебных заведений с зарубежными университетами, процессов интеграции украинской системы высшего образования в европейское и мировое образовательное пространство.

Ключевые слова: международные связи, академическая мобильность, сотрудничество, интеграция, высшая школа, Болонский процесс, мировое образовательное пространство, историография.

© *Tetyana Antonyuk*
(Kyiv)

INTERNATIONAL COMMUNICATION OF UKRAINIAN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS (1991–2012): HISTORIOGRAPHY

It's analyzed the scientific literature of the problem of international communication of the higher educational home establishments with foreign universities, integration processes of the Ukrainian higher education system into European and global educational space that is a strategic aim in the conditions of civilization changes, and the achievement of which provides for the country by competitive citizens.

Key words: international communication, academic mobility, collaboration, integration, higher school, Boulogne process, global educational space, historiography.

До редакції надійшла 6.02.2013.

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті здійснено історіографічний аналіз дослідження пам'яткоохоронних заходів стосовно археологічної спадщини.

Ключові слова: пам'ятник археології, культурна спадщина, історичний пам'ятник.

Питання збереження археологічної спадщини в сучасній Україні досить широко досліджено в історіографії. Можна говорити про формування окремих напрямків досліджень, центральне місце серед яких займає вивчення археологічних пам'яток воєнної історії – часів Першої та Другої світових воєн, козацьких часів, інженерно-фортифікаційних споруд. Досить велику нішу займають дослідження, присвячені археологічним пам'яткам давніх часів історії України. Історики умовно поділяють пам'ятки воєнних часів на ті, що безпосередньо пов'язані з бойовими діями, та ті, які увічнюють пам'ять про окремих осіб, військові з'єднання, тощо. Пам'яткознавці окрему увагу приділяють методичним та методологічним проблемам збереження археологічних пам'яток. Серед провідних знавців цієї проблематики слід згадати В. Горбика, О. Демиденко, Г. Денисенко, А. За-кружецьку, М. Хоптинця, П. Шидловського, Є. Осадчого, О. Супруненко, Ю. Пуголовка.

Серед досліджень, присвячених збереженню археологічних пам'яток, одне з провідних займають праці, в яких характеризуються знахідки, пов'язані з воєнною історією України. Йдеться про поховання, могильники, могили воїнів, кургани, рештки оборонних споруд. Серед них слід згадати ґрунтовні дослідження Г. Денисенко. Так, в одній зі своїх монографій вона розглянула діяльність центральних та регіональних товариств по збереженню пам'яток воєнної історії України. Значна увага приділяється діяльності УТОШК у напрямку вивчення та збереження пам'яток українського козацтва, які також належать до воєнної історії України [6, с. 113–114]. Дослідниця охарактеризувала результати роботи спеціальних експедицій на теренах колишньої Запорозької Січі: історико-археологічне обстеження, топографічне означення столиць запорозького козацтва, паланок, зимівників, облік та обстеження наявних козацьких пам'яток. Також Г. Денисенко говорить про значний внесок громадських організації у збереження історичних пам'яток – відновлення національних та місцевих пам'яток історії та культури, братських могил

періоду Другої світової війни [6, с. 118–119]. Дослідниця розповідає про значний внесок краєзнавців у виявлення поховань воїнів, партизанів та підпільників Другої світової війни.

Г. Денисенко розглянула проблеми збереження пам'яток, пов'язаних із воєнними подіями на території українських земель [7]. На думку автора, воєнна історія позначає більш широке явище, бо в себе включає історію війська та війн. Дослідниця розробила власну класифікацію пам'яток воєнної історії, серед яких оборонні та військово-інженерні споруди, автентичні зразки зброї та воєнної техніки, пам'ятні місця бойових дій, пам'ятні місця розташування концтаборів, гетто, місця масових страт, храми-усипальниці, військові кладовища [7, с. 156]. Більша увага приділяється пам'яткам першої половини ХХ ст.

Дослідниця окрему увагу приділила і пам'яткам воєнної історії середньовічної доби, і ранньомодерного часу [7, с. 159]. Також говорить про пам'ятні місця, пов'язані з подіями Української революції та громадянської війни [7, с. 160]. Доречним є її зауваження про те, що якщо у воєнні і перші повоєнні роки увічнювалися лише події, пов'язані з переможною ходою Червоної армії, то на початку 1960-х рр. постало питання про увічнення трагічних сторінок, які протягом тривалого часу замовчувалися.

Про охорону пам'яток історії періоду Другої світової війни в межах м. Одеси йдеться в дослідженні О. Попельницького. Він поділяє ці пам'ятки на дві групи. До першої зараховує об'єкти, безпосередньо пов'язані з історичними подіями та їх учасниками: місця розміщення вогневих позицій, командних пунктів, формування військових підрозділів, поховання загиблих військовослужбовців, місця розстрілів та поховань цивільного населення. До другої – об'єкти, що увічнюють пам'ять про загиблих – пам'ятники, пам'ятні знаки, встановлені в повоєнні роки на честь військових діячів, студентів, викладачів, загиблих у роки війни, які у переважній більшості розміщуються на території цих закладів та установ [14, с. 463].

А. Наговіцина та Н. Сиволап присвятили своє дослідження вивченню пам'яткоохоронних

заходів стосовно об'єктів історичної спадщини періоду Першої та Другої світових війн, громадянської війни в межах с. Лютенка Гадяцького району Полтавської області [11]. Йдеться про братські могили учасників громадянської війни, меморіальний комплекс, братську могилу радянських воїнів. Дослідники зауважують, що на сучасному етапі розвитку історичної науки виникає потреба в об'єктивному висвітленні подій становлення тоталітарного режиму в Україні. На думку авторів, потрібно брати до уваги як пам'ятки, пов'язані з діями радянської влади, так і з боротьбою місцевого населення з червоноармійцями.

В. Горбик та Г. Денисенко проаналізували науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни, виконанню ремонтно-реставраційних робіт на військових цвинтарях [4]. У дослідженні також аналізується заходи щодо відновлення солдатського цвинтаря в Чернівцях. Так, йдеться про встановлення у 1995 р. на могилах 48 кам'яних та 4 металевих хрестів православної та католицької конфесій, двох пам'ятних знаків. Членами УТОПШК впорядковано поховання воїнів різних армій, представників різних національностей і конфесій, які воювали в роки Першої світової війни і загинули на українській землі.

В. Горбик розглядає пам'яткоохоронну діяльність стосовно об'єктів часів Першої та Другої світових воєн у контексті історії діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Так, стверджує автор, однією з важливих ділянок УТОПШК стало збереження пам'яток ВВВ. Секції військово-історичних пам'яток вивчали пам'ятки і пам'ятні місця періоду війни, збирали документи про подвиги своїх земляків, про військові події на території свого часу [3, с. 28]. Члени секцій товариства проводили великий обсяг робіт з упорядкування військових поховань, спорудження пам'ятних знаків на місцях боїв, встановлення обелісків і пам'ятників на братських могилах радянських воїнів, які загинули в роки війни.

У ході проведеного огляду в столиці основна увага приділена серйозному аналізу недоліків. Рейд по кладовищах міста, проведений у рамках огляду, показав, що близько 900 поховань радянських воїнів не стояли на державному обліку. Значна частина могил потребувала додаткових заходів по благоустрою та впорядкуванню. Правління міської організації підготувало проект постанови Київського міськвиконкому «Про поліпшення збереження і догляду за пам'ятниками Великої Вітчизняної

війни», яке було прийнято ще в 1974 р. Результатом виконання цієї постанови стало проведення паспортизації, що дозволило розширити кількісний склад пам'яток, провести їх натурне обстеження з уточненням адрес, розмірів, технічного стану, скласти анотовані списки пам'яток по всіх областях. Паспортизація показала, що існує різномір у визначенні та застосуванні критеріїв оцінювання пам'яток, не розроблені методичні засади зі складання науково-історичної довідки про пам'ятку та події, пов'язані з нею, опису пам'ятки та оцінки її суспільного, наукового і художньо-естетичного значення [3, с. 29].

Досить активно на сторінках наукових видань обговорюється доля археологічних пам'яток давньої історії України, козацьких часів. Так, А. Закружецька аналізує стан збереження унікальних об'єктів на теренах м. Керч [8]. Йдеться про вивчення залишків давньогрецьких колоній, що перебувають у складі Керченського історико-культурного заповідника. Дослідниця докладно характеризує пам'ятки епохи бронзи, поселення Кам'янка, Маяк-І та Маяк-ІІ, рештки античних міст Пантікапей, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Парфеній. Автор присвятила окрему увагу низці дрібніших поселень, що складають хору – сільськогосподарську околицю античних міст, що датуються VII ст. до н.е. – поселення Кам'янка, Ак-Бурун І, Ак-Бурун ІІ, Нижньо-Чурбаське І, Ельтиген-Музей. Сюди ж дослідниця зараховує відомий античний колодязь на околицях Аджимушкаю, Тірітакський вал із залишками фортифікаційних споруд, зведених із метою захисту давньогрецьких міст від скіфів [8, с. 342–343]. Науковий інтерес також представляє стан збереження курганів, описаний авторкою. Зокрема, йдеться про Царський, Мелек-Чесменський, Золотий кургани, Курганний некрополь Юз-Оба, склеп Деметри. Говорячи про стан цих унікальних пам'яток, автор зауважує, що деякі поступово зникають під приватною забудовою, а збереглися лише окремі фрагменти.

О. Супруненко та Ю. Пуголовок дослідили стан збереження археологічних пам'яток у північно-східній та південній частинах території м. Полтави і прилеглих ділянках Полтавського району, у басейнах р. Ворскла та її приток – річок Полузир'я, Говтвяничик, Коломак [16]. Автори подають характеристику окремих пам'яток археології – курганів І–ІІІ скіфського періоду, залишки селища роменської культури, кургани та залишки цегельного заводу XVIII ст., поселення. Як стверджується у публікації, у ході обстежень встановлений стан збереження

26 пам'яток різних епох, картографовано 7 груп курганів та окремі насипи, виявлено кілька раніше невідомих курганів, вперше детально оглянуті поселення скіфського часу у с. Падалки, кургани поблизу сіл Кротенки і Побиванка Полтавського району. Безперечним здобутком розвідок, зауважують автори, стало виявлення пізньозарубинецьких матеріалів на різночасових пам'ятках у Марках, Побиванці і Трибах. Незважаючи на ґрунтовність публікації, автори майже не торкнулися охоронних заходів виявлених пам'яток археології.

Проблеми збереження археологічних пам'яток у межах одного великого археологічного комплексу розглядаються П. Шидловським та М. Хоптинцем [17]. Йдеться про результат досліджень, здійснених Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС та кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка протягом 2006–2009 рр. Фахівцями тоді було виявлено низку скупчень палеолітичних знахідок, представлених крем'яними виробами, давньоруське городище, поселення [17, с. 537]. Автори докладно подають опис знайдених артефактів, їхні технологічні характеристики, а також аналізують причини руйнації окремих із них.

Заслугує на увагу наукове дослідження Є.М. Осадчого, присвячене пам'яткоохоронним заходам стосовно козацької минувшини України. Йдеться про вузьку проблему вивчення місць найбільших битв цього періоду [12]. На думку автора, ця робота досить специфічна, оскільки вимагає ретельного вивчення писемних повідомлень, самої місцевості, порівняння різних джерел, нерідко застосування супутникових знімків високої якості зображення, картографічного відтворення цієї території.

Вітчизняними дослідниками розробляються і загальні проблеми збереження та популяризації археологічних пам'яток як складової частини культурної спадщини України. Йдеться про вивчення загальнотеоретичних, методологічних питань тощо. Так, В. Горбик та Г. Денисенко побіжно звернули увагу на проблеми задіяності пам'яток культурної спадщини в туристичній індустрії України [3, с. 37–38]. На їхнє переконання, включення пам'яток до туристичних маршрутів, популяризація історичного минулого українського через пам'ятки дозволить не тільки задіяти великий пласт культури, використати величезні комунікативні та освітньо-виховні можливості нерухомих пам'яток, а й може принести прибутки.

С. Побуцький вводить новий підвид в дослідження археологічних пам'яток – «церковно-археологічна спадщина», до якої автор зараховує фундаменти повністю зруйнованих церков, соборів. Цю проблему він розглядає на прикладі збереження 14 фундаментів середньовічних церков на території Галича [13]. Серед пам'яток дослідник виділяє фундаменти літописної церкви Спаса, яка знаходилася на території укріпленої резиденції Володимирка Володаревича, фундаменти Успенського собору, церкви Благовіщення. Усього на території Галича, на думку С. Побуцького, локалізовано фундаменти 9 православних і 6 католицьких храмів XII–XIII ст., які підлягають музеєфікації [13, с. 485]. Як зазначається у публікації, був розроблений проект музеєфікації церковно-археологічної спадщини Галича, який передбачає, що, враховуючи перебування пам'яток у стані руїн або фундаментів, їх «позитивною особливістю є мінімум пізніших будівельних нашарувань, завдяки чому вони мають значний інформаційний потенціал» [13, с. 486]. С. Побуцький зауважує, що питання музеєфікації пам'яток церковно-археологічної спадщини в Галичі є досить проблемним для вирішення. Крім консерваційного значення оболонки над музеєфікованими об'єктами, зазначає автор, необхідно враховувати, що у минулому на цьому місці стояла монументальна споруда, а, отже, потрібно споруджувати сучасні павільйони з ефективних легких матеріалів та надавати їм просторових форм.

Окремі проблеми, пов'язані з методологічними засадами охорони археологічних пам'яток, розкриваються у дослідженні Т. Бобровського [2]. Дослідник подає загально прийняте тлумачення спеціальних термінів, що використовуються в охороні об'єктів археологічної спадщини, докладно проаналізував процедуру занесення території до Списку охоронюваних археологічних територій України, які саме території підлягають включенню до Списку, перелік супроводжувальної документації, яку необхідно подати для того, щоб територія стала охоронюваною, механізм контролю за дотриманням відповідного режиму її використання [2].

Цілісне дослідження охорони археологічних пам'яток у сучасній Україні частково стало предметом дисертаційних досліджень. Окремими авторами досліджена проблема збереження археологічних пам'яток воєнної історії України. Йдеться у першу чергу про вивчення пам'яток козацької доби в роботі О. Демиденко [5]. Автором проведено систематизацію виявлених козацьких пам'яток за типами. Здійснено аналіз

пам'яток козаччини в географічному спектрі. Дослідниця вважає, що найбільша концентрація об'єктів припадає на пов'язане з воєнними діями козацьких військ Подніпров'я [5, с. 15]. Автором виявлено досить неоднозначні підходи до вивчення пам'яток козаччини. Найменш дослідженими об'єктами залишаються козацькі некрополі, зимівники, потребують топографічної локалізації місця козацьких дислокацій та битв.

Проблемі охорони археологічних пам'яток присвячено окремих підрозділ дисертації О. Манаєва. Ним проаналізовано стан збереження пам'яток археології в Криму, виокремлено основні проблеми пов'язані з цією категорією об'єктів культурної спадщини. Автор зауважив, що пам'ятки знищуються внаслідок дії природних і антропогенних чинників. До перших автор зараховує процеси трансгресії й абразії; до других – господарську діяльність людини та грабіжницькі розкопки. Досі невирішеною проблемою для Криму автор вважає грабіжницькі розкопки, насамперед – античних і середньовічних некрополів [10].

Питання охорони пам'яток археології розглядаються в дисертації Н. Рудики, присвяченій аналізу нормативно-правової бази, яка регулює збереження археологічної спадщини. Автором проаналізовано сучасний стан пам'яток археології в Україні. Відтворено цілісну картину розвитку законодавчої бази щодо охорони пам'яток археології в Україні. Охарактеризовано основні нормативно-правові акти, що стосуються охорони пам'яток історії та культури, зокрема пам'яток археології [15].

Окремі проблеми збереження археологічних пам'яток піднімаються на сторінках узагальнюючих праць. Так, у результаті здійснених археологічних досліджень одеські археологи О. Гудков, С. Охотников, Л. Суботін та І. Черняков узагальнили відомості про пам'ятки археології Одещини, подали вичерпний перелік усіх відомих станом на початок 1990-х рр. об'єктів цієї групи пам'яток Одеської області із зазначенням місця їх розташування, приблизне датування знахідок, рівень їх вивченості [1]. Науковий інтерес представляє збірка нарисів та статей з археології Кіровоградщини, до якої увійшли нариси краєзнавців з історії дослідження археологічних пам'яток районів області, пам'яткоохоронні проекти, матеріали розкопок різних років. Зокрема, у контексті пам'яткознавчих досліджень, здійснених у цьому регіоні, В. Білошапко, А. Бутко, В. Доценко, С. Головка розглянули історію дослідження археологічного минулого сучасної Світловодщини, охоронні заходи щодо пам'яток черняхівської культури на території Ульяновського району, охорони археологічних об'єктів на території Гаївської громади [9].

Таким чином, історіографічний аналіз праць, присвячених різним аспектам збереження археологічних пам'яток, що входять до комплексу об'єктів культурно-історичної спадщини України, засвідчив недостатній інтерес науковців до цієї проблематики, що і відобразилося у незначній кількості спеціальних досліджень. Виняток складають окремі наукові публікації та локальні наукові конференції, які піднімають ці питання на рівні окремо взятого регіону, населеного історичного місця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологические памятники Одесской области / [А. Гудкова, С. Охотников, Л. Суботин, И. Черняков]. – Одесса, 1991. – 286 с.
2. Бобровський Т. Методологічні аспекти визначення охоронюваних археологічних територій / Т. Бобровський // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 1 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 1992. – С. 72–84.
3. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / Горбик В., Денисенко Г. // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Горбик В.О. (відповідальний редактор), Даниленко В.М., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 37–38.
4. Горбик В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / Горбик В., Денисенко Г. // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 133–145.
5. Демиденко О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Демиденко. – К., 2007. – 20 с.
6. Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 289 с.
7. Денисенко Г. Проблеми увічнення воєнної історії в пам'ятках / Г. Денисенко // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. ред. В.О. Горбик. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 153–164.

8. Закружецька А.Ю. Інвентаризація пам'яток археологічної спадщини м. Керчі / А.Ю. Зару-жецька // *Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень: матеріали міжн. наук. конф.*, м. Київ, 2010. – С. 340–347.
9. З глибини віків. Збірка нарисів та статей з археології Кіровоградщини: матеріали IV обласних красзнавчих Куценківських читань. 15 лютого 2011 р. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2012. – 128 с.
10. Манаєв О. Охорона і використання пам'яток історії та культури в Автономній республіці Крим (1991–2006 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / О. Манаєв. – К., 2008. – 22 с.
11. Наговіцина А. Проблеми об'єктивності висвітлення історичних подій на прикладі історії с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області / А. Наговіцина, Н. Сиволап // *Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень: матеріали міжнар. наук. конференції*, м. Київ, 2010. – С. 451–458.
12. Осадчий Є. Питання вивчення полів битв козацької доби в Україні / Є. Осадчий // *Праці центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК.* – К., 2010. – Вип. 17. – С. 34–37.
13. Побуцький С. Церковно-археологічна спадщина Галича в контексті методичних проблем пам'яткоохоронних досліджень / С. Побуцький // *Праці центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК.* – К., 1992. – Вип.1. – С. 483–488.
14. Попельницький О. Інвентаризація пам'яток історії м. Одеси / О. Попельницький // *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* – К.: АртЕк, 2005. – Вип. 1. – С. 459–465.
15. Рудика Н. Становлення та розвиток нормативної бази охорони пам'яток археології в Україні (1991–2011 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / Н. Рудика. – К., 2012. – 22 с.
16. Супруненко О. Про деякі археологічні пам'ятки території та околиць Полтави / Ю. Пуголовок // *Полтава: архітектура, історія, мистецтво: матеріали III наукової конференції «Вайнгорівські читання»*, грудень 2009 р. – Полтава, 2009. – С. 67–94.
17. Шидловський П. Проблеми дослідження та охорони археологічного комплексу пам'яток «Великий Дивлин» / П. Шидловський, М. Хоптинець // *Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень: матеріали міжн. наук. конференції*, м. Київ, 2010. – С. 537–547.

© *Ірина Кизименко*
(Київ)

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СОХРАНЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ

Проведён историографический анализ исследования мероприятий по сохранению археологического наследия.

Ключевые слова: памятник археологии, культурное наследие, исторический памятник.

© *Irina Kuzumenko*
(Kyiv)

HISTORIOGRAPHICAL COMPREHENSION OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN INDEPENDENT UKRAINE

Had analyzed the historiographic coverage of the archaeological heritage protection.

Keywords: relic of archaeology, cultural heritage, a historical monument.

До редакції надійшла 27.12.2012.

УДК 94(420) «19»

© *Ганця Роман*
(Київ)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ У ВИСВІТЛЕННІ БРИТАНСЬКИХ ЛІБЕРАЛЬНО-ІДЕАЛІСТИЧНИХ ІСТОРИКІВ

Наукова розвідка націлена на розгляд історіософських засад ліберального ідеалізму, як напрямку у рамках британської соціогуманітаристики. Основну увагу приділено поглядам ліберальних ідеалістів на спрямованість та рушійні сили історичного процесу.

Ключові слова: ліберальний ідеалізм, історичний процес, рушійні сили, прогрес, розсудливість.

Сучасна історіографія, присвячена такому феномену у британській соціогуманітаристиці, як ліберальний ідеалізм, характеризується уподібнюванням філософії історії, характерної для представників даного напрямку, із вігською інтерпретацією історії (термін запропонований британським істориком Г. Баттерфілдом), де визначальною категорією історичного розвитку є перманентний прогрес. У викладі цього вченого вігська інтерпретація історії, присутня у переважній частині доробків сучасних йому британських істориків, спрямована на акцентування уваги на перманентній присутності прогресу у людській історії та продукування історіографії, яка є легалізацією, якщо не прославленням сучасності [12, с. 2].

Серед дослідників ліберального ідеалізму точаться дискусії, якого характеру надавали прихильники цієї парадигми спрямованості історичного процесу у сучасну епоху. Л. Ашворт на сучасному етапі розвиває концепцію Г. Баттерфілда і доводить, що усі ліберальні ідеалісти «були прихильниками ідеї прогресу і, як наслідок, вважали за доцільне презентувати історію, як нелінійну прогресію» [3, с. 226]. Інші дослідники Д. Вігнешваран, Дж. Кірк, Х. Булл та Я. де Вільде теж неухильно вказували на таку ознаку ліберального ідеалізму, як віра у прогрес [7, 13]. П. Вілсон в одній із останніх праць, присвячених даній проблемі, більш обережно підходить до цього питання, відзначаючи основною характеристикою ліберально-інтернаціоналістичного мислення початку ХХ ст. не наївний прогресизм, а переконання у можливість якісних змін [30]. Нарешті, дослідник Берлінського університету А. Осіандер готовий радше говорити «не стільки про прогрес (як про це зазвичай йдеться), скільки про перманентний, спрямований по висхідній лінії історичний процес» [25].

Загалом, у історіографії не склалося єдиної думки, що змушує дослідника надалі шукати відповіді. Слід також додати, що вище зазначені дослідники, не будучи за спеціалізацією істориками, не мають можливості пов'язати дане питання із історіософськими проблемами, характерними для історичної науки на початку ХХ ст., хоча без цього не є можливим розуміння даної проблеми. Завданням даної наукової розвідки є спростувати твердження, згідно з яким, спільнота британських ліберально-ідеалістичних гуманітаріїв, що працювали в царині сучасної історії, пропонувала лінійну інтерпретацію історії. За мету поставлено довести, що вони заперечили циклічні та регресивні схеми істо-

ріюписання, не задовільнившись, в кінцевому рахунку, суто прогресивним її тлумаченням.

На початку ХХ ст. для спільноти британських гуманітаріїв ідея спрямованості історичного процесу була не лише суто науковою проблемою (вектор історичного процесу визначав методи соціального пізнання), але й мала практичне значення, оскільки історія мислилась також як соціальна практика. З приводу цього дослідник історії ідей Х. Накамура писав, що людські ідеї та реальний світ є взаємно конституційовані, адже людина сама по собі є як рефлексією, так і агентом соціальної структури [19, с. 7]. Саме тому на кону було поставлено те, якого вигляду набуває соціальна реальність у її теперішньому зрізі, і, яке місце займе історія сучасності у модальній трилогії: минуле – теперішнє – майбутнє. Дж. Брайс на початку ХХ ст. запевняв, що «так ми можемо пояснити теперішнє за допомогою минулого і минуле за допомогою теперішнього» [6, с. 7].

Як переконує Дж. Барроу, наприкінці ХІХ ст. вігська історія (Whig history), характерна для пізньовікторіанської доби, найчастіше поставала «історією тріумфу конституційної свободи» [9, с. 3]. Під поняттям «прогрес» розумілися «бажані наслідки людського розвитку, у якому усі мешканці планети будуть насолоджуватися щасливим існуванням» [11, с. 2]. Показовою у цьому відношенні є Кембриджська Нова історія, плануючи котру, професор Нової історії Кембриджу, лорд Дж. Актон мав на увазі здійснювати історіюписання на засадах висвітлення «прогресу парламентарної демократії та свободи» [22, с. 104]. З приводу цього Дж. Баррі писав, що вікторіанські історики пропагували власні переконання і погляд на те, що ми називаємо сучасною добою, і що співпадає із «останнім кроком у людській історії» [10, с. 26].

У першій половині ХХ ст. на вікторіанську прогресистську парадигму значною мірою вплинули Перша світова війна та утворення Ліги націй. Так, у перші повоєнні роки з'являється низка праць, написаних істориками, і приурочених до утворення Ліги націй. Як правило, такі доробки є пропагандою інтернаціоналізму та апологією ідеї прогресу. Так, у вступі до праці «Еволюція світового миру», Ф. Марвін встановлює завдання історичної науки, що полягає у виявленні прогресивних ознак у людській історії, стверджуючи, що «це є останній та найкращий подарунок науки історії, найвище випробування соціального буття людини» [20, с. 14].

Якщо утворення Ліги націй давало надії на подальшу розробку ідеї прогресу, то факт

Першої світової війни говорив про зворотній шлях людства, падіння моральних устоїв та погіршення матеріальних умов, що було підсумовано Дж. Брайсом наступним чином: «Несподівані речі як ставалися, так і стаються. Цілковитий оптимізм минулого століття був розхитаний» [6, с. 26]. Якщо вікторіанські ліберали вдавалися до наївного прогресизму, то для ліберально-ідеалістичних гуманітаріїв очевидними були ряд факторів, які є серйозною перепоною для подальшого поступу людства. 1914-й рік дійсно став несподіванкою, і, як потім відзначив Дж. Гобсон, війна різко обмежила відсоток раціональності, який він приписував людській психології. Перш за все, для них ця війна стала прикладом значного ірраціоналізму та деморалізації і показала, що цивілізаційний марш не був невідворотнім.

Говорячи про перші роки по закінченні Першої світової війни, Г. Брейлсфорд відмічає, що у цей час «економічні та політичні умови», в яких опинилася Європа, «є фатальними для її прогресу, збереження її минулого цивілізаційного статусу чи навіть її збереження...» [4, с. 122]. Говорячи про Європу, британський мислитель над проблемами історії сучасності зазначає, що «цей континент після того, як цивілізація втратила свої нервові центри, очевидно розпався на анархічні фрагменти» [4, с. 94]. Однак, будучи орієнтованим на ідеалістичні засади, Г. Брейлсфорд не є схильним до абсолютного фаталізму. Згідно із ним, світові кризи початку ХХ ст. відіграли певну роль у історії, адже по їх закінченні «помічався певний прогрес на шляху до досягнення миру та міжнародної організації» [5, с. 16].

Британські історики, орієнтовані на ліберально-ідеалістичну парадигму, постійно поставали в опозицію до фаталізму та циклічного погляду на історію та міжнародну політику, яка є «ареною повторення та репетиції» [25, с. 418]. Наприклад, Л. Вульф вважав, що Е. Карр та прихильники політичного реалізму бачать світ безперестанного, повторюваного жорстокого антагонізму, а в історії сучасності неодмінно вбачають напередвизначеність та детермінованість історичного процесу [31, с. 143]. Із цього приводу Г. Брейлсфорд висунув влучний контраргумент, що «людський характер... не є фіксованою та самодостатньою річчю; він є звичкою, яку виробляє людина з метою пристосування до довкілля» [5, с. 31].

До цих пір точаться дискусії із приводу цивілізаційної концепції А. Тойнбі, яка начебто пропонує бачення циклічного розвитку людської

історії [1, с. 141]. Цей історик протягом Першої світової війни зробив висновок, що Європейська цивілізація вступила у затьяжну кризу, яку можна порівняти із кризою грецької цивілізації у часи Пелопонеської війни [16, с. 26]. Однак, відокремлюючи свою цивілізаційну теорію від органічної теорії О. Шпенглера, А. Тойнбі зазначає, що «декларувати догматично, що кожна спільнота має напередвизначеність, є необачно, так само, як зазначати, що кожна п'еса, яка є написаною та виконаною, наперед скомпонована із певної кількості актів» [27, с. 159]. Із вище сказаного А. Тойнбі робить висновок, що «наша цивілізація не є фатально приреченою». У даному випадку епістеміологічні моделі у А. Тойнбі, як і в інших істориків, яких ми розглядаємо, виходять за рамки лінійних схем трактування історії на кшталт циклічних, регресистських, прогресистських тощо. П. Бек вбачає вплив теорії відносності А. Ейнштейна на наукову діяльність А. Тойнбі, адже часова спрямованість цивілізаційного поступу, за цим істориком, не піддавалася векторизації, а тому не узгоджувалося із класичною ньютонівською механікою: «Причини генезису цивілізацій не є простими, а розрізненими; це не є цілісність та відношення» [26, с. 271].

Сучасна епоха, із характерними для неї процесами глобалізації, локалізації, інтернаціоналізації, та росту націоналістичних пристрастей, кардинально відрізнялася від усіх попередніх епох у свідомості пересічного британського гуманітарія. Таким чином, початок ХХ ст. поставав тією точкою біфуркації, якої передбачалися найрізноманітніші варіанти розвитку історії: «Небагато із нас визнають, що ми живемо в одному із найбільш визначальних періодів у людській історії; і цей світ може, протягом нашого життя, або потрапити в еру безпечного миру і широко розповсюдженого процвітання, або бути проклятим до руїни та хаосу» [23, с. VII].

У цьому відношенні спільнота ліберально-ідеалістичних істориків відійшла від сліпого оптимізму вікторіанських метафізиків і розвивала питання спрямованості історичного процесу у діалектичному ключі. Особливо це прослідковується у наукових доробках Г. Муррея. Хоча цей історик вірив у прогрес, однак не мислив його без боротьби. Згідно із цим британським елліністом «Космос» – раціональний, населений та розумний устрій – не виникав спонтанно. Його досягнення вимагало зусиль та залучення конфлікту [24, с. 113–141].

Згідно з П. Кейном, Дж. Гобсон ніколи не переставав сумніватися, що економічна демократія та інтернаціоналізм зрештою поєдна-

ються на глобальному рівні. Очевидно, що аналіз імперіалізму кінця ХІХ ст. применшував його віру у можливість окреслення монолітного людського колективу. Для цього мислителя над проблемами історії сучасності імперіалізм та війна є результатами ірраціональних, короткотермінових забаганок, або, як висловився Д. Венштейн, «звірячих інстинктів та гетерономії» [28, с. 277]. Втім, поряд із негативними тенденціями, присутніми у епосі імперіалізму, Дж. Гобсон спостерігає також тенденції, що суперечать йому, такі, як кооперація, раціональність, розсудливість, федералізм тощо.

Історія сучасності невпинно поставала у свідомості британських ліберально налаштованих інтелектуалів, як арена зіткнення рудиментів первісності та позаісторичних ідеалів, духу реформаторства та духу реакції, ізоляціонізму та федералізму, консерватизму та лібералізму тощо. Із цього приводу Дж. Гуч зазначив, що «у сфері науки та демократії сила традиції усюди послаблюється» [15, с. 239]. Однак, за Дж. Баррі, на даному етапі все ще прослідковується наявність «психологічних мотивів, які створюють консервативний дух» і «є ворожими по відношенню до нових ідей...» [8, с. 10].

Загалом, умови, в яких опинилася світова спільнота на початку ХХ ст., давали підставу для значних надій, адже, як влучно підмітив ще наприкінці ХІХ ст. Е. Фрімен, «принципи сучасної політики зберігають певну автентичність і не є цілком виведеними із найдавніших часів» [14, с. X]. Більше того, динаміка історичного процесу у сучасній історії, згідно з А. Тойнбі, значно відрізняється від минулого: «Можна припустити, що сьогодні рух думок і відчуттів проходить швидше» [1, с. 324]. Прискорення історії, на думку ліберального історика Дж. Гуча, проявилось у тому, що «найбільш значимою ознакою історії останнього покоління є скорочення світу... Ідеї, ідеали та експерименти роблять світове турне. Цивілізація стала інтернаціональною» [15, с. 232]. Як відзначає Дж. Барі, досягнення прогресу багатьма мислилося, як у значенні «довгого кроку на шляху до Утопії», однак «ідеали свободи та демократії... отримали нової потуги, будучи прив'язаними до прогресу» [11, с. VII–X].

Зміщення акцентів у питанні історичного поступу пов'язане із переосмисленням чи навіть запереченням британськими ідеалістами соціалдарвінізму, що дало можливість розглядати людську історію, як очищену від біологічної еволюції. Піддаючи сумніву принцип «виживання найсильніших», Н. Енджелл вважав, що ідея

боротьби націй, як частина еволюційного закону людства, передбачає переоцінку біологічних аналогій в умовах історії сучасності [2, с. 230]. Людська соціальна еволюція, таким чином, модифікувала некеровану біологічну еволюцію, надаючи їй певної телеологічності. Думки Н. Енджелла розвиває Дж. Гобсон, для котрого «соціальна еволюція проявляє спроби до саморозширення, знаходячи свій прояв у певних федералістських формах» [18, с. 255].

Якщо для ліберально-ідеалістичних істориків ставало очевидним, що спрямування історичного поступу не є спроектованим наперед, це вимагало віднайдення рушійних сил з метою реалізації намічених ідеалів у проекті під назвою «історія сучасності». А. Ціммерн, сформулювавши дане запитання, отримує наступну відповідь: «Не одноманіття, а різноманіття, не договір, а конфронтація... одним словом, не мир, а життя у суспільстві» [33, с. 17]. З цього приводу Г. Муррей відзначав, що встановлення гармонічності у сучасній історії було можливим, однак вимагало людського втручання [29, с. 13].

При цьому, провідна проблема, характерна для історії сучасності у свідомості ліберальних ідеалістів, – є проблема вибору, який, за А. Ціммерном, лежить «між співпрацею та вигнанням із світового життя; між націоналізмом та інтернаціоналізмом» [32, с. 19]. Дж. Баррі схильний говорити про вибір, який залежить виключно від людини: «...Легко розглядати прогрес у якості цілі, як свободу та світову федерацію, якщо він тільки залежить від наших власних зусиль та хорошої волі, спрямованих на його досягнення... Ця ідея означає, що цивілізація рухалася, рухається і буде рухатися у потрібному напрямі» [11, с. 2–3]. Схожим чином схильні проблематизувати історію сучасності Н. Енджелл та Дж. Гобсон [23, с. XII]. Це означало, що початок всьому повинна покласти революція ідей, що доповнюється тезою Г. Брейсфорда про «світову потребу змін» [5, с. 318–319].

Тим фактором, наявність якого є неодмінним при виборі прогресивного вектору спрямованості світової історії, є людська розсудливість. Так, Дж. Гобсон стверджував, що «уся історія висвітлює прогрес шляхом заперечення фактору сили і протиставляючи їй фактор розсудливості» [17, с. 258]. Розсудливість полягала не лише у самопожертві. На думку Дж. Гуча, «тепер простежується зростання відповідальності...» [15, с. 244]. Його доповнює Дж. Брайс: «Принцип відповідальності перед нащадками є серцевиною ідеї прогресу» [11, с. IX]. Л. Вульф теж зробив спробу поставити спрямовуючу

діяльність людського індивіда у центр сучасної світової історії та переосмислити поступ ліберальної цивілізації через акцентування уваги на феномені людської розсудливості. Хоча він запозичив у свого товариша по студентському братстві «Блумсбері Груп» та філософа Дж. Мура віру у людську розсудливість, однак це не була сліпа віра, а скоріше, розуміння того, чого здатна досягнути людська думка [31, с. 110].

Можна підсумувати, що ліберально-ідеалістичні історики протягом першої половини ХХ ст. піддали модифікації традиційну вікторіанську прогресистську парадигму, адаптувавши ідею прогресу у відповідності до нових глобальних умов. Виявивши динамічність та мінливість сучасного світу, було заперечено циклічні підходи до вивчення історії, так само, як було відхилено ідеї фаталізму та напередвизначеності світової історії.

Виявивши невизначеність траєкторії та змінюваність історичного процесу на сучасному етапі, було підмічено, що каталізатором та рушійною силою цих змін часто стає сама людина, наділена у епоху ліберальних цінностей свободою вибору – вибору між ідеалами консерватизму та лібералізму, ізоляціонізму та федералізму, імперіалізму та інтернаціоналізму тощо. Ступінь присутності розсудливості у сучасній історії значною мірою визначав подальше спрямування історичного процесу, який, не будучи піддатливим на сучасному етапі для осмислення за допомогою класичних гносеологічних лінійних схем, втім виявляв можливість до самовдосконалення через самоускладнення. Таким чином, доробки британських гуманітаріїв ліберально-ідеалістичного спрямування, висвітлювали не лише історію тодішнього періоду, а й виявляли інтенцію до діалогу між сучасним, минулим та майбутнім.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії / Тойнбі А. Дж. // Цивілізація перед судом історії. Сборник; пер. с англ. под ред. д. и. н., проф. В.И. Уколовой и к. и. н. Д.Э. Харитоновича. – М.: Айрис Пресс, 2003. – С. 265–434.
2. Angell N. The Great Illusion. A study of the relations of military power to national advantage / Norman Angell. – L.: William Heinemann, 1912. – 371 p.
3. Ashvorth M. L. International Relations and the Labour Party: Intellectuals and Policy Making from 1918 – 1945/ Lucian M. Ashvorth. – London – New-York: Tauris Academic Studies, 2007. – 306 p.
4. Brailsford H. N. After the peace / H. N. Brailsford. – L.: Parsons, 1920. – 185 p.
5. Brailsford H. N. The war of Steel and Gold / H. N. Brailsford. – L.: G. Bell & Sons, LTD, 1918. – 340 p.
6. Bryce J. World History. The Annual Raleigh Lecture / James Bryce. – L: British Academy, 1919. – 27 p.
7. Bull H. The Theory of International Politics 1919–1969 / H. Bull // The Aberystwyth Papers: international Politics 1919–1969 / edited by B. Porter. – L.: Oxford University Press, 1972. – P. 30–55.
8. Burry J. B. A History of Freedom of Thought / J. B. Burry. – N.-Y.: Henry Holt and Company, 1913. – 253 p.
9. Burrow J. A Liberal Descent. Victorian historians and the English past / J. Burrow. – C.: Cambridge University Press, 2008. – 308 p.
10. Burry J.B. An Inaugural Lecture. Delivered in the Divinity School Cambridge on January 16, 1903 / J.B. Burry. – Cambridge: University Press, 1903. – 39 p.
11. Burry J.B. The Idea of Progress. An Inquiry into Its origin and Growth / J.B. Burry. – L.: Macmillan and Co., 1920. – 377 p.
12. Butterfield H. The Whig Interpretation of History / Herbert Butterfield. – L., 1931. – 132 p.
13. De Vilde J. The Idealism-Realism Quadrant. Papers prepared for the 46th ISA Convention Honolulu, Hawaii 1 - 5 March, 2005. – 11 p. – Режим доступу: <http://citation.allacademic.com/meta>
14. Freeman E. The Growth of the English Constitution from the earliest times / E. Freeman. – L.: Macmillan and Co, 1876. – 234 p.
15. Gooch G.P. History of our time, 1885 – 1911 / H. Fisher, G. Murray, A. Thompson. – L.: Williams and Norgate, 1913. – 260 p.
16. Hale F. Debating Toynbee's Theory of Challenge and Response: Christian Civilization or Western Imperialism? / F. Hale // Acta Theologica. – 2004. – Vol.2. – P. 23–44.
17. Hobson A.J. Democracy and Changing Civilization / A.J. Hobson. – L.: George Allen and Unwin, LTD, 1934. – 170 p.
18. Hobson A.J. Imperialism. A study / A.J. Hobson. – L.: Allen and Unwin, 1902. – 400 p.
19. Ikeda J. International Relations as Cosmopolitan History of Ideas: Spengler, Toynbee and Nakamura on Inter-Civilizationality / J. Ikeda // Ritsumeikan International Affairs. – 2011. – Vol. 9. – P. 81–102.
20. Marvin F. S. Introductory: The Appeal to History / F. S. Marvin // The Evolution of World–Peace / edited by F. S. Marvin.– L.: Oxford University Press, 1921. – P. 7–14.

21. Morefield J. «A Liberal in a Muddle»: Alfred Zimmern on Nationality, Internationality, and Commonwealth / J. Morefield // *Imperialism and internationalism in the discipline of international relations*/ edited by David Long, Brian Schmidt. – N.-Y.: State University of New York Press, 2005. – P. 93–117.
22. Kuokkanen P. Prophets of Decline. The Global Histories of Brooks Adams, Oswald Spengler and Arnold Toynbee in the United States, 1896 – 1961. Academic Dissertation / P. Kuokkanen. – T.: University of Tampere, 2003. – 161 p.
23. Muir R. The Interdependent World and Its Problems / Ramsay Muir. – Washington – London: Kennikat Press, 1933. – 203 p.
24. Murray G. The League of Nations and Democratic Idea / G. Murray // *The League of Nations* / Viscount Grey, sir Frederic Polloc, Professor Gilbert Murray, Viscount Bryce and others. – L.: Oxford University Press, 1919 – P. 113–141.
25. Osiander A. Rereading Early Twentieth-Century IR Theory: Idealism Revisited / A. Osiander // *International Studies Quarterly*. – 1998. – № 42. – P. 409–432.
26. Toynbee A. A Study of History: In 12 volumes / A. Toynbee. – O.: Oxford University Press, 1934. – Vol. I. Introduction: The Geneses of Civilizations, part one.– 332 p.
27. Toynbee A. A Study of History: In 12 volumes / A. Toynbee.– O.: Oxford University Press, 1939. – Vol. IV: The Breakdowns of Civilizations. – 664 p.
28. Weinstein David. Consequentialist cosmopolitanism / D. Weinstein // *Victorian Visions of Global Order. Empire and International Relations in Nineteenth-Century* / edited by Bell Duncan. – C.: Cambridge university Press, 2007. – P. 267–291.
29. Wilson P. The myth of the ‘First Great Debate’/ P. Wilson // *Eighty Years’ Crisis. International Relations 1919 – 1939* / edited by Dunne Tim, Cox Michael, Booth Ken. – C: Cambridge University Press, 1998. – P. 1–16.
30. Wilson P. Where are we now in the debate about the first great debate? / P. Wilson // *International Relations and the First Great Debate* / edited by B. Schmidt. – L.: Routledge, 2012. – P. 16–33.
31. Woolf L. International Government: Two Reports by L. S. Woolf Prepared for the Fabian Research Department, Together with a Project by a Fabian Committee for a Supernational Authority that will Prevent War / L. Woolf – L.: Unwin Limited, 1916. – 259 p.
32. Zimmern A. The Study of International Relations / A. Zimmern. – Oxford: Clarendon Press, 1931. – 27 p.

©Ганцян Роман
(Київ)

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В ОСВЕЩЕНИИ БРИТАНСКИХ ЛИБЕРАЛЬНО-ИДЕАЛИСТИЧЕСКИХ ИСТОРИКОВ

Данная научная разведка нацелена на рассмотрение историчесофских принципов либерального идеализма, как направления в рамках британской социогуманитаристики. Основное внимание уделено взглядам либеральных идеалистов на направленность и движущие силы исторического процесса.

Ключевые слова: либеральный идеализм, исторический процес, движущие силы, прогресс, благорозумие.

© Roman Hantsyan
(Kyiv)

THE PROBLEMS OF HISTORICAL PROCESS FROM THE VIEW OF BRITISH LIBERAL IDEALISTIC HISTORIANS

The purpose of this research is to explore historiosophical principles of liberal idealism as a particular approach within british social sciencies. Special attention is paid to the views of liberal idealists on the direction and driving forces of historical process.

Keywords: liberal idealism, historical process, driving forces, progress, rationality.

До редакції надійшла 30.04.2013.

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ

УДК 001.891+378.12:551.5+581.543

© Людмила Страйгородська
(Київ)

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА В.О. ПОГГЕНПОЛЯ (1877–1927)

Висвітлена науково-педагогічна діяльність професора В.О. Поггенполя в Уманському училищі землеробства і Донському сільськогосподарському училищі (пізніше інституті). Охарактеризовано основні напрями цієї діяльності та обґрунтовано їх пріоритетність у системі вітчизняної науки.

Ключові слова: В.О. Поггенполь, науково-педагогічна діяльність, освіта, навчальні заклади, наука.

На сучасному етапі історії нашої держави актуальним є дослідження щодо переосмислення та повернення на її пантеони слави маловідомих імен, які з різних причин забуті, незважаючи на їх значний, науковий особистий внесок у становлення вітчизняної освіти і науки. Серед значної кількості вчених-природодослідників, що творили на українських землях на особливу увагу заслуговує постать професора Вільгельма Олександровича Поггенполя (1854–1938) – одного з найвідоміших для свого часу у світі вітчизняних учених-фенологів.

Аналізуючи освітню та педагогічну діяльність В.О. Поггенполя, нами встановлено, що багаторічна сумлінна науково-педагогічна діяльність була вагомим внеском у сільськогосподарську освіту, а саме у справу підготовки висококваліфікованих спеціалістів різних галузей господарства.

Метою даної статті є висвітлення одного з головних напрямів творчої спадщини В.О. Поггенполя – його науково-педагогічної діяльності та внеску у розвиток організаційних засад функціонування вітчизняної аграрної освіти кінця XIX початку XX ст.

Для реалізації цієї мети визначено такі завдання: проаналізувати організаційно-педагогічну діяльність вченого в Уманському та Донському училищі (інституті); охарактеризувати його як педагога; визначити місце та роль його організаційно-педагогічної діяльності для забезпечення подальшого розвитку вітчизняного науково-освітнього процесу, в першу чергу, для потреб сільського господарства.

Розпочавши свою діяльність старшим учителем в Уманському училищі землеробства та садівництва (нині Уманський національний університет садівництва), Вільгельм Олександрович все своє творче життя активно поєднував науково-дослідну та педагогічну роботу. Вивчаючи та описуючи місцеву рослинність він проводив спеціальні наукові метеорологічні і фенологічні спостереження, а також паралельно викладаю-

чи значну кількість навчальних предметів з природничих наук, а саме: ботаніку, фізику, хімію, метеорологію і космографію [2].

Аналізуючи науково-освітню діяльність В. Поггенполя, можна впевнено стверджувати, що все ж таки саме викладання курсу ботаніки (лекції та практичні заняття) в I класі (2 год. на тиждень) багато в чому визначило подальшу творчу долю всього життя ученого. Під його науковим керівництвом під час осінніх практичних занять учні знайомились та описували дикорослі рослини; взимку в лабораторних умовах вивчали морфологію рослин, а після закінчення аналізували та визначали засушені та заспиртовані квіткові рослини. Крім того, літом, під час проходження практики, займались визначенням живих рослин, збирали морфологічний і систематичний гербарій, поступово групуючи визначені і засушені рослини в родини і ряди. Наступного навчального року протягом першого триместру, учні поповнювали знання по систематиці квіткових рослин, користуючись прекрасним наочним матеріалом, а саме гербарієм, який був зібраний шляхом обміну експонатами з Імператорською академією наук, до якого ввійшли рослини місцевості і гербарій всієї російської флори. Під час другого триместру студенти засвоювали систематику спорових рослин, а влітку вивчали їх на практиці та під мікроскопом. Протягом третього року навчання (2 уроки на тиждень) В. Поггенполь читав навчальний теоретичний та практичний курс анатомії і фізіології рослин. На заняттях знайомив учнів з реакціями хімічних речовин, які входили до складу рослин, з різноманітними явищами, що відбуваються в рослинній клітині, і з анатомічною будовою клітини та її частин, різноманітних тканин та органів рослин [6, с. 37]. Отже, саме необхідність детального вивчення морфології рослин, фізіології їх життєдіяльності в процесі навчання учнів мало значний вплив на остаточне формування наукових поглядів В.О. Поггенполя в майбутньому як відомого

фенолога та метеоролога. Вже тоді він зрозумів важливість та необхідність вивчення клімату, метеорологічних та погодних факторів для росту та розвитку рослинності.

Вільгельм Олександрович протягом усього терміну роботи в Уманському училищі викладав також фізику на двох відділеннях у II класі три рази на тиждень. Згідно затверджених планів і програм студентами вивчалися такі розділи: загальні властивості тіл, руху і сили, гідростатика, аеростатика, звук та світло. В III класі (два рази на тиждень) – учні засвоювали розділ про світло і вивчали магнетизм та електрику. Заняття проходили у спеціальному фізичному класі, до якого був приєднаний фізичний кабінет з відповідними приладами, де він проводив з учнями найпростіші досліди, на основі яких доводив дію фізичних законів [6, с. 35].

Крім того, у II, III, IV класах Уманського училища В.О. Поггенполь викладав курс хімії. У II та III класах по 3 уроки на тиждень. Курс містив наступні розділи: загальні поняття та закони хімії, вода, повітря, сполуки вуглецю та метали. Для учнів IV класу він викладав курс анатомічної гіпотези, молекулярно-атомних перетворень, теорії будови та органічної хімії. Уроки завжди проводив у обладнаному класі з відповідними приладами та реактивами [6, с. 36].

Курс космографії деякий час В.О. Поггенполь викладав у IV класі, по одній годині на тиждень. Метою курсу було ознайомлення з математичною та фізичною географією небесних тіл, вивчення в стислій формі картини Всесвіту з більш детальною характеристикою Землі, Сонця, Місяця [6, с. 36].

Починаючи з 1878 р. метеорологію профільним міністерством було введено до обов'язкових основних дисциплін освітньої підготовки, і згідно навчальних планів вона викладалась у четвертому класі два рази на тиждень на землеробському і садівничому відділеннях. Саме ця дисципліна виявилась для Вільгельма Олександровича доленосною і однією з основних, які він викладав протягом всієї своєї багаторічної педагогічної діяльності. Початковим курсом було ознайомлення з метеорологічними приладами і методами спостережень, а перші практичні спостереження проводились на базі приладів фізичного класу. Потім ознайомлював учнів з явищами у повітрі, ґрунті і воді, з властивостями атмосферного тиску і розподіленням його на земній поверхні, і у зв'язку з цим давалися поняття про постійні, періодичні та випадкові вітри. При викладанні вчення про циклони та антициклони Вільгельм

Олександрович знайомив вихованців училища з методами передбачення погоди. Далі вивчали атмосферу та атмосферні опади, електричні та світлові явища атмосфери, знайомились з кліматом і погодою в Росії та практичною метеорологією. Закріплення отриманих знань через практичні заняття учні-випускники проводили на метеорологічній станції, яка була організована і відкрита при училищі у 1885 р. саме Вільгельмом Олександровичем. Саме тут вони удосконалювали свої теоретичні навички і разом зі спостерігачем вели свої записи всіх метеорологічних явищ, а в кінці обробляли зібрані дані та вираховували середнє число за період спостережень [6, с. 34].

Окрім викладацької посади з 1878 р. В. Поггенполь за вибором Педагогічної Ради училища виконував обов'язки бібліотекаря, обирався на цю посаду чотири рази на трирічні терміни до 9 червня 1892 р. (до призначення інспектором училища). Тут важливо зазначити, що з самого початку своєї трудової діяльності він зарекомендував себе працюючим і талановитим педагогом та відповідальним працівником і, незважаючи на велике навантаження теоретичними та практичними годинами, досить вміло керував бібліотекою протягом тривалого терміну. Враховуючи значні науково-освітні здобутки, «за відмінно-старанну службу» він був нагороджений Орденом Святої Анни 3-го ступеня (девиз якого «Люблячим правду, благочестя і вірність»).

З 1891 р. до 1908 р. статський радник Вільгельм Олександрович Поггенполь виконував обов'язки інспектора Уманського училища землеробства і садівництва.

Вищезгаданий навчальний заклад займав чільне місце у розвитку та становленні вітчизняної освіти в цілому і сільськогосподарської зокрема. Так у 1898 р. з 3 по 9 січня на базі училища, за розпорядженням Міністерства землеробства та державного майна, відбувся 3-їзд діячів з нищої і середньої сільськогосподарської освіти. Головною метою було вирішення нагальних навчальних та удосконалення виховних питань ведення сільськогосподарської освіти. Конкретними завданнями з боку Міністерства стали – цілі, засоби та методи морального і фізичного виховання; методи практичного та теоретичного викладання сільськогосподарських та природничих предметів; навчальні плани практичних занять, оцінка праці учнів та умови оплати її господарствами в сільськогосподарських школах; організація навчання ремеслам в сільськогосподарських школах. Учасниками зібрання стали делегати від багатьох провідних сільсько-

господарських навчальних закладів країни, представник від Департаменту землеробства – О. М. Терській, а головував на з'їзді – директор Уманського училища Д.С. Леванда [7, с. 2]. Активну участь у засіданнях приймав інспектор В.О. Поггенполь. Він виступав з доповіддю «О введении на метеорологических станциях сельскохозяйственных учебных заведений дополнительных сельскохозяйственно-метеорологических наблюдений» [7].

В своєму виступі В.О. Поггенполь ще раз наголосив на необхідності відкриття та розширення метеорологічних станцій при функціонуючих сільськогосподарських навчальних закладах, про що, до речі, говорилося на попередньому з'їзді, який проходив у м. Харкові. На його думку, на обладнаних метеостанціях мають проводитись не лише спостереження клімату і погоди, а вони повинні стати пунктами на яких розроблялися б питання сільськогосподарської метеорології, де повинно відбуватись порайонне вивчення різних метеорологічних та кліматичних факторів зі сторони впливу їх на життєдіяльність рослин і тварин загалом, та особливо сільськогосподарських [7, с. 198].

Для повноцінного функціонування метеорологічних станцій доповідач ознайомив присутніх з регламентуючими документами, які були надіслані Департаментом землеробства за ініціативою завідуючого метеорологічним бюро Ученого комітету Міністерства землеробства та державного майна П.І. Броунова. За цими програмами всі результати спостережень та навіть пошкоджені метеорологічними факторами рослини необхідно обов'язково надсилати до метеорологічного бюро.

В Протоколах загального зібрання від 4 січня 1898 р. зазначено, що інспектор В. Поггенполь активно долучався до обговорення питання про кількість теоретичних занять, яка мала складати не більше 6–7 годин на добу (3 год. на уроки, 3–4 на підготовку), при цьому висловлюючи думку, що кількість годин залежить від методики викладання. Більшістю голосів присутніх ця пропозиція була прийнята [7, с. 10].

5 січня 1898 р. за ініціативою з'їзду була створена Комісія для обговорення виключно питань організації середньої сільськогосподарської освіти. До складу членів комісії увійшов і В.О. Поггенполь. Секція працювала під головуванням М. Г. Котельникова, представника від Бесарабського училища виноробства (Молдова). Серед іншого учасники засідання цієї Комісії виділили основні цілі та засоби досягнення мо-

ральних якостей характеру учнів, а саме: бережливе ставлення та любов до сільського господарства і до природи в цілому; повинні виявляти енергію та наполегливість при досягненні поставленої мети; чуйність до сільськогосподарських інтересів і слідкування за правильним їх розвитком, та вчасно виявляти недоліки; бути готовим до негараздів сільськогосподарського життя; гуманність і справедливість до підлеглих та всіх людей. В другій частині розглянутого на засіданні питання були з'ясовані засоби і методи морального виховання, був визначений особовий склад закладу, а саме директор, інспектор, наглядачі та ін.; матеріальна база, бібліотека, навчальні посібники, літературні вечори тощо. Саме тут, на думку членів Комісії необхідні були зміни і тому було вирішено переглянути інструкції директору, інспектору, педагогічним радам з метою встановлення чітких меж влади у справі виховання кожного з названих органів. Також було прийнято рішення ввести в землеробських училищах замість наглядачів – вихователів, які повинні обов'язково мати вищу сільськогосподарську освіту і прирівнюватись до викладачів у службовому порядку, але без права репетиторства [7, 166].

Після 30 років відданої та наполегливої науково-педагогічної діяльності в Україні, за розпорядженням Департаменту землеробства, В.О. Поггенполь був терміново відряджений до м. Новочеркаська. Саме тут ним була проведена значна організаторська робота по відкриттю Донського середнього сільськогосподарського училища. Маючи здібності талановитого педагога, організатора, він досить оперативно виконав поставлене завдання і у жовтні 1907 р. у ст. Персіановка училище було відкрито. Це був перший навчальний заклад аграрного профілю на півдні Росії і одинадцятий на території Російської імперії. Окрім того, В.О. Поггенполь виконував обов'язки директора до липня 1909 р. (до призначення Піклувальною радою училища директора із донських козаків). До 1917 р. він продовжив свою педагогічну діяльність на посаді інспектора та викладача фізики і метеорології у закладі.

У вересні 1917 р., після 40 років наполегливої праці, Вільгельм Олександрович залишає займану посаду і зайнявся узагальненням усього накопиченого ним значного фенологічного і метеорологічного матеріалу майже двадцятидвохрічних спостережень в Умані.

У 1918 р. на основі училища було сформовано Донський інститут сільського господарства і меліорації в ст. Персіановці, з навчальною базою в м. Новочеркаську. З 20 вересня 1918 р.

на запрошення дирекції В.О. Поггенполь знову повертається до педагогічної діяльності: 3 жовтня того року його затверджують на посаду доцента кафедри метеорології, а з 1920 р. згідно декрету РНК він професор Донського інституту сільського господарства і меліорації. У 1924–1925 та 1925–1926 навчальних роках В.О. Поггенполь обирається членом Ради, а з червня 1919 року – член Господарського комітету Донського с.-г. інституту.

В офіційно опублікованих звітах про стан і діяльність Донського інституту сільського господарства і меліорації за 1921–1922 і 1922–1923 рр. вказано, що професор В. О. Поггенполь викладає курс метеорології (лекції та практичні заняття) [1, с. 7, 28], на агрономічному і лісовому факультетах, згідно навчального плану агрономічного факультету.

За розпорядженням Головопрофвідбору РСФРР від 18 вересня 1922 р. за № 16438 в інституті було організовано 6 предметних комісій, в тому числі і фізико-механічна, головою якої з 24 жовтня 1922 р. був призначений професор В.О. Поггенполь. Свої обов'язки він виконував до 1927 р. Як свідчать звіти Комісією було проведено чотири засідання. Із матеріалів протоколів засідань Комісії видно про активну діяльність професора з удосконалення методики викладання та вивчення навчальних дисциплін: фізики, механіки, математики, метеорології, французької і німецької мови. Крім того, на засіданнях досвідчений педагог неодноразово наголошував на необхідності видання новітніх друкованих посібників для загального вивчення та обов'язкового перевидання кращих із вже існуючих видань [4, с. 9]. Професор став автором та розробником методичних матеріалів з курсу метеорології та кліматології, а саме: складав програми лекцій та практичних занять для студентів свого вузу, а також науково редагував матеріали для інших навчальних закладів. Як Голова предметної комісії, В.О. Поггенполь також входив до складу вчених рад агрономічного і меліоративного факультетів [4, с. 24].

Встановлено, що загальний науково-педагогічний стаж бездоганної роботи в двох навчальних закладах В.О. Поггенполя становить 50 років. Будучи талановитим педагогом, маючи прекрасний дар від Бога, він уміло передавав свої знання та уміння вихованцям. Його організаторські здібності були реалізовані на посаді інспектора, директора та засновника Донського середнього сільськогосподарського училища. Хоча, на жаль, історична довідка закладу, на сьогодні, не містить жодних відомостей про В.О. Поггенполя.

Серед характерних особливостей професора, як людини, слід відзначити надзвичайну працьовитість і вимогливість, як до себе, так і оточуючих. Учень В.О. Поггенполя, професор Новочеркаського ветеринарного інституту М. Балл, з теплотою та вдячністю згадує про свого вчителя і наставника, щиро дякує за все те світле, добре, яке він передавав йому. Серед всіх своїх учителів М. Балл найбільше завдячує саме В.О. Поггенполю, адже він намагався навчити їх, студентів, найкращому та «запалював той священний вогонь, який освітлює дорогу в пошуках наукової істини» [3]. Також М. Балл згадує, що його особисті якості характеру були для вихованців зразковим прикладом: учні бачили в ньому не чиновника, а вченого, повністю відданого та люблячого свою справу. «А вимогливість – то істинна любов учителя до своїх учнів» [3]. В музеї історії Уманського національного університету садівництва знайдено «Записку», яка ще раз підтверджує, що він користувався виключною повагою учнів. Так про талановитого педагога написав один із вдячних учнів (на жаль, прізвища не вказано).

В.О. Поггенполю були притаманні бажання та вміння донести свій накопичений науковий багаж практичних знань та навичок до учнів, формуючи тим самим у них науковий світогляд. Цим самим він заслуговував повагу та вдячність своїх вихованців. Також варто відзначити його надзвичайну скромність, величезну працездатність, системність у вирішенні питань, уміння повести за собою колег, студентів до досягнення мети та нових трудових звершень.

Отже, В.О. Поггенполь все життя вдало поєднував наукові пошуки та педагогічну діяльність. Він впевнено пройшов усі щаблі на шляху поступового зростання та утвердження як вченого і педагога світового рівня. Значні наукові досягнення ученого були загалом вагомим внеском у становлення вітчизняної аграрної освіти і науки. Присвятивши 50 років свого життя педагогічній діяльності, виховав значну когорту фахівців та науковців, які активно продовжували справу свого наставника. Навчальні заклади, в яких вчений бездоганно і самовіддано працював, і на сьогодні є гідними установами у галузі аграрної освіти та науки, як України, так і Росії. Організовані ним метеорологічні станції активно діють і дотепер, та залишаються наочним практичним посібником для студентів, а училище, яке було відкрите вченим у Російській Федерації, пройшовши відповідні етапи реорганізації, на сьогодні отримало найвищий четвертий рівень (Донський державний

аграрний університет), є провідним аграрним закладом регіону. В результаті історико-наукового аналізу педагогічної діяльності В.О. Поггенполя було встановлено величезну роль та суттєвий

внесок у розвиток вітчизняної науки загалом та аграрної зокрема. Його ім'я по праву можна зарахувати до когорти видатних вітчизняних учених та талановитих педагогів і наставників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Известия Донского ин-та с. -х. и мелиорации (1922–1924) / под ред. И.В. Новопокровского. – Новочеркасск, 1925. – Т. V. – 180 с.
2. Карасюк І.М. Реорганізація Головного училища садівництва в Уманському училище землеробства і садівництва (1868–1903 рр.) / І. М. Карасюк // Уманський сільськогосподарський інститут (1844–1994): до 150-річчя. – К.: Вища школа, 1994. – С. 31, 36–37.
3. Научный архив Русского географического общества, г. Санкт-Петербург, ф. 40, оп. 2, д. 4, 1 л.
4. Там само, ф. 40, оп. 1, д. 109, 65 л.
5. Там само, ф. 40, оп. 1, д. 108, 17 л.
6. Софронов М.Е. Уманское училище садоводства и земледелия / Софронов М.Е.; ГУЗ и 3 Департамент Земледелия. – СПб, 1910. – С. 3–80.
7. Труды съезда деятелей по низшему сельскохозяйственному образованию при Уманском училище земледелия и садоводства в январе 1898 г. – С.Петербург, 1899.
8. Уманское училище садоводства и земледелия на Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставке в 1897 г.: объяснительный каталог экспонатов училища. – К., 1897.

© Людмила Страйгородская
(Киев)

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА В.А. ПОГГЕНПОЛЯ (1877–1927)

Освещена научно-педагогическая деятельность профессора В.А. Поггенполя в Уманском училище земледелия и Донском сельскохозяйственном училище (позже институт сельского хозяйства и мелиорации). Охарактеризовано основные направления этой деятельности, а также доказана их приоритетность в системе отечественной науки.

Ключевые слова: В. А. Поггенполь, научно-педагогическая деятельность, образование, учебные заведения, наука.

© Ludmila Straigorodska
(Kyiv)

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR V. POHHENPOL (1877–1927)

Scientifically-educational activities of Professor V. Pohhenpol in Uman College of Agriculture and Don Agricultural College (later Institute). The basic directions of activity and substantiated their priority in the system of national science.

Keywords: V. Pohhenpol, scientific and educational activities, education, education institutions and science.

До редакції надійшла 7.02. 2013.

УДК 51:311:519.25

©Ольга Діденко
(Київ)

РОЗВИТОК МЕТОДІВ ЧАСТКОВОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Р.М. ОРЖЕНЦЬКОГО

У роботі досліджується розвиток методів часткового спостереження в контексті наукової спадщини Р.М. Орженцького.

Ключові слова: Часткове спостереження, вибіркове спостереження, Р.М. Орженцький, статистична наука, М.В. Птуха, пряме спостереження.

Від самого початку проведення статистичних досліджень для практичних потреб величезне значення мали вибірккові спостереження

внаслідок майже постійної неможливості або недоцільності проведення суцільних спостережень явищ. При проведенні статистич-

них досліджень суспільного або галузевого характеру (як, наприклад, у сільськогосподарській дослідній справі) саме реалізація вибіркового спостереження надала можливість розв'язати велику кількість актуальних задач. Перспективність методів застосування вибіркового спостереження викликала необхідність дослідження та розвитку як самих методів, так і з'ясування всіх етапів проведення таких спостережень, особливо обчислення похибок одержаних вибірок, оцінки вибіркового спостереження та оцінок вибіркового показників.

Дослідження різних аспектів історії розвитку такого явища в статистичній науці як часткове спостереження допомагає усвідомити всю його практичну значущість не тільки у нашому повсякденні, а й наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, наприклад, часткове спостереження набуло великого значення та широко використовувалося ще в XIX ст. у земській статистиці. Проте тільки окремі питання історії розвитку методів та підходів часткового спостереження були іноді розглянуті дослідниками в галузі статистичних методів (М.О. Каблуков, О.О. Марков, О.І. Чупров, О.О. Чупров, Р.М. Орженцький, П.О. Некрасов, В.П. Єрмаков, В.І. Романовський, Л.К. Лахтін, В.М. Перегудов, П.М. Константинов, Ю.Л. Поморський, Є.Є. Слуцький, М.П. Кравчук та ін.) при проведенні розв'язання поставлених математичних задач, а також вирішенні питань можливого застосування отриманих результатів у дослідженні соціально-економічних та біологічних процесів і явищ. Серед вчених, які розглядали питання вітчизняної історії статистичних досліджень слід відзначити видатного статистика-демографа М.В. Птуху, який вивчав історію статистики від початку її утворення до середини XIX ст. Проте, в його роботах основним питанням було застосування статистики для проведення демографічних досліджень [1].

Часткове спостереження набуло широкого розповсюдження при проведенні досліджень провідними науковцями Європи та царської Росії на початку XIX ст., його сутність привертала увагу вітчизняних вчених-статистів – М.Х. Бунге, Д.П. Журавського, Р.М. Орженцького та ін.

Розглянемо внесок Р.М. Орженцького у розвиток методів часткового спостереження. Роман Михайлович Орженцький досліджував питання про природу статистичних закономірностей, можливості їх різних застосувань [2–4]. Він перший з вітчизняних учених намагався обґрунтувати застосування статистичних методів для об'єктивного вивчення суспільних явищ [5].

Зважаючи на те, що на початку XX ст. методи часткового спостереження відносилися до

нешодавно розроблених методик статистичного дослідження явищ, які ще продовжували розвиватися та уточнюватися, питання методичного характеру щодо них були ще до кінця не вирішеними. Так у роботі Р.М. Орженцького «О частичном наблюдении в статистике» [2] можна знайти, що ці питання, в статистичній науці того часу, посідали доволі невизначену позицію внаслідок того, що часткове спостереження «продолжают считать суррогатом и притом несовершенным полного статистического счисления, либо смешивают его с приемами косвенного вычисления» [2, с. 310]. Деякі авторитетні вчені того часу, як, наприклад, Ю.Е. Янсон, вважали і відповідно вказували про це у своїх лекційних курсах, що для того, «чтобы быть вполне научным, массовое наблюдение должно регистрировать все явления данного порядка» [2, с. 1]. Їхня точка зору вказувала на відсутність особливості, а також самостійності часткового спостереження, так як кожному статистичному запису притаманні певні прогалини. Тому Ю.Е. Янсон і наголошував, що чим менше прогалин, тим, в свою чергу, бездоганніше буде спостереження, а, отже, часткове – є не бездоганим статистичним спостереженням. Як дослідник Р.М. Орженцький не погодився з російським статистом та економістом Ю.Е. Янсоном і зазначив, що така постановка питання в жодному разі не відповідає дійсності: «одно дело, когда на 10 000 наблюдаемых явлений случайно ускользает от наблюдения одно – два, и другое дело, когда от наблюдения намерено организуется так, что из 10 явлений регистрируется только одно» [2, с. 310]. Він вказує, що теоретичне спостереження не може трактуватися виключно з того, що будь-якому запису притаманні прогалини, саме з цієї причини цілком можливі записи зі значними прогалинами. Досліджуючи часткове спостереження, як не бездоганний прийом запису, Р.М. Орженцький вказує на те, що взагалі неможливо досягнути правильної оцінки такого значення. Крім того, у своєму дослідженні показав, що поєднання часткового (несуцільного) спостереження з прийомом непрямого спостереження є доцільним та перспективним прийомом.

Видатний німецький статист та демограф професор Георг фон Майр, праці якого користувалися великою популярністю серед вітчизняних вчених та неодноразово видавалися на початку XX ст. російською мовою, в своєму курсі «Статистика и обществоведение» (який також вийшов 1900–1901 рр. російською мовою) [6], також виступив проти часткового спо-

стереження взагалі [2 с. 311]. Так Г. Майр зазначив, що до статистичного спостереження входить тільки вичерпний запис (реєстрація), а всі інші прийоми він відносив до «передней» статистического метода» [2, с. 311] і розподіляв їх на чотири види: кількісне інформування (повідомлення), кількісну оцінку, обстеження (анкет) та спостереження одиничних типових випадків. З цього приводу Р.М. Орженцький зазначив, що така класифікація не витримує жодної критики. Він показав, що вичерпній реєстрації може бути протиставлена, у якості прийому спостереження, лише часткова реєстрація; непряме спостереження виступає не способом спостереження, а прийомом логічного висновку, ніби логічним завершенням, що має за основу загальновідомі методи статистичних спостережень і припущень. Показав на прикладі як за допомогою непрямого вираховування можна визначити населення конкретно взятої території, взявши за основу дані, що були отримані внаслідок запису (реєстрації) населення на одній лише частині відповідної території. Крім того, маючи на увазі дослідження такого авторитетного вченого як Г. Майр, навів як за допомогою часткового спостереження можна прослідкувати віковий склад усього населення на основі вибіркового спостереження.

Р.М. Орженцький звернув увагу, що в обох прикладах мова йшла про характеристику всієї маси на основі спостереження лише однієї її частини. Проте, логічна природа таких досліджень полягала в іншому. У випадку часткового спостереження, отримані результати (середні величини та відношення) розглядалися одразу ж і безпосередньо, як такі, що відносяться до усієї маси, незалежно від способу їх отримання. Вони вважалися такими, що дають характеристику всій масі явищ, так само, якби вони були б отримані шляхом вичерпного спостереження (різниця полягала в «білій» точності результатів і висновків). Застосовуючи непряме вираховування, отримувалися величини, що носять прямий та неопосередкований характер лише для відмежованої області зареєстрованих явищ. Розповсюдження їх на більш широке коло явищ формувало додаткову логічну операцію.

На основі проведених досліджень, Р.М. Орженцький довів, що характерне для науковців в галузі статистики ототожнювання часткового та непрямого спостереження є невірним. На прикладі обчислення явищ за конкретним моментом в часі для якогось іншого моменту (визначення числа населення до та після перепису, взявши за основу данні перепису) і визначення одного явища на основі іншого (обчислення цифри населення за

кількістю жилих приміщень) показав, що в таких випадках непряме вираховування настільки відмінне від спостереження, що взагалі не повинно існувати жодних підстав для заміщення одного поняття іншим. Проте, як вказав вчений, варто пам'ятати, що вичерпне спостереження «вызывается здесь не требованиями метода, а целью исследования» [2, с. 313]. Повне обчислення в таких випадках виступає необхідною умовою, як тоді, коли мається справа з множиною індивідуально-непостійних об'єктів, що і складають спеціальний предмет статистичних досліджень, так і тоді, коли розглядаються типові явища, де індивідуальні відмінності не є вагомими. Він підкреслив, що статистика надає тільки свої технічні прийоми, проте аж ніяк не логічні методи.

За думкою Р.М. Орженцького, полеміка про значення вичерпного чи часткового спостереження може мати сенс виключно в галузі статистики, тобто в тих випадках, коли масове спостереження є не метою дослідження, а засобом і способом пізнання. Коли є справа з індивідуально-непостійними явищами (наприклад, величина росту, врожайність, кількість зерен в колосі тощо), звичайне індуктивне спостереження одиничного випадку не призводить до характеристики явища, що спостерігається. Тому мають бути залучені методи масового спостереження.

Статистичний метод вимагає, щоб середні і відносні величини були виведені з достатньо великої кількості випадків, інакше вони не будуть типовими. З іншої сторони, вичерпне спостереження в межах території цілої держави може бути в одних випадках зайвим, в інших – взагалі не тим, що ставилось за мету. Звичайно, можна було б всю державу усіяти метеорологічними станціями, тим самим підсилюючи контроль та спостереження на кожному десятину землі, проте користі від цього не було б отримано, якщо і невелика система станцій цілком може надавати достатньо точні результати. Р.М. Орженцький підкреслює, що збільшення кількості спостережень збільшує точність результатів, проте, як відомо, вона зростає повільніше, ніж кількість спостережень. Він показав, що вичерпне спостереження цілком не відповідало б меті в тих випадках, коли за допомогою нього знищувалася б диференціація об'єктів спостереження, що природно встановлюється та діє сама по собі за допомогою часткового спостереження. А все зазначене стосовно вичерпного спостереження в просторі, може бути застосоване і до спостережень в часі.

Далі Р.М. Орженцький відзначив, що частковий характер спостереження може мати місце в тих випадках, коли замість безперервного процесу

спостереження в часі обмежуються спостереженнями в окремі моменти чи періоди, що розділені між собою певними проміжками. Велика кількість спостережень є актуальною тому, що тільки за даних умов середня чи відносна величина з достатньо великою ймовірністю може наближатися до тієї істинної величини, котра лежить в основі досліджуваного явища і характеризує собою комплекс постійних умов або причин, що проявляються в окремих конкретних випадках з випадковими відхиленнями. Середня ж з усіх результатів у будь-якому разі досить близька до істинного значення величини, що вимірюється. Ця властивість середньої може бути отримана з відомих припущень і підтверджуватися емпіричним способом. Ці ж причини і є основою характеристики явищ середніми ознаками (типovими середніми величинами).

У своїх роботах Р.М. Орженцький також розглядав таку важливу задачу, як визначення необхідного об'єму вибірки [2, 4], тобто її репрезентативності. Задача ставилася наступним чином: якою великою має бути кількість спостережень, щоб середня з них з достатньо великою ймовірністю наближалась до істинної. Вказуючи, що: якою б великою не була б кількість спостережень, середня взагалі не співпадає з істинною, вона відмінна лише на дуже малу похибку; між собою не співпадають також і дві середні, хоча кожна з них була виведена на основі великої кількості одноманітних випадків; якщо кожна із середніх відхиляється від істинної величини на дуже малу випадкову похибку, то і одна від одної вони будуть мати незначну відмінність. В результаті він приходив до висновку, що дві середні, які були виведені з самостійного кола спостережень, відмінні одна від одної не більше, ніж на випадкову похибку. Такий висновок, як вказував Р.М. Орженцький, дає можливість знайти критерій для розуміння достатньо великого числа спостережень. Далі логічним чином поставала задача про встановлення міри випадкової

похибки, в якості якої виступило середнє квадратичне відхилення σ . У зв'язку з цим вчений показував, що для різниці двох звичайних середніх, із середніми квадратичними відхиленнями σ_1 та σ_2 , однієї і тієї ж самої основної величини повинно виконуватися обмеження $\pm u\sqrt{\sigma_1^2 + \sigma_2^2}$, де u може мати значення 2 або в крайньому випадку 3. Якщо значення u є великим, то є вірогідність, що різниця виходить за межі випадкової похибки. Таке може статися якщо середня відноситься до різних основних величин або якщо кожна з середніх отримана на основі недостатньої кількості спостережень. В якості вирішення задачі визначення необхідного об'єму вибірки Р.М. Орженцький навів зручний практичний спосіб визначення репрезентативності вибірки на основі використання відповідних таблиць та дуже малої кількості нескладних обчислень.

Як висновок, для вирішення існуючого на той час розуміння місця часткового спостереження у статистичній науці, Р.М. Орженцький висуває доведене ним положення, що часткове спостереження має право на існування і воно взагалі не суперечить вимогам статистичного методу. Проте, схилитися до такого висновку можна лише за однієї умови: якщо часткове спостереження складалося із випадків, що були взяті наосліп із загальної маси однорідних явищ (для чого необхідно дотримуватися спеціальної організації часткових спостережень). При цій умові випадковий відбір достатньо великої кількості спостережень дає середні величини і відносини, що і характеризують всю масу явищ.

Отже, дослідження, проведені Р.М. Орженцьким, дали можливість вирішити актуальне для науковців початку ХХ ст. питання про природу та доцільність застосування на практиці часткових спостережень, їх значення для проведення статистичних досліджень. В результаті вирішення цього питання склалося сучасне розуміння принципів часткових спостережень як складової методів статистичного дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР / М.В. Птуха Т. II. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях в 1801–1863 гг. Университетская статистика (государствоведение) в России в 1801–1845 гг. – М.: АН СССР, 1959. – 476 с.
2. Орженцкий, Р.М. О частичном наблюдении в статистике / Р.М. Орженцкий. – 324 с.
3. Орженцкий Р. К вопросу о логической природе статистической закономерности / Р. Орженцкий // Отдельный оттиск из «Статистического бюллетеня» Киевского Губстатбюро. Январь 1922 г. – С. 1–8.
4. Орженцкий Р. Учебник математической статистики / Р. Орженцкий. – Ярославль: Тип. Губ. Правления, 1914. – 165 с.
5. Орженцкий Р.М. Сводные признаки / Р.М. Орженцкий. – Ярославль: тип. Губернского Правления, 1910. – 443 с.
6. 165 лет со дня рождения и 80 лет со дня смерти Георга фон Майра [Електронний ресурс] // Електронная версия бюллетеня «Население и общество». – Центр демографии и экологии

человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – 2006. – № 235–236. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0235/nauka01.php>.

© *Ольга Диденко*
(Киев)

РАЗВИТИЕ МЕТОДОВ ЧАСТИЧНОГО НАБЛЮДЕНИЯ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Р.М. ОРЖЕНЦКОГО

В работе исследуется развитие методов частичного наблюдения в контексте научного наследия Р.М. Орженцкого.

Ключевые слова: Р.М. Орженцкий, частичное наблюдение, избирательное наблюдение, статистическая наука, Н.В. Птуха, прямое наблюдение.

© *Olga Didenko*
(Kyiv)

DEVELOPMENT OF THE METHODS FOR PARTIAL OBSERVATIONS IN A SCIENTIFIC HERITAGE R.M. ORZHENTSKII

The paper deals with the use of development of methods for partial observation in the context of scientific heritage R.M. Orzhentskii.

Key words: Partial observation, election observation, R.M. Orzhentskii, statistical science, M.V. Ptukha, direct observation.

До редакції надійшла 10.01.2013.

УДК 929 Єремєєв

© *Сергій Чернецький*
(Переяслав-Хмельницький)

ПРОФЕСОР І.М. ЄРЕМЕЄВ У СПОГАДАХ КОЛИШНЬОГО ДИРЕКТОРА МИРОНІВСЬКОЇ СЕЛЕКЦІЙНОЇ СТАНЦІЇ І.К. БОБИРА

Через спогади колишнього директора Миронівської селекційної станції І.К. Бобира розкриваються окремі нові сторінки біографії та наукових досягнень відомого вченого-селекціонера, професора І.М. Єремєєва.

Ключові слова: І.М. Єремєєв, І.К. Бобир, селекція, Миронівська селекційна станція, пшениця, сорт «Українка», наукова діяльність.

Професор Іван Максимович Єремєєв – видатний вчений, новатор у галузі селекції та рослинництва. Народився він 19 січня 1887 р. у м. Ромни колишньої Полтавської губернії. У 1892 р. помер його батько. Мати з п'ятьма дітьми на руках, серед яких Іван був найстаршим, змушена була переїхати в м. Курськ. Там у 1904 р. він закінчив реальне училище, вступив до Харківського технологічного інституту. Однак у 1907 р., через переслідування за революційну діяльність, навчання І. Єремєєва було перерване і він емігрував до Швейцарії, згодом – у Францію. У 1907–1909 рр. юнак закінчив агрономічний інститут при природничому факультеті університету в м. Нансі, що неподалік від Парижа. Жив молодий І. Єремєєв на кошти від співпраці з російськими сільськогосподарськими журналами, в яких в основному під псевдонімом Іван Максимов публікував наукові статті, огляди і замітки з плодівництва, городництва і фітопатології [2, с. 426–427]. Одночасно продовжував навчання, відвідуючи курси лекцій у Пастерівському інституті, Сорбонському університеті та Ботанічному саду по 1912 р. У 1912–1915 рр. працював агрономом дослідної станції в Топчедері (Сербія).

3 січня 1916 р. і до закриття її восени того ж року працював помічником директора Іванівської селекційно-дослідної станції. Потім був заарештований, відправлений в Харківську в'язницю і засуджений, але виправданий на суді через відсутність вагомих доказів вини.

У травні 1917 – жовтні 1929 рр. працював на Миронівській дослідній станції, де керував роботою з селекції пшениці, а потім завідував відділом селекції та насінництва озимої пшениці, вівса і цукрових буряків. Із 1922 р. одночасно читав лекції в Масловському сільськогосподарському технікумі, який пізніше за його активної участі був перетворений в інститут селекції і насінництва імені К.А. Тімірязєва.

За безпосередньої участі І.М. Єремєєва та під його керівництвом виведені й впроваджені у виробництво два сорти пшениці та два сорти вівса, з яких озима пшениця «Українка 0246» незабаром стала найбільш поширеним сортом у нашій країні. Про цей сорт Іван Максимович опублікував в 1928 р. монографічний нарис, який по праву можна вважати класичним. Він навів результати досліджень, проведених з «Українкою

0246» на численних дослідних станціях країни, зазначив до найменших дрібниць її особливості, однаково об'єктивно показав переваги й недоліки сорту. Дуже прозоро були визначені ним завдання селекції пшениці на майбутнє.

І.М. Єремєєв вважав, що, навіть, маючи універсальні сорти, подібні «Українці 0246», слід орієнтуватись на такі з них, які найбільше відповідають конкретним життєвим умовам в окремих ґрунтово-кліматичних районах. У середині 30-х років ХХ ст. сорт «Українка 0246» висівався на площі 6,5 млн. га, експонувався на Лейпцизькому ярмарку, набув поширення в інших країнах, став гордістю радянської селекції [5, с. 132–133].

У жовтні 1929 р. Іван Максимович перейшов на постійно працювати до Масловського інституту в зв'язку з обранням його професором і завідувачем кафедрою селекції та насінництва [4, с. 7]. Однак його ділові зв'язки з Миронівською дослідною станцією тривали.

Зазначимо, що для І.М. Єремєєва не існувало мовних бар'єрів. Будучи росіянином, він чудово знав українську мову, досконало володів англійською і французькою, самостійно користувався літературою на німецькій і сербській мовах.

Серед учнів І.М. Єремєєва з Масловського інституту слід виділити Ф.Г. Кириченка, В.Н. Ремесла, П.Ф. Гаркавого, В.І. Дідуся, які згодом стали видатними селекціонерами країни.

Протягом 1931–1933 рр. Іван Максимович працює у Всесоюзному НДІ цукрової промисловості завідуючим відділом селекції небуракових культур і керує селекційною і насінницькою роботою мережі дослідних станцій Головцукру.

На запрошення академіка М.І. Вавилова з 1934 по листопад 1941 рр. І.М. Єремєєв працював у системі Всесоюзного інституту рослинництва (ВІР). Під його наглядом було виведено декілька сортів озимої та ярої пшениці, гороху, гречки. Під керівництвом вченого успішно захистили кандидатські дисертації його аспіранти.

1935 р. вийшло двотомне видання «Теоретичні основи селекції» під редакцією академіка М.І. Вавилова. Серед співавторів першого тому був і професор І.М. Єремєєв.

1936 р. кваліфікаційна комісія ВАСГНІЛ присвоїла І.М. Єремєєву науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук за сукупністю опублікованих робіт без захисту дисертації та вчене звання дійсного члена інституту (ВІРа).

Держкомісія СРСР із сортовипробування в 1937 р. затвердила за І.М. Єремєєвим 50% авторства по виведенню сорту «Українка 0246», а Наркомзем СРСР встановив відповідну грошову премію.

У 1939 і 1940 рр. Іван Максимович був учасником Всесоюзної сільськогосподарської вистав-

ки, де нагороджений малою Золотою медаллю та затверджений кандидатом на участь у ній в 1941 р.

Працюючи у ВІРі, І.М. Єремєєв читав лекції студентам-заочникам Ленінградського університету, слухачам курсів підвищення кваліфікації керівних працівників, головам колгоспів і директорам радгоспів, селекціонерам, агрономам-насіннезнавцям, агрономам-апробаторам, керував роботою студентів-практикантів.

З листопада 1943 р. у зв'язку з блокадою Ленінграда і до її ліквідації в 1944 р. Іван Максимович призначається заступником директора Північно-Двінської селекційної станції Архангельської області та керівником відділу селекції пшениці. Після завершення війни повертається на Ленінградську селекційну станцію на посаду заступника директора з наукової частини.

У 1945 р. на конкурсній основі Івана Максимовича обрано завідувачем кафедри селекції і насінництва Білоцерківського сільськогосподарського інституту, нагороджено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Рішенням ВАК СРСР 1946 р. І.М. Єремєєву видані дипломи доктора сільськогосподарських наук і професора.

1951–1957 рр., працюючи завідувачем і професором кафедри рослинництва і селекції Уманського сільськогосподарського інституту, Іван Максимович брав участь у роботі ВДНГ СРСР.

У 1956 р. І.М. Єремєєву вручена медаль на честь 100-річчя І.В. Мічуріна, а сорт «Українка 0246» затверджений міжнародним стандартом сильних пшениць ООН. Вчений продовжував працювати над покращенням сорту «Українка 0246». У той час вона займала площу посівів понад 300 тис. га.

Інститут клопотав про нагородження Івана Максимовича за довголітню бездоганну роботу в науково-дослідних установах та вузах Орденом Трудового Червоного Прапора. На превеликий жаль, незадовго після вшанування 70-річного ювілею, 2 лютого 1957 р. Іван Максимович помер. 4 лютого він був похований на Софійському кладовищі в Умані, поруч з дружиною.

І.М. Єремєєв дуже багато встиг зробити: залишив сорти, технології, наукові розробки, але в історію селекції він ввійшов саме як автор «Українки» [3, с. 4]. Цей сорт відомий селекціонерам усього світу. Колосся саме цієї пшениці увічнене на полотнах Катерини Білокур. У історії вітчизняного хліборобства цьому сорту належить особливе місце: він залишався у виробництві півстоліття – небувалий термін!

У особі І.М. Єремєєва вітчизняна агрономія мала великого вченого, який, розвиваючи науково-дослідну справу з теоретичних і методичних

питань селекції, внутрішньовидової гібридизації, отримання чистих ліній, здобув світове визнання.

Про І.М. Єремеева збереглася низка спогадів. Найгрунтовнішими з них є спогади колишнього директора Миронівської селекційної станції в 1926–1932 рр. І.К. Бобира. Вони доповнюють і збагачують біографію відомого вченого І.М. Єремеева. Спогади дійшли до нас завдяки М.А. Ільченку, який майже в 100-річному віці довів їх до загалу. Нижче подаємо їх зміст:

«Моє знайомство з професором Іваном Максимовичем Єремеевим розпочалось з першої зустрічі в Маслівському сільськогосподарському технікумі в 1921–1922 навчальному році. Тоді Іван Максимович керував відділом селекції Миронівської селекційної станції. Основну роботу по індивідуальному відбору коренів цукрових буряків на цукристість, так звану поляризаційну кампанію, в тому році проводили не на селекційній станції, а в технікумі. Тривала вона кілька тижнів. Всі роботи з усього комплексу операцій аналізу коренів проводили студенти технікуму. Я на початку кампанії захворів брюшним тифом і брав участь лише в другій її половині. Слід відмітити, що для студентів це була практика з селекції цукрових буряків, яку рідко можна було побачити навіть у найпрестижніших вузах. Керував кампанією Іван Максимович.

З нагоди закінчення кампанії влаштували вечір з концертом студентської самодіяльності і гумористичними виступами. Пригадується наступне:

1. Телеграма: «Наш кореспондент з Маслівки сповіщає, що успішному завершенню поляризаційної кампанії сприяли свині селян-сусідів, які з'їдали частину коренів без аналізу на цукристість».

2. Колективне співчуття студенту Киризію, який переносючи бутель із свинцевим цукром упустив її, вона розбилась і залила всю кімнату: «Не хвилюйся, друже, адже основне призначення скляного посуду – розбиватися».

У 1922–1923 навчальному році Іван Максимович приїздив у Маслівку читати лекції з селекції. З цього часу і до 1926 року, коли мене було призначено працювати у відділі землеробства Миронівської селекційної станції, чогось особливого не пригадую.

З 1926 по 1932 рр. у Миронівській селекційній станції я пройшов шлях від стажера до директора станції і до закінчення роботи Івана Максимовича завідувачем відділу селекції зустрічались з ним щоденно. Пам'ятаю, що колеги, особливо, відділу селекції називали його «Тривога», думаю тому, що він, як ніхто інший, своєчасно і безпомилково реагував на різні події, особливо негативні, волонтариські, яких інші не помічали, або робили вигляд, ніби не помічають.

У відділі він був вимогливим і переконував, що в селекційній роботі немає дрібниць.

Багато зусиль він приклав до створення механізованої потокової лінії масового індивідуального аналізу коренів на цукристість.

Пригадую як в 1928 році з ініціативи заступника директора станції К.Г. Кирилюка вирішувалась проблема розукрупнення відділів селекції, захисту рослин та інших і створення секцій.

Виникло це питання у зв'язку з бажанням окремих спеціалістів отримати більше самостійності. У відділі селекції також велась робота з виведенням сортів цукрових буряків, озимої пшениці, вівса і, звичайно, селекціонери цих культур домагались самостійності. Дискусія тривала майже півроку. Керівники відділів і директор станції не підтримували ідеї розукрупнення відділів. Вирішення цього питання було перенесене в Сортонасінницьке Управління Головцукру в Києві. Після детального обговорення, в якому брали участь також співробітники інших селекційних станцій, вирішили розукрупнити відділи і створити секції з окремих культур і спеціальностей в усіх селекційних станціях Головцукру. На цій нараді я виступав за розукрупнення відділів, але наші особисті стосунки від цього не погіршали. Іван Максимович поважав думки інших, навіть коли вони не співпадали з його думкою.

В 1932 році мене направили в Алтайський край для організації селекційної станції по цукровому буряку і керівництва нею. А тому зустрівся з Іваном Максимовичем тільки в 1954 році у Верхняцькій селекційній станції. Обнялись, поцілувались і роз'їхались, я – до Москви, а він – до Умані.

Ось такі мої житейські спогади про Івана Максимовича. Оцінюючи його діяльність у Миронівській селекційній станції, вважаю, що головним досягненням у житті Івана Максимовича є співавторство у створенні неперевершеного впродовж трьох десятиріч сорту озимої пшениці Українка 0246.

Його участь у створенні сорту не лише в тому, що він провів заключні роботи з різних випробувань сорту, але головне, що він широко впровадив цей сорт у виробництво.

Історія цього знаменитого сорту така. В 1915 році під керівництвом В.С. Жолткевича у посівах сортів Банатка і Гор-Конкур були відібрані колосся, кращі зернівки яких у кількості 30 штук були висіяні в розсаднику.

Перший осінній посів 1916 року провела практикантка Р.І. Борю, оскільки В.С. Жолткевич був мобілізований на війну. Весною 1917 року цей посів був у такому жалюгідному стані, що адміністрація станції вирішила

його забракувати. Але за проханням Л.І. Ковалевського розсадник залишили і провели необхідні спостереження та дослідження. Збирання і облік урожаю та всі наступні роботи по селекції сорту проводив І.М. Єремєєв.

У 1917–1918 році №246 виявився найзимоустійкішим. Весною його стан оцінювався на «4+» бали.

В умовах ще суворішої зими 1918–1919 року № 246 виявився також найзимоустійкішим і найурожайнішим.

У 1919–1920 році насіння № 246 висіяли також і на ділянці розмноження понад гектар. Результати були найкращі і № 246 отримав офіційну назву Українка 0246 згідно побажання організатора і першого директора станції С.Л. Франкфурта.

В дальнішому сортовипробування проводилось в Іванівській, Іллінецькій і Полтавській станціях.

18 червня 1923 року в Сортонасінницькому Управлінні Українка 0246 була офіційно визна-

на сортом. Цього ж року вона експонувалась на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві. Вона була віднесена до універсальних сортів як урожайний і посухостійкий сорт придатний для вирощування на Лівобережжі і Правобережжі України. І нині Українка 0246 є одним з кращих сортів серед озимих пшениць за якістю зерна і хлібопекарними якостями.

Заміна місцевих сортів на Українку 0246 за 1925–1927 роки забезпечила додатковий збір зерна 277 тисяч тонн. Такий висновок у той час зробили провідні вчені в галузі сільського господарства.

У наш час потрібно визнати, що Українка 0246 є значним досягненням сільського господарства за радянських часів і важливим етапом на шляху нових досягнень.

Миронівська станція і селекціонер Іван Максимович Єремєєв може сказати «Я зробив, що міг, а хто може, нехай зробить краще» [1, с. 88–90].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобир І.К. Спогади про І.М. Єремєєва / І.К. Бобир // Сучасні інтенсивні сорти і сортові технології у виробництві: Матеріали наук. конф., присв. 120-річчю з дня народження І.М. Єремєєва. – Умань, 2007. – С. 88–90.
2. Борсук Г.Ю. Єремєєв Іван Максимович / Г.Ю. Борсук // Енциклопедія сучасної України. У 25-ти т. – Т. 9: Е-Ж. – К., 2009. – С. 426–427.
3. Даниленко О. Професор І.М. Єремєєв і його Українка уславили нашу Вітчизну // Черкаський край. – 2007. – 25 квіт. – С.4.
4. Спеціальна селекція польових культур: Навчальний посібник / В.Д. Бугайов, С.П. Васильківський, В.А. Власенко та ін.; за ред. М.Я. Молоцького. – Біла Церква, 2010. – 368 с.
5. Чернецький С. «Українка 0246» та світове визнання І.М. Єремєєва / С. Чернецький // Сучасна молодіжна наука в Україні: Зб. наук. ст. за матеріалами IV міжвуз. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 2. – С. 130–134.

© *Сергей Чернецкий*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ПРОФЕССОР И.М. ЕРЕМЕЕВ В ВОСПОМИНАНИЯХ БЫВШЕГО ДИРЕКТОРА МИРОНОВСКОЙ СЕЛЕКЦИОННОЙ СТАНЦИИ И.К. БОБИРЯ

В воспоминаниях бывшего директора Мироновской селекционной станции И.К. Бобиря раскрываются отдельные новые страницы биографии и научных достижений известного ученого-селекционера, профессора И.М. Еремеева.

Ключевые слова: И.М. Еремеев, И.К. Бобирь, селекция, Мироновская селекционная станция, пшеница, сорт «Украинка», научная деятельность.

© *Sergiy Chernetsky*
(*Pereyaslav-Khmelnytsky*)

PROFESSOR I. M. YEREMEYEV IN THE MEMOIRS OF THE FORMER DIRECTOR OF I. K. BOBYR MYRONIVSKA BREEDING STATION

There is revealed some new pages of biography and academic achievements of the famous scientist and breeder, Professor I. Yermeyev, through the memories of the former director of I.K. Bobyr Mironovskaya Breeding Station.

Keywords: I.M. Eremeev, I.K. Bobyr, selection, Myronivska Breeding Station, wheat, cultivar «Ukrainian», scientific activity.

До редакції надійшла 1.02.2013.

РЕЦЕНЗІЇ

В.М. ГЛУШКОВ І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Важливою та назрілою потребою сьогодення є достовірна реконструкція та прискіплива деталізація минулого. Лише об'єктивне вивчення фактів і подій вітчизняної історії створює надійне підґрунтя для відтворення історичного процесу в усій його повноті, цілісності та багатоманітності. Нинішній стан розвитку історичної науки характеризується зростанням інтересу науковців до аналізу різнопланових аспектів історичного минулого України, новими оригінальними підходами та концепціями до вивчення історичних подій та явищ. Особливо актуальною нині є проблема дослідження історії в особах та ролі особи в історії. Адже, саме крізь призму подібних досліджень, з'являється реальна можливість проаналізувати нові грані нашого історичного минулого. Крім цього, дослідження всіх аспектів життєвого шляху таких непересічних особистостей, як Віктор Михайлович Глушков є свідченням глибокої поваги сучасників до величезного наукового доробку вченого та обов'язком нинішнього покоління науковців. Ювілейні роковини – 24 серпня 2013 р. виповнюється 90 років з дня народження видатного українського ученого зі світовим ім'ям, засновника нової вітчизняної наукової галузі та першого в Україні та колишньому СРСР факультету кібернетики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, що також готується до відзначення свого ювілею – якнайкращий привід для нового історичного дослідження. Саме тому видання В.І. Петрука «В.М. Глушков і Київський університет» нині є дійсно на часі.

Автори опублікованих на сьогодні видань, присвячених Віктору Глушкову найбільше аналізують його науковий доробок (що цілком логічно з огляду на діяльність ученого). Існують дослідження, що розкривають різні аспекти життєвого шляху видатного науковця, але серед них практично відсутні праці, що пов'язують Віктора Михайловича з Київським університетом. Доробок ученого в цьому контексті є незаперечним – професор Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, засновник першого в СРСР факультету кібернетики та кафедри теоретичної кібернетики. Врешті, кожне нове свідчення про неповторний шлях становлення геніальної особистості, в контексті сучасного розуміння розвитку науки та суспільних відносин, несе свої ціннісні характеристики та виховні моменти.

Дослідження Володимира Петрука представляється у вигляді книги-сповіді та книги-споминів одночасно. Автобіографія Віктора Глушкова, старанно записана в останні місяці життя ученого його старшою дочкою Ольгою, доречно доповнена розповідями про батька молодшої дочки – Віри та відвертими спогадами колег, друзів, учнів Віктора Глушкова, які працювали та тісно спілкувались із видатним українським науковцем. Весь матеріал супроводжується особистими коментарями та висновками автора, що демонструють глибокий аналіз та всебічне опанування Володимиром Петруком представлених документів та матеріалів.

У даному дослідженні Віктор Михайлович з'являється перед читачами не тільки і не стільки як геніальний науковець, прекрасний викладач та талановитий організатор науки. Насамперед у рукописі відображено шлях становлення характеру молодого людини, її творчий пошук і захоплення, які сформували особистість майбутнього генія. Автор намагається продемонструвати багатогранні людські якості ученого, підкріплені його неймовірною працездатністю, прагненням до оволодіння науковими знаннями та сподіваннями на плідне продовження розвитку того напрямку наукового пізнання, яким, власне, натхненно займався сам учений. Перш за все це стосувалось дітища Віктора Михайловича – факультету кібернетики Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У своїх спогадах соратники та учні Віктора Глушкова відзначають його неймовірний ентузіазм та відданість ідеї формування факультету кібернетичного напрямку у провідному українському навчальному закладі, його мрії про поступальний та неухильний розвиток даного наукового фаху.

Особливістю видання є велика кількість представлено фактичного матеріалу, який вдалося зібрати автору: документів, що належали особисто Віктору Михайловичу, архівних матеріалів, пов'язаних з діяльністю науковця, рідкісних фотографій ученого та копій рукописів його наукових праць. Зазначений факт є надзвичайно важливим з огляду на недостатнє ознайомлення сучасників із візуалізацією документального матеріалу. А саме, завдяки наочності, з'являється можливість глянути на особистість під іншим кутом зору, в неформальній обстановці.

Жанр рукопису, представлено Володимиром Петруком – це не тільки біографія видат-

ного вітчизняного сучасника, не лише перелік та аналіз його визначних наукових досягнень, але і зразок патріотизму, шани до батьків та поваги до учителів.

У цілому рукопис справляє позитивне враження і може бути рекомендований на розгляд

загалу студентів, викладачів та широкої наукової громадськості, яка цікавиться історією розвитку обчислювальної техніки та інформаційних технологій взагалі та становленню даного наукового напрямку в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лілія Іваницька

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ворона Юлія – завідувач лабораторії науково-дослідної роботи Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області.

Ганцян Роман – аспірант кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гарбар Ольга – кандидат історичних наук, асистент кафедри фізичного виховання та психолого-педагогічних дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Діденко Ольга – аспірантка ННСГБ НААН України, м. Київ.

Дмитрушко Вікторія – кандидат історичних наук (м. Київ).

Зеркаль Микола кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Івашко Юлія – аспірантка кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кизищенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ.

Колос Олена – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Віта – студентка магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кузьменко Андрій – учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав-Хмельницький.

Кулик Жанна – аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куницький Михайло – кандидат історичних наук, здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Левицька Катерина – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лукашенко Аліса – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства та міжнародного туризму Київського міжнародного університету.

Могильний Леонід – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Молоткіна Валентина – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Поліщук Анна – аспірантка історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Сергієнко Вікторія – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Склярєнко Олеся – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скопненко Богдан аспірант кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соколова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та соціології Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Страйгородська Людмила – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук.

Тищенко Владислав аспірант відділу Новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

Хададова Фатіма – аспірантка кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Чернецький Сергій – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Черниш Олексій – аспірант Інституту історії України НАН України.

Шпаковські Любов – кандидат історичних наук, викладач кафедри дипломатичної та консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Antonyuk Tatyana – candidate of historical sciences, docent, doctoral student of department of Ukrainian history and ethnopolitics Kyiv National Taras Shevchenko University

Vorona Yuliia – Head of Laboratory for Scientific Research Work of Scientific and Methodical Center of Vocational and Technical Education and Vocational Training of Engineering and Pedagogical Employees in Khmelnytskyi Oblast.

Hantsyan Roman – post-graduate, Department of Russian history, Faculty of history, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Harbar Olha – candidate of historical sciences, assistant lecturer of the Department of Physical Education and Psychological-Pedagogical Disciplines of Uman National University of Horticulture.

Didenko Olga – graduate of National Scientific Agriculture Library NAAS of Ukraine, Kyiv.

Dmytrushko Viktoriya – Candidate of History, Kyiv.

Zerkal Nikolai Ph.D. in History, Associate Professor of historiography, Source and special historical disciplines of Education and Research Institute of History and Law Mykolayiv National University V.A. Suhomlynsky.

Ivanytska Liliy – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Ivashko Julia is a post – graduate student of historical faculty of the Taras Shevchenko National University of Kiev.

Kyzymenko Irina – the Candidate of Historical Sciences, senior teacher of department of philosophical and social sciences of the Kievan national trade and economic university.

Kolos Olena – graduate of the History faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Vita – is a student of city council of historical faculty of the Kievan national university of the name of Taras Shevchenko.

Kotsur Galyna – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kuz'menko Andriy – is a scientific secretary of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» Pereyaslav-Khmelnytsky.

Kulyk Zhanna – Student of PhD degree of the Department of Modern Ukrainian History Kyiv National Taras Shevchenko University.

Kunizkiy Michail – candidate of historical sciences, researcher of the Department of History and culture of Ukraine of State higher educational establishment «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University»

Levytska Kateryna – postgraduate student of Department of Ukrainian History and Ethnic Policy at the Kyiv National Taras Shevchenko University.

Lukashenko Alice – candidate of historical sciences, assistant professor of geography and international tourism Kyiv International University

Mogylny Leonid – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of department of Ukrainian history and ethnopolitics, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Molotkina Valentina – Doctor of Historical Science, assistant professor of history and culture of Ukraine SHEE «Pereyaslav-Khmelnytskyi state pedagogical university after Hryhoriy Skovoroda».

Polishchuk Anna – postgraduate student Faculty of History, Vynytsya Mykhaylo Kotsyubynskyi State Pedagogical University.

Sergienko Victoriya postgraduate student Kyiv national university of Taras Shevchenko

Skliarenko Olesia post-graduate student, Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Skopenko Bogdan Graduate student history of the Slavs National Taras Shevchenko University of Kiev.

Sokolova Nataliya - Candidate of Historical Sciences, associate professor of Department of philosophy, history and sociology National University of Physical Education and Sport of Ukraine.

Straigorodska Ludmila – graduate student of National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Sciences.

Tyshchenko Vladyslav aspirant of the Institute of History of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine.

Hadadova Fatima – Zhytomyr Ivan Franko State University PhD student, Department of History of Ukraine.

Chernetsky Sergiy – SHEE «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University».

Chernysh Oleksiy – postgraduate Institute of History of Ukraine.

Shpakovskyi Liubov Senior lecturer Diplomatic and Consular Service Department, PHD in Historical Sciences, Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine.

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 27

Фото на обкладинці: *Пам'ятник Тарасу Шевченку в Ромнах (1918 р.).
Скульптор І. Кавалерідзе.*

*Вознесенська церква з дзвіницею (кінець XVIII ст.).
Святодухівський собор (пер. пол. XVIII ст.).
Жіноча гімназія (1879 р.). Нині Роменська СЗОШ № 1
ім. П.І. Калнишевського.*

Технічний редактор Г.Г. Коцур

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

**Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.
Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.**

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 11.03.2013. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 17.21. Обл.-вид. арк. 18.94.
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net